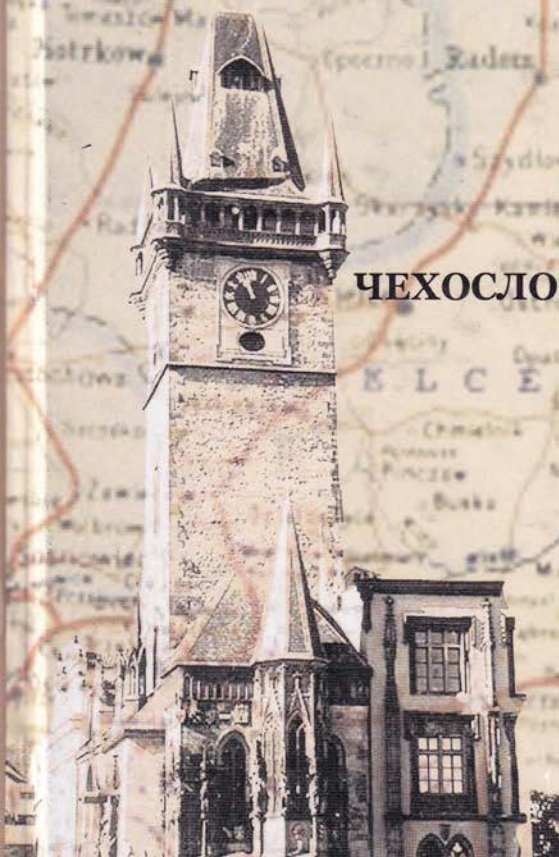

М.П. БОЙЧАК, Р.М. ЛЯКІНА

УКРАЇНСЬКІ ЛІКАРІ ЗА КОРДОНОМ

(ПОЛЬЩА 1920-1924,
ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА 1922-1940 рр.)

30853

ОБОВ'ЯЗКОВИЙ ПРИМІРНИК

М.П. БОЙЧАК, Р.М. ЛЯКІНА

УКРАЇНСЬКІ ЛІКАРІ ЗА КОРДОНОМ

(ПОЛЬЩА 1920–1924,
ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА 1922–1940 рр.)

8-7091

Читачам Національної наукової медич-
ної бібліотеки із подякою за
її верги здобутків – від авторів.

Уф /Бойчак/

4.02.10р.

Київ — 2009

ПЕРЕОБЛІК 2011 р.

НАЦІОНАЛЬНА
НАУКОВА МЕДИЧНА
БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ
01033, м.Київ, вул.Л.Толстого, 7

1. Історія медицини 20 століття,
2. Вчені / історія,
3. Збереження історія,

УДК 61(1-87-051)(=161.2)(091)

ББК 51г(4Пол=Укр)

4. Метод народне співробітництво,
61(09) + 614.251.1 + 614.2(100)

Бойчак М.П.

Б77 Українські лікарі за кордоном (Польща 1920–1924,

Б89377 Чехословаччина 1922–1940 рр.) // М. П. Бойчак,
Р. М. Лякіна. — К.: Медінформ, 2009. — 190 с.

ISBN 978-966-8398-17-9

Автори монографії «Українські лікарі за кордоном (Польща 1920–1924, Чехословаччина 1922–1940 рр.)» на матеріалі маловідомих (навіть фахівцю) друкованих видань (газети, часописи, трактати) за межами України та архівних документів, які лише недавно введені у науковий обіг, у науково-літературному жанрі розповідають про долі (складні, важкі, трагічні) українських лікарів, військовослужбовців, політичних діячів, відомих і невідомих українських інтелігентів, котрі в роки Визвольних змагань (1918–1921 рр.) у складних політичних обставинах покинули Україну й опинились в еміграції — в Польщі та Чехословаччині.

В Україні незалежній вивченню давньої і новітньої історії (1918–1940 рр.) надається велика увага. Лікарі — історики медицини, студенти старших курсів (медики, історики, журналісти), педагоги, історики, політологи знайдуть у монографії багато нового, повчального, пам'ятного.

УДК УДК 61(1-87-051)(=161.2)(091)

ББК 51г(4Пол=Укр)

«Кожна година переживаємого нами часу — є сторінка історії, кожний день — книга, кожний папір про визвольну боротьбу української нації — від Універсала до звичайного листування має історичну вартість; тому все, що зв'язано з нашою історією мусить бути зібрано, упорядковано і схоронено як це робиться у всіх культурних націй, у всіх державах». (Із закону Директорії про заснування військового музею-архіву)

РОЗДІЛ І

МЕДИЧНА, ДУХОВНА І МАТЕРІАЛЬНА ДОПОМОГА ІНТЕРНОВАНИМ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМ АРМІЇ УНР ТА ЇХНІМ РОДИНАМ У ТАБІРНИХ УМОВАХ НА ТЕРЕНАХ ПОЛЬЩІ

Глава 1

ПЕРЕБУВАННЯ АРМІЇ УНР В УМОВАХ ІНТЕРНУВАННЯ У ТАБОРАХ ПОЛЬЩІ

Збройна боротьба українського народу за незалежність в 1919 р. досягла апогею. Україна опинилася в кільці ворогів. З Півночі наступала Червона Армія, з Півдня — армія А. Денікіна і війська Антанти, на Заході — польські війська та румунські полки. Щоб якось вийти з цього становища, керівництво УНР на чолі з С. Петлюрою звернулося за допомогою до Польщі, яка теж виборювала незалежність своєї держави.

21 квітня 1920 р. Українська народна республіка та Польща з метою створення єдиного антибільшовицького фронту підписали політичну і торговельно-економічну конвенцію. 24 квітня між ними було укладено також військову конвенцію, суть якої полягала в об'єднанні сил для боротьби з більшовиками, влада яких в Україні набирала сили. Вже 25 квітня об'єднані польсько-українські військові формування (35 тисяч воїнів) перейшли Збруч і розпочали бойові дії проти радянських частин. Успішна на початку операція скоро зупинилась, а Червона Армія перейшла в контрнаступ. На початку листопада 1920 р. ситуація склалася патова: ні у польської, ні у радянської сторони не було вже сил для нанесення вирішального удару. За цих обставин 9.11.1920 р. воєнні дії на польсько-радянському фронті були припинені після укладеного польським і радянським керівництвом перемир'я. 21 листопада 1920 р. залишки українських частин, втративши прикордонний Волочийськ, перейшли р. Збруч і разом з урядом Директорії залишили Україну. Громадянська війна завершилась. Українські військові частини,

що перейшли кордон Польщі, були роззброєні й розміщені в спеціальних таборах.

Про трагічні події 21 листопада 1920 р., коли Армія УНР, залишивши рідну землю, переходила на територію Польщі, розповів у своєму «Щоденнику» свідок Петро — представник козацької старшини. Своє прізвище він не називав мабуть тому, що дуже критикував військове керівництво. Ось про що він писав: *«22 листопада 1920 р. с. Климківці. Вчора сталося те, чого не чекали багато з нас, а може і ніхто. Наш штаб робив перехід через р. Збруч, верст 10 на Північ від Волочийська, у с. Ожигівцях. Надзвичайно цікаве явище: змішалось в купу все, починаючи від Перемикінців (бувш. Деникінців), нас і поляків. Звичайно, на Збручі всіх обеззброювали, правда, старшинам дозволено ходити з холодною зброєю. Скільки зброї було накидано на берегу річки — величезні гори ... що чекає нашу армію, ще невідомо, але знає кожен, що скоро додому не повертатись»*. І далі: *«21 листопада 1921 р. Роковини інтернації. Рік минув, пролетів, як і не було... Минув рік і другий піде, а ми все сидимо, мріємо про поворот, та все даремно... Нудно, самотно. Про виїзду куди-небудь щось мало чути. Кажуть, що все-таки поїдемо за ґрати, взагалі перспектива не усміхається. Куди-небудь їхати, хоч у Африку, аби не в цій гнилій Польщі... Починається зима, а з нею і тиф слідує за армією. Так, наприклад, сьогодні помер фершал Зубків, хворівший всього три дні»* [2].

Кількість військовополонених та інтернованих, які перебували в цих таборах, точно не встановлено. Є дані, що від 1919 і до кінця 1921 через польські табори і в'язниці пройшло понад 200 тисяч українського населення [3].

За період інтернування чисельність Армії УНР невинно зменшувалась. Із близько 27 тисяч воїнів, які перейшли Збруч, у табори відправлено майже 20 тисяч. На 25 лютого 1921 р. їх кількість (не враховуючи інтернованих в Бидгощі, Домб'є, Стржалкові і Туколі) становила вже 14 378; на 1 червня 1922 р. — 11 520 чол.; на 25 січня 1923 р. — 7 291 чол. [4].

З опублікованих генералом Павлом Шандруком матеріалів на сторінках збірника «За державність», видавцями якого були бувші старшини армії, зорганізовані у Військово-історичному товаристві при Українській Станиці в Калішу, довідуємось, що на 20 листопада 1920 року, тобто в дні роззброєння Армії УНР, її склад був такий [5]:

– Штаб армії зі службами	– 323 старших і	1386 козаків
– Командатура тилу	– 199	592
– Запорізька авіаційна ескадра	– 9	44
– 1-ша Запорізька дивізія	– 451	3667
– 2-га Волинська дивізія	– 398	5375
– 3-тя Залізна дивізія	– 804	8421
– 4-та Київська дивізія	– 498	4216
– 5-та Херсонська дивізія	– 183	2057
– 6-та Стрілецька дивізія	– 407	4143
– Кулеметна дивізія	– 371	3615
– Окрема кінна дивізія	– 245	1923
Разом:	3888 старшин і	35 259 козаків

I. Срібняк наводить такий кількісний склад дивізій і установ Армії УНР на 5 квітня 1921 р. [6]:

№	Назва військових частин та установ	Старшин	Козаків	Разом
1.	1-ша Запорізька дивізія	501	1891	2392
2.	2-га Волинська дивізія	316	1444	1760
3.	3-тя Залізна дивізія	659	1629	2288
4.	4-та Київська дивізія	368	919	1287
5.	5-та Херсонська дивізія	253	254	507
6.	6-та Стрілецька дивізія	247	1050	1297
7.	Кулеметна дивізія	243	301	544
8.	Окрема кінна дивізія	260	1027	1287
9.	Спільна Юнацька школа	60	381	441
10.	Запасні війська	234	289	523
11.	Охорона Гол. Отамана	17	189	206
12.	Окр. корпус корд. охорони	46	28	74
13.	Окр. Могилівська бригада	32	73	105
14.	Корпус жандармів	48	201	249
15.	Штаб армії	138	178	316
16.	Упр. нач. Тилу армії	240	275	515
17.	Ланц. потяг «Запорожець»	8	32	40
18.	Ланц. потяг «Кармелюк»	16	42	58
19.	Армійський шпиталь	5	5	10

Головний Отаман Армії УНР вважав, що боротьба з московською владою «не закінчилась відступом Уряду та Армії поза межі батьківщини. Те становище, в якому ми перебуваємо, можна характеризувати так: під натиском переважаючих сил ворога та з огляду на несприятливу міжнародну ситуацію, ми відійшли на другу лінію

наших бойових позицій, де й проводимо підготовчу працю для досягнення чергової мети нашої боротьби. Ми уважаємо себе ні морально, ні ідейно не розбитими. Поки зберігається в нас ця відпорна сила, поки ми плекаємо її і дбаємо про її розвиток, доки ми уявляємо собою для ворога потенційну небезпеку, яка може статись для нього кожного часу і цілком реально».

Знаходячись на чужині, С. Петлюра ставив перед бійцями Армії УНР важливе завдання: «Ми повинні вжити всіх заходів аби зберегти для майбутньої державної праці кожного урядовця, рівно ж повинні опікуватись кожним громадянином, що під тиском ворога залишив рідну землю. Це наш моральний обов'язок. Цього вимагає від нас державне розуміння наших завдань. При поверненні на батьківщину збережене військо буде являти собою кадри майбутньої армії; урядовий апарат буде готовий і зможе одразу стати до праці, а громадяни повернуться переконаними, що Уряд не покинув в тяжкій недолі, допоміг їм, і це зміцнить їх готовність допомогти і Уряду, коли настане час активної державної праці на Україні» [7].

Інтернована поляками Армія УНР знаходилась в таборах: Вадовиці, Петроков, Александер Куявський, Ланцуг, Стрілків, Каліш, Щипіорно. Головний отаман і глава Директорії С. Петлюра осів у Тарнові (в 1923 р. — у Варшаві), а урядові установи УНР — частково в Тарнові, частково в Ченстохові [8]. Табори були також в Засяннах, Пикулицях, Домб'є (біля Кракова), Тухолі, Стрию, Стржалково, Модліні, Ялівцях (біля Львова), Дембліні, Бучшопі (біля Брест-Литовська). Всього на території Польщі було майже два десятка спеціальних таборів для вояків Армії УНР.

Майже всі табори були збудовані ще під час Першої світової війни і стояли невідремонтовані, із прогнилими дахами і стінами, вибитими дверима і вікнами. Будівлі ці були або бараками, або землянками. Відсутня була не лише постільна білизна, а й, як правило, матраци і ковдри, а то і дерев'яні тапчани чи нари. Особливо скаржились військовополонені та інтерновані на харчування.

Тіснота в бараках та антисанітарія, викликані браком теплої води і мила, невідремонтованими лазнями, пральнями, дезінфекторіями призводили до поширення епідемій, зокрема тифу і навіть холери, масової смертності. Особливо важке становище в таборах було холодної пори року. Смертність тоді значно зростала. Найважчі умови перебування вважалися у Домб'є, що був свого роду штрафним табором. Туди, як правило, переводили з інших таборів військовополонених та інтернованих, котрі якимось чином завинили перед польською та таборовою адміністрацією.

Намагаючись приховати справжній стан умов життя військовополонених, що призводив до великої смертності,

польська адміністрація таборів подавала стандартну офіційну причину смерті — тиф та червінька [9].

Якщо умови проживання інтернованих були надзвичайно важкими, то ще гіршим був психологічний стан українських вояків, до яких поляки, ще недавні союзники в боротьбі з більшовиками, почали ставитися як до полонених ворогів. Панувало загальне невдоволення, в окремих таборах відбувалися голодування протесту.

Українське командування розраховувало, що період інтернування буде використано *«в цілях організації і підготовчої праці для повернення в Україну»*, про що було сказано у наказі Симона Петлюри і Михайла Омеляновича-Павленка від 23 листопада 1920 р. Того ж дня Головний Отаман надіслав урядові Польщі послання щодо збереження на території дружньої країни боєздатності Армії УНР, її структурної організації та командного складу. Особливо наголошувалося на необхідності поселення українських вояків окремо від більшовицьких полонених, наданні медичної опіки і доброго харчування. Офіцерський корпус повинен мати право вільного пересування.

Період інтернування планувалося використати на широко-масштабну культурно-освітню та виховну діяльність — організацію мережі загальної і військової освіти, культурно-освітніх установ (театрів, оркестрів, хорів, видання преси і книжок).

Проте польський уряд, схоже, повністю проігнорував послання С. Петлюри, становище інтернованих щораз погіршувалося, а сподівання командування на збереження боєздатності армії мали все менше шансів для реалізації. У другій половині грудня 1920 р. і січні 1921 р. табори відвідав уповноважений Головного Отамана, один із перших організаторів українських формувань у російській армії в 1917 році, відтак військовий міністр УНР генерал Всеволод Петрів. Ситуація в таборах була також темою зустрічі командирів усіх українських формувань 27–30 січня 1921 р., а згодом з інспекцією приїхали Симон Петлюра, М. Омелянович-Павленко, Віктор Зелінський та Микола Юнаков. 15 травня з командним складом Армії УНР зустрівся маршал Юзеф Пілсудський. Саме тоді він сказав так часто цитовану фразу: «Я перепрошую Вас, панове, я дуже Вас перепрошую». А восени численну групу українських генералів та офіцерів влада Польщі вирішила нагородити високими бойовими відзнаками. Та коли представники Міністерства військових справ Польщі прибули в Щипіорнівський табір, де

збиралися представлені до нагороди військовики, від їхнього імені виступив генерал Марко Безручко. Він подякував за гарний жест і заявив, що відзнак за фронтові змагання вони не можуть прийняти в принизливих для гідності воїна умовах — за дротами таборів [10].

Ось як згадував про листопадові події 1920 р. на польському кордоні відомий український лікар Михайло Завальняк: *«Після трагедії українського народу, коли була програна визвольна боротьба (1917–1920), усі польські табори були набиті полоненими вояками Української Галицької Армії або заарештованими патріотами із західноукраїнських земель. Не краща доля спіткала й армію та уряд Української Народної Республіки. Старшини й вояки Армії, а також цивільна політична еміграція, опинились за дротами у численних польських таборах інтернованих, у яких життя було розпачливо тяжке... Майже всі вони були виздоровленнями після пошестних хвороб, головно після тифів, та після поранень у боях з ворогом. Ці учасники українського визволення на чужих землях не мали нічого, бо людей, які б зрозуміли їхню трагедію та простягли їм руку допомоги, ніде не було»*. Свідок цієї драми Михайло Завальняк (1902–1963), перебував в таборі полонених у Вадовицях. 17-літнім хлопцем він поступив добровольцем до Української Галицької Армії, а потім до армії Української Народної Республіки. Юнак брав участь у визвольних змаганнях. В 1921 р. йому пощастило втекти з табору в Чехословаччину, яка «широко відчинила перед українською військовою та політичною еміграцією свої двері» [11]. У Празі він здобув освіту лікаря в Карловому Університеті і згодом дістав ступень доктора медицини. В Празі М. Завальняк був активним діячем у «Спілці» українських лікарів, а в 1940 р. обирався її головою [12].

При відступі з України С. Петлюра вимагав від політичного і військового керівництва УНР вжити всіх заходів, щоб зберегти армію. Для підтримання її боєздатності він пропонував зберегти окремі тактичні одиниці. Як тільки Армія УНР розташувалась в таборах, 10 грудня 1920 р. по всім частинам інтернованих військ була надіслана «Інструкція», в якій наказувалось, щоб *«кожна частина групи сохранияла свою повну військову організацію, себто: поділялась на бригади, курені, сотні, чоти, рої і підлягала безпосередньо своєму Начальникові. В кожному бараці від частини треба призначати коменданта бараку, який повинен наглядати за порядком, слідкувати, аби барак содержався в чистоті і вести учет мешкаючих»* [13].

Українське командування розраховувало, що період інтернування буде використано «в цілях організації і підготовчої для повернення в Україну», про що було сказано у наказі Симона

Петлюри і Михайла Омеляновича-Павленка від 23 листопада 1920 року, того ж дня Головний Отаман надіслав урядові Польщі послання щодо збереження Армії УНР. Особливо наголошувалося на наданні медичної опіки і доброго харчування. Офіцерський корпус повинен мати право вільного пересування [14].

В сучасній літературі, присвяченій внутрішньотабірному життю полонених та інтернованих вояків-українців, недостатньо висвітлені проблеми їх медичного забезпечення.

Відомо, що медичне обслуговування інтернованих здійснювалось головним чином польськими лікувальними закладами. Лише в окремих випадках функціонували невеликі за кількістю ліжок українські шпиталі, майно яких було їхньою власністю, вивезеною із України. Шпиталями їх можна було назвати лише умовно, частіше їх називали «хатами хворих».

Український медичний персонал працював не тільки в українських шпиталях, а й в польських, а також в амбулаторіях. Його умови життя були значно кращі, ніж інших інтернованих. Вони мали окреме, безкоштовне помешкання, одержували платню польських військових лікарів, правда невелику, продовольчий пайок або користувалися шпитальною кухнею [15].

Медично-санітарна управа Армії УНР дислокувалася у Ченстокові на чолі з її начальником — доктором медичних наук полковником Олександром Даїном. Останній є автором «Военно-санітарних начерків українського лікаря» (1926), він був також активним учасником «Всеукраїнської спілки військових інвалідів Армії Української Народної Республіки».

Після ліквідації таборів інтернованих у Польщі залишилось багато військових інвалідів, хворих, осіб похилого віку, сиріт та вдів. Для них в Каліші була створена державна поліклініка, керівником якої став О. Даїн [16].

Українським військовим структурам дозволялось знайомитись з санітарним станом таборів та правовим становищем їх мешканців. Вже на початку інтернування, а саме в січні 1921 р. їх відвідали представники Медично-санітарної управи армії УНР [17].

Завдяки трудам українських медиків епідемії не отримували значного поширення, захворюваність удавалось більш-менш контролювати, без їхньої діяльності кількість померлих могла бути набагато більшою.

СТАНОВИЩЕ ІНТЕРНОВАНИХ УКРАЇНСЬКИХ ВОЯКІВ У ВАДОВИЦЬКОМУ ТАБОРІ

Табір для військовополонених у Вадовицях організували ще австрійці на початку Першої світової війни. Після розпаду Австро-Угорської монархії табір перейняла польська військова адміністрація, випустивши всіх російських, сербських та італійських полонених, а замість них помістили туди інтернованих галичан (Українсько-польська війна 1919 р.).

У кінці 1920 – на початку 1921 р. до Вадовиць було відправлено кілька ешелонів інтернованих вояків Армії УНР. У січні 1921 р. тут знаходилось біля 4000 інтернованих козаків 2-ї Волинської, 4-ї Київської, 1-ї Кулеметної та Окремої кінної дивізії. У квітні 1921 р. до Вадовицького табору було переведено з Ланцута 1-у Запорізьку дивізію та Спільну юнацьку школу, а також більше 40 офіцерів-викладачів [18].

Про санітарний стан табору дізнаємось із доповіді Санітарної Управи Військового Міністерства на ім'я Товариша Міністра Народного Здоров'я про становище інтернованих та козаків української армії в польському таборі Вадовиці [19]: *«1. Усім інтернованим старшинам та козакам Української армії видається від польської апровізації харчів на добу кожному – хліба $\frac{3}{4}$ ф., м'яса 125 гр., жирів 3 зол., огородини 4 зол. Дуже часто видається м'ясо вонюче, а хліб покритий цвілью і гіркий, від чого хворіють люди животами.*

2. Комендант табору польський полковник, котрий завідує абсолютно усім завдяки тому, що начальники інтернуємих частин сваряться поміж собою і не можуть наладити внутрішнього життя в таборі так, як це зроблено в інших таборах.

3. Розташовані інтерновані в старих бараках з дірками у стелі та стінах, чому люди простуджуються від протягу та холоду і хворіють.

4. Санітарне становище помешкань дуже погане. В бараках сирість і бруд. Для старшин, як і для козаків, маються лише нари, ліжок зовсім немає. Матрацики та ковдри видані тільки деяким. Мається поганенька лазня.

5. Хворих приймає польська ізба, в котрій працює медичний персонал інтернуємих частин під доглядом польського лікаря. Ліками та перев'язувальним матеріалом користуються з запасів, залишившихся в частинах.

6. В таборі знаходяться з медичного персоналу один лікар, 6 лікарських помічників (більшість з них сотенних фельдшерів) та 2 сестри-жалібниці.

7. Ліків та санмайна залишилось дуже мало, котрими зараз і користуються при обслуговуванні табору.

8. Потреба у відкритті Українського шпиталю велика, але немає відповідного помешкання та засобів для його відкриття.

9. На чолі українського персоналу, обслуговуючого табір, стоїть польський лікар, котрий стежить за усім і дає недостаючі медикаменти.

10. В таборі почувається гострий брак білизни.

11. Мило до цього часу зовсім не видавали.

12. Помешкання зовсім не відповідають призначенням.

Табір, обнесений глибокою забрудненою канавою, буде очагом всіляких пошестей з настанням теплої погоди. Начальник дивізії та більшість старшини живуть в місті, завдяки чому козаки залишаються на довгий час без догляду та займаються не тим, чим потрібно. Культурно-просвітне життя стоїть конче зле завдяки недбалості нашого ж начальства».

У Вадовицькому таборі було 3598 козаків, 76 жінок, 10 дітей, 70 інвалідів. За перші чотири місяці 1921 р. амбулаторне лікування одержали 6787 козаків з 1-ї Запорізької дивізії, 5088 — з Окремої Кінної. В шпиталі лікувалось 325 хворих, з них 189 мали пошесні хвороби. 150 козаків були венерично хворими, 420 мали цингу, 297 — туберкульоз. З січня по квітень 1921 р. у Вадовицькому таборі померло 12 чоловік [20].

Медичну допомогу хворим в Вадовицькому таборі здійснював такий медичний персонал: лікарі — Анищук, Дверніцький, Крегер, Іваненко; лікарські помічники — Лопушняк, Носач, Мосик, Нездийминога, Шалай; фельдшера — Кузьмин, Мільман, Обермотів, Сучак, Брищенко, Гаврилів, Бобокін, Вульчин, Зналай, Буялів. Кожен з них обслуговував певні бараки [21].

З 1-го травня 1921 р. в таборі Вадовиці розгорнув свою діяльність армійський польовий шпиталь генерала І. Омеляновича-

Павленка* в складі 10 старшин, 4-х сестер жалібниць і 50 козаків. Наказом від 4 травня всі вони були зараховані на грошове та речове задоволення при постачальні Окремої Кінної дивізії [23].

З самого початку в таборі налагоджувалася культурно-освітня діяльність. Працювала школа старшин і підстаршин, курси українознавства. Були організовані драматичні гуртки, хори, видавалася низка часописів.

13 березня 1921 р. на з'їзді Військового Духовенства в Тарнові протоієрей А. Волкович розповів присутнім, що в Запорізькій Стрілковій Дивізії, яка розташована в Вадовицькому і Пикулицькому таборах нема помешкання для церкви. Польська влада пропонувала проводити Службу Божу в театрі, але українці від цього відмовились і почали правити Службу на площі. Там же відправлено було панахиду по Тарасу Шевченку. Протоієрей наголошував на тому, що для покращення культурно-просвітницької роботи потрібні книжки на рідній мові, а їх нема [24].

*** ОМЕЛЯНОВИЧ-ПАВЛЕНКО Іван Володимирович (1881–1962)**
— військовий діяч, генерал-хорунжий Армії Української Народної Республіки. Народився в Баку. Нашадок задунайських козаків. Закінчив Омський кадетський корпус і Єлисаветградське кінне училище. У роки Першої світової війни — командир гусарського корпусу, генерал-майор російської армії.

Після Лютневої революції 1917 р. і утворення Центральної Ради включився в організацію українського війська. Українізував Лубенський гусарський полк, перейменований на 2-й Український полк імені гетьмана Сагайдачного. За Гетьманату — отаман Харківського (Слобідського) козацького коша, командир сердюцького Лубенського кінного полку. Наприкінці 1918 — на початку 1919 разом з братом Михайлом Омеляновичем-Павленком був відряджений на службу в Українську Галицьку Армію. У лютому 1919 повернувся на Наддніпрянщину на службу в Армію Української Народної Республіки. Восени 1919 організував Окрему кінну дивізію — найбільше на той час оперативне з'єднання Армії УНР. Особливо відзначився у липні 1920 р. у боях з Червоною армією. Після поразки УНР — в еміграції в Польщі, Чехословаччині, Німеччині, США. Брав участь у діяльності емігрантської організації — Українського національного козачого товариства. Помер в Чикаго [22].

ТИМЧАСОВИЙ ЗБІРНИЙ ТАБІР В ЛАНЦУТІ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ В НЬОМУ ПЕРШОЇ МЕДИЧНОЇ ДОПОМОГИ

Ланцутський табір був заснований для полонених різних національностей у роки Першої світової війни. У 1918–1919 рр. тут утримувались полонені вояки Галицької армії, Армії УНР, а також цивільні українці із Східної Галичини.

Після підписання 1 вересня 1919 р. Українсько-польської угоди про припинення збройного конфлікту із числа українських вояків, що знаходились у цьому таборі, стали формуватись військові підрозділи для Армії УНР.

Після поразки у Польсько-радянській війні перший транспорт з інтернованими вояками Армії УНР до Ланцута прибув із Тернополя 27 листопада 1920 р. Через табір пройшли наступні українські військові формування: Спільна юнацька школа, 5-та Херсонська дивізія, частина 1-ї Кулеметної дивізії, Кордонний корпус із школою підстаршин [25].

Про табір у Ланцуті збереглися відомості комісії, яка його обслідувала в грудні 1920 р.: *«Приблизна кількість інтернуємих українців — 900 чоловік. Обслуговує табір в санітарнім відношенню польський шпиталь на 300 ліжок, котрий при потребі може розвернутись на 800. Українського шпиталю нема. Головний брак в таборі з санітарного боку — лихе водопостачання. Воду подає в лазню, пральню та дезінфектори мотор, при порчі котрого улаштування траплять свої призначення, бо руками достачати для цього воду дуже трудно. Не вистачає матраців, зараз мається тільки 300 штук. Відчувається брак налива, що не дає можливості вентилювати помешкань, котрі завдяки*

великої вміщаності до 300 чоловік мають тяжке повітря. В других відношеннях це найкращий табір, могутий служити зразком» [26].

Але на 31 січня 1921 р. становище в Ланцутському таборі погіршилось. Голова Управи Червоного Хреста в Ланцуті Борис Базілевич сповістив: «В Ланцуті зараз перебуває 1399 козаків, 602 старшини, 129 жінок, 32 дитини, більшість з котрих голі, босі й знаходяться в надзвичайно тяжких умовах життя» [27]. Зберігся «Доклад 22 лютого 1921 р. про становище інтернованих в Ланцуті та про організацію першої медичної допомоги»: «Розташовані вони по бараках досить холодних та брудних. Сплять на сплошних нарах на матрацах. Ковдри мають дуже невелика кількість людей — решта ж покривається своїм поверхнім одягом, котрий мається теж не у всіх. Завдяки відсутності постільного приладдя та пануючому бруду, дуже розводяться паразити, 50% інтернованих мають лише по одній зміні білизни, а мають її такі, у котрих білизни зовсім не мається. Через відсутність пральні інтерновані не можуть безкоштовно прати білизну... Багато козаків, майже всі діти та жінки не мають верхнього убрання та взуття, завдяки чому простуджуються, хворіють та не мають змоги вийти з бараку подихати свіжим повітрям. Таке положення загрожує великою небезпекою у випадку виникну пошестних хвороб. В медично-санітарнім відношенню стан інтернованих вимагає також де-чого бажати. При таборі мається ізба хорих, де працюють також лікарі з інтернованих українців, але ж там приймають тільки більш-менш важко хворих, а з хронічними та накожними хворобами та легко-хворі не приймаються зовсім і мусять лікуватись на свої кошти, або терпіти. Не подається медична допомога мешкаючим по приватних помешканнях, завдяки чому всі жінки та діти повинні лікуватись приватними засобами... Управа вирішила улаштувати при групі військ У.Н.Р. в Ланцуті безкоштовну пральню, кантину, літучий медично-санітарний відділ, а як що буде можливо, то й невеликий шпиталь» [28]*.

Як свідчать документи, на кінець квітня 1921 р. в Ланцуті було вже 2987 козаків Херсонської дивізії, Кулеметної Дивізії та учні Юнацької школи.

В амбулаторію за медичною допомогою з 1 січня по травень 1921 р. звернулось 2872 хворих. В шпиталі лікувалось 210 вояків, 87 з них мали інфекційні хвороби, 41 — венеричні.

* У 1920 році, після того як Армія УНР розмістилася у таборах на території Польщі, командування віддало наказ писати усі документи українською мовою. Слабке знання орфографії приводило до того, що навіть представники офіцерського корпусу використовували в українських документах російські слова. Автори не вважають за потрібне редагувати наведені тут і надалі цитати із наказів, листів, звітів.

Цингою в Ланцуті хворіла 41 людина, туберкульозом — 14. В таборі було 72 інваліда, 87 дітей і 109 жінок [29]. Через деякий час цифри ці значно збільшились. Часті шлунково-кишкові захворювання виникали через погану якість їжі. В акті від 19 лютого 1921 р. було зазначено: «Хліб печуть з кукурудзи та бараболі. Він плохо випечений, гіркий та зовсім без солі. Замість хліба видають фасолію — 332 гр. Мила теж не додають в положеній кількості» [30]. Догляд за санітарним станом табору доручили залоговому лікарю Конашевичу, а перший район передали під санітарний догляд лікпомів Луки Денисюка та Данила Старикова [31]. Поручника Траубера з Окремого кордонного корпусу призначили 13 березня доглядачем за дезінфекційним апаратом та таборовою пральнею [32].

На підставі Наказу 12 серпня 1921 р. в таборах почали щеплення проти холери [33]. Навесні становище в таборі трохи поліпшилось. 3 квітня 1921 р. генерал-хорунжий Ніконів докладав Військовому міністру: «Табір в гігієнічно-санітарному відношенні приведений до порядку. Сімейних інтернованих перевели з табору до домініканського монастиря в м. Ланцуті. Поліпили харчову справу.» [34].

Значну увагу приділяв здоров'ю вихованців Юнацької Школи, яка прибула до Ланцуту з Кам'янця 29 листопада 1920 р., колишній лікар Київського військового шпиталю В. Я. Совачов. В еміграції він продовжував виконувати обов'язки Санітарного Інспектора Армії УНР. За його допомогою при Юнацькій Школі був організований лазарет на 10 ліжок. Зберігся реєстр 33-х предметів, необхідних для нього, підписаний В. Я. Совачовим [35].

Медичну допомогу в Ланцуті здійснювали лікарі: Конашевич, Рижак, Федоренко, Орлів, Файгель. Всі вони були також призначені до складу комісії з визначення стану здоров'я старшин і козаків. [36].

За час перебування в Ланцуті українських інтернованих і полонених від інфекційних захворювань померло 425 чоловік, тобто, майже щодня вмирало до 20 осіб [37].

Щоб згуртувати українських вояків в еміграції, наказом 25 березня 1921 р. в Ланцуті почав правити Службу Божу пан-отець Микола Росінський. Коли була гарна погода, її провадили надворі, тоді у богослужінні приймав участь весь табір, а коли було холодно, то в приміщенні таборового театру. Улаштуванням церкви в м. Ланцуті опікувався пан-отець Маринич [38]. Бракувало риз, церковних книжок. Із Львова були перевезені деякі речі скасованої часовні. При Юнацькій школі була своя церква, але брати там «антимінс та інше потрібне — заборонялось» [39, 40].

10 березня 1921 р. з нагоди 60-ї річниці смерті народного генія, учителя і пророка відродження України Т. Г. Шевченка в Ланцуті відслужили соборну панахиду. У всіх урочистостях приймали участь музиканти табору, які на підставі наказу 30 січня 1921 р. *«зголосились у командира бараку № 14 сотника Шкарупи для спільного поміщення їх»* для спільних репетицій [41].

З 9 травня 1921 р. в таборі почали діяти курси українознавства. Вони були відчинені для всіх українців. В «Розкладі» на перший тиждень були лекції з української мови, історії та географії України, історії письменства. «Союз Українок» влаштовував літературні вечірки [42]. Завідуючим театром в Ланцуті в 1921 р. був полковник Бальме, його помічником — урядовець Штурко. Обов'язки режисера виконував Дальський. Декорації розписував юнак Цимбал. Вистави ставились виключно українських авторів [43]. На цьому історія табору в Ланцуті скінчилась, бо 27 липня 1921 р. частини війська УНР були переведені з нього до табору в Стржалкові. Туди ж переїхала і Управа Ланцутського Відділу Українського Товариства Червого Хреста, яка опікувалась хворими вояками [44]. Юнацьку школу на чолі з генералом М. Шаповалом перевели до Каліша.

Глава 4

ВАЖКІ УМОВИ ЖИТТЯ В ПЕТРОКІВСЬКОМУ ТАБОРІ І ТАЄМНІ ДІЇ БІЛЬШОВИЦЬКИХ ТА ФРАНЦУЗЬКИХ АГЕНТІВ ПО НАБОРУ СТАРШИН АРМІЇ УНР СЛУЖИТИ В ЇХНІХ ВІЙСЬКАХ

Начальником групи українського війська інтернованого в Петрокові був генерал-хорунжий Куц, обов'язки якого під час хвороби виконував полковник Пузицький [45]. Становище військових в таборі за колючим дротом було надзвичайно тяжким. В листі до генерала В.Я. Совачова лікар Ю. Добриловський писав, відвідавши в Петрокові 2-й запасний шпиталь: *«не дай Бог, як доведеться людям ще раз зимувати в цьому таборі... Це стає безглузде життя дуже гнітить душу, а саме головне, розледає маси. Більшість цілими днями байдкує і плює в стелю. Врешті з самого відомого елементу вийдуть самі щирі і переконані ледарі»* [46]. Як стверджував Ю. Добриловський, в Петрокові служило тільки три лікарі — Морозовський, Денисенко (начальник санітарної частини Діючої армії) і Снігур. Останній цілими днями був на службі — *«він і хворих приймав, і гігієну викладав сестрам-жалібницям, і відповідав за санітарне становище»* [47]. 20 серпня 1921 р. в «ізбі хворих» проводились іспити сестер-жалібниць. До складу комісії увійшли: доктор Ю. Добриловський, лікар Снігур та підполковник Гадзінський [48]. В Петрокові працювали також два лікарських помічника — Юрко Марчук та Корбут. Перший — в 5-й Стрілецькій дивізії, а другий — в околотку, для якого купував рушники і мило разом з дезінфекційними засобами для табору [49].

Про духовне життя в Петроківському таборі інтернованих вояків української армії розповів на з'їзді військового

духовенства 13 березня 1921 р. священник Білан [50]: *«В місті 5 церков, але місцеві пан-отці не дозволяють навіть шлюбувати без особливого на те дозволу Архімандрита Володимира, який наказав не допускати «Малоросійських священників, бо вони сомнітельного православ'я». Тому старшинство та козацтво склало 1500 польських марок на найом дому, де б могла відбуватись Служба Божа. Штаб дав 6000 польських марок на купівлю нот. Співуче товариство почало розучувати церковні співи на українській мові»*. Хор співаків в Петрокові складався зі старшин і урядовців. В ньому було біля 50 чоловік. Місцева польська громада кілька разів запрошувала хор в місто і кожний раз, виплачуючи хору гроші, висловлювала щиру подяку. 9 липня 1921 р. хор запросили до м. Лодзі, де був влаштований концерт [51]. В таборі заснували культурно-освітній гурток, «Релігійне Товариство» і почав виходити журнал «На хвилях життя».

7 серпня 1921 р. начальником культурно-освітнього відділу табору призначили хорунжого Прохода, а керівником культурно-освітньої праці в частинах Гуда з 40-го Стрілецького куреня, поручика Олексу Марченко з 41-го Стрілецького куреня та поручика Федоренко зі Збірного куреня [52]. Для табору в Петрокові Варшавський Департамент надіслав музикальні інструменти — гітару, мандоліну та дві балалайки. Це дуже задовольнило дітей, які мешкали в таборі разом з батьками. Вжити їм в тяжких умовах допомагав Український Червоний Хрест, надсилаючи на їх адресу польські марки [53]. Але в таборі дедалі ставало нудно, а з наближенням зими навіть жах обгортав душу людей. Сидіння і очікування викликало багато інтриг між людьми. Кожний в другому бачив ворога, всі один одним були незадоволені, всі скаржились... 7 липня 1921 р. лікар Роман Конашевич писав до генерала В. Я. Совачова про те, що лікар Денисенко *«кидався на нього прилюдно, лаявся останніми словами. Польські лікарі побачили, що з нами рахуватись годі і поступали з нами не як з лікарями, а як з наймитами. Наш авторитет упав, а в кінці зовсім стратив»*. Денисенко писав доноси не тільки на Р. Конашевича, а і на «жидівку Фейгель», яка була гарнізонним лікарем, опікуючи хворих галичан. Романа Конашевича *«разом з жінкою, яка була хвора на чахотку, поляки викинули на двір»*, і вони були змушені покинути Петроків [54, 55]. Частина найбільш слабких духом військових подалась до більшовиків. Серед них були лікарі Ковальнік та Старокомко [56]. 2 липня 1921 р. полковники Петроківського табору одержали повідомлення з Каліша про те,

що «окремі урядовці Державних установ почали безпосередньо зноситись з ворогами українського народу — більшовиками і тим самим кидати тінь на Український Державний апарат» [57].

Цими обставинами був дуже стурбований Головний Отаман Війська УНР С. Петлюра. В своєму листі до генерал-інспектора Армії УНР 22 травня 1922 р. він писав: *«Третій приїзд Репатріаційної комісії за участю більшовицького представника в цілях оголошення, яка має кожного, зокрема наших інтернованих запитати, чи хоче він скористуватись більшовицькою амністією для повороту на Україну. Всі заходи, що робились тут для того, щоб не допустити до цієї візиту, не дали відповідних результатів. З огляду на це, табори самі повинні дати ясну і недовозначну відправу новим зазіханням розбити нас... А тому наказую Вам:*

1) негайно, по отриманню цього листа, зібрати командирів частин, поінформувати їх і організувати рішучу відповідь, після якої поляки не будуть вже привозити до таборів більшовицьких катів і провокаторів.

2) В кожній сотні, в присутності старших начальників, не нижче комбрига, козакам командири частин повинні з'ясувати, яку відповідь вони повинні казати на запитання комісії.

... Вимагаю на цей час подвійної праці з боку командного складу і чекаю від нього державного такту, сталості і уміння приготувати інтернованих старшин і козаків до достойної громадянина УНР відповіді» [58].

Перебуваючи в Тарновському таборі поряд з С. Петлюрою, доктор медицини Модест Пилипович Левицький написав для бажаючих повернутися на батьківщину статтю під назвою «Возвращенці», в якій навів уривки з листів, одержаних з України: *«Ти питаєш, чи можна вернутися і чи варто вертатися? Хто має багату родину, той може вернутися. Деякий час йому дадуть пожити спокійно, місяць, два, а потім заарештують і поставлять безліч обвинувачень: у контрреволюційності, в Петлюрівщині, в шпіонажі, у зв'язках з бандитами. З в'язниці не випустять... Звичайно присуджують до заслання в Наримський край, у Вологодщину, або що... От і міркуй сам, чи варто тобі повертатися»* [59].

Другий приклад, який наводить М.П. Левицький в своїй статті «Возвращенці», був надрукований у «Бюлетені Союзу українських еміграційних організацій» у Каліші. Це «жахлива епопея старшини Р., який, тяжко бідуючи в Румунії на фізичній праці, довідався, що родина його ще гірше бідєє в советському раї, бо жінка до тяжкої праці не здібна, а діти малі. З одчаю Р. поклав собі вернутися всякою ціною додому, щоб порятувати родину. Повернувся. Місяця два дали йому пожити дома, але ніякої праці, навіть фізичної, не міг він собі знайти — тільки додав свій зайвий голодний рот до голодної родини. Через два місяці його арештували по обвинуваченню в контрреволюційності й

перевезли у Москву. 22 місяця він висидів там у в'язниці й нарешті дочекався суду по обвинуваченні в участі в жидівському погромі і присудили до розстрілу».

М.П. Левицький розповів читачам і трагічну історію простого козака «реемігранта» з Калішівського табору, який у 1922 р., вкупі з іншими козаками, вернувся на Україну по амністії, яку оповістила їм більшовицька комісія, що їздила по таборах. Козак підтвердив страшні чутки, які доходили до Польщі, про становище «возвращенців» на батьківщині: «Зараз за Барановичами з тих реемігрантів, яких було більше сотні, виділили 45 чоловіка по якомусь списку, в тому числі всіх старшин, і тут-таки без суду розстріляли. Решту привезли у Київ. Продержали тиждень у в'язниці голодних, знов поділили на частини: одних повезли в Московщину, других залишили у в'язниці, а частину, в тому числі й його, пустили додому. Вернувся, а дома біда: голод, бо не вродило ніщо, все посохло, а що було залишилося з торішнього, то здерли за податки. Худобу спродали на податки та щоб менше платити: бо податки деруть і за землю, і за хату, і за корову, і за коней — за все. Люди кажуть, що й за панщини такого не було. У селі правлять злодії та конокради, що їх колись по приговору громади в Сибір повиселяли... Та ще ті комсомольці, хулігани з молодих: ні старого не вшанують, ні дівці чи молодиці проходу не дають. Через місяць мене арештували, а за що — то й досі не знаю, все кричали, що Петлюровець я. З повітової тюрми перевели в Київ; там просидів пів-треття місяця і знов в повіт. Та вже не сила була терпіти і втік я. Поміг добрий чоловік... Та й пішов я світ за очі, назад за кордон...» Козак повернувся до Каліша. Після ліквідації табору він опинився в Чехії на гончарні й ніхто над ним більш не знущався [60].

Рукописна стаття М. П. Левицького «Возвращенці», написана ним в 1923 р. і зберігається сьогодні в Центральному державному архіві вищих органів влади в Україні, написана з такою прозорливістю про майбутнє України, що ми вважаємо за необхідне привести її текст повністю:

*«Всі покою щиро прагнуть,
Та не в еден гуж всі тягнуть!
Той направо, той наліво,
А всі браття, тото диво!
Не маш любви, не маш згоди
Од Жовтої взявши Води.
През незгоду всі пропали,
Себе сами звоювали.*

На сумні думки наводить цей вірш великого й нещасного гетьмана-патріота. І мабуть прозирало його наболіле серце на багато віків уперед, бо слова його пророчі можна цілком прикласти до наших часів.

Та не для суду за недавні й сучасні гріхи, вільні й невольні, навів я ці слова Мазепині; судити нас буде історія, а хотів би я розглянутись у сучасному й обміркувати, яке лихо робить нам наша розбіжність і до чого вона веде? Бо може, поки ще не пізно, ці міркування спинять де-кого, хто, може й з найкращими намірами, робить шкоду нашій спільній справі, — справі визволення України.

Не хочу говорити про розбіжність і ворожнечу наших політичних партій та угруповань. Говорив я вже про це не раз, глузували за це з мене прихильники партійності, дехто опонував спокійно, переконуючи, що поділ на партії навіть корисний. Але факти життя нашого сучасного й недавнього яскраво переконують у протилежному.

Зарано почали ми бавитись у партії, не встигнувши ще утворити й зміцнити свою державу, виховати державних мужів у європейському розумінні цього слова; партійна боротьба ставила до державного стерня демагогів, іноді недоростків і політичних анальфабетів, на відповідальні посади через це попадали зовсім нікчемні люди, часто авантюристи або навіть кримінальні елементи, іноді ворожі Україні; а старі громадські діячі наші, люди з життєвим досвідом, одсовувались на задній план тільки тому, що не начепили собі приростка «соціал-».

Ріжні частини України різне розуміли інтереси Батьківщини: Галичани — по-галицькому, Кубанці — по-кубанському. Всі помилялись у тому, що коли не буде Української держави, то не буде українських політичних партій, а тільки філії московських. І не буде незалежної Галичини, незалежної Кубані, і ми «самі себе завоювали»..., бо наслідком такої розбіжності Україна пошарпана на шматки, знов опинилася під чужою окупацією, ще гірше, ніж перед революцією, а краща інтелігенція наша й найхоробріші борці — розпорошені по чужих краях. Та хоч би вже той досвід навчив нас працювати спільно, хоч би ту Чехію, що нас пригорнула, взяли ми за приклад, як треба розуміти державні й національні інтереси; так ні, й на чужині ми «не в єдин гуж тягнемо і самі себе звоюємо» — на свою голову чи на своє безголов'я. Європа дивиться на нашу тяганину і зміцнюється у неї дивне переконання, що ми державного будівництва не здатні, до самостійності не досли.

І страх бере, що коли ще раз усміхнеться нам доля і знову станемо ми господарями у своїй хаті, то знов почнемо рятувати неньку-Україну по різних програмах та орієнтаціях, то знову занепастимо всю справу і знов утратимо своє господарство вже на довгі-довгі віки, а може і назавжди, якщо нащадки наші не навчатись на наших помилках — превище за все ставити Батьківщину й націю, а не партію, чи клас, чи особисту кар'єру, чи хижацькі апетити...» [61].

Тимчасово виконуючий обов'язки військового міністра генерал-хорунжий Безручко і генерал-хорунжий Сільський з генерального штабу повідомили в Петроків про те, що «французькими агентами в деяких таборах відкрито запис в колоніальні французькі війська, особливо старшин нашої армії... Ця провокація

французів може мати для нашої армії і для нашої Української справи катастрофічні наслідки». Тому генерали наказували роз'яснити всім козакам бути подалі від вербовщиків [62]. Французи наполягали, щоб українські «офіцери, підофіцери, солдати ознайомились з правилами та умовами, які дозволяли служити в колоніальних військах французької армії». Тому 6 червня 1921 р. представник французької військової Місії у Львові передав таємно коменданту обозу інтернованих копію правил для служби у французькому війську: «На основе Королевского Указа 16 марта 1838 г. № 115 иностранцы офицеры могли поступать на службу в том чине, или ниже чина, в котором они находились на службе в другой державе и который они могут удостоверить. Если они будут уполномочены служить в Легионе, то до их окончательного назначения должны пройти стаж в 6 месяцев в чине подпоручика. Желаящие служить обязаны письменно обратиться с просьбой непосредственно в Министерство войны в Париж — Дирекцию инфантерии, бюро рекрутов. Эта просьба должна быть на французском языке и сопровождаться официальными документами, удостоверяющими службу и чин кандидата в армии его страны. Чтобы быть законтрактрованными, иностранцы должны иметь не более 40 лет и не менее 18 полных; рост не менее одного метра 55 сантиметров» [63]. Ми поки ще не знайшли список українців, які пішли служити у французький легіон, але з виступу Косенко на конференції Української еміграції, що відбулась в Празі 25–26 червня 1929 р., дізнались про 200 лікарів-росіян (в тому числі 40 жінок), які працювали у французьких колоніях. Умови праці були не зовсім добрими, але не такі вже і погані. Головний же плюс був той, що лікарі набули гарну практику і, побувши там, цінувались як дуже добрі лікарі [64].

МЕДИЧНИЙ ПЕРСОНАЛ ОЛЕКСАНДРІВСЬКОГО ТАБОРУ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ІНТЕРНОВАНИХ

Під час Першої світової війни в прикордонному місті Александрові Куявському німці побудували мережу бараків, де поміщалось 2 тисячі осіб. Ці приміщення використовувались як пересильний пункт для вояків та робітників, котрі поверталися з німецького полону. В грудні 1920 р. туди помістили вояків Армії УНР. До середини цього місяця в Александрові Куявському перебувало 900 офіцерів, 2504 козаки, 95 жінок та 29 дітей з 6-ї Січової дивізії, а в січні 1921 р. до них приєдналися відділи 4-ї Київської дивізії генерала Ю. Тютюнника та деякі формації 3-ї Залізної дивізії генерала О. Удовиченка. На цей час у таборі перебувало до 5 тисяч інтернованих [65].

Історія зберегла відомості про табір інтернованих українців в м. Олександрові. Ось як про нього розповів в своєму листі до генерала В. Я. Совачова в 1921 р. український стрілець другої роти 17-ї бригади Петро Марченко: *«невеличке місто Олександрів був над старим кордоном Німеччини – напів польський, напів російський, напів жидівський»* [66]. В ньому розмістились 6-а Стрілецька, 4-а Київська дивізії, штаб 3-ї дивізії та три бригади – Подільська, перша і друга Запасові [67]. На кінець квітня 1921 р. в таборі було 3540 вояків. З них 239 лікувалось в шпиталі, більшість (200 хворих) від інфекційних хвороб. В таборі було 147 венеричних хворих, 105 – страждали від цинги і 62 – від туберкульозу. В Олександрівському таборі мешкало 32 інваліда, двоє померло [68]. З 12 грудня 1920 р. в таборі відкрився амбулаторний пункт,

в якому працювали три лікаря, чотири лікарських помічника і три сотенних фельдшери. Вони почали також негайно проводити щеплення проти холери та черевного тифу [69]. А тим часом в одному з бараків створювали український шпиталь. «Швидко обладнали кухонний очаг, поставили 3 котли і стали приймати хворих» [70].

Шпиталь був розрахований на 120 ліжок та медичний персонал у складі 10 лікарів та 10 лікарських помічників, 15 фельдшерів, 4 сестер-жалібниць, 27 санітарів. Відкриттю шпиталю сприяли Український Червоний Хрест, Британський благодійний комітет, що надали 150 і 290 комплектів білизни. Гроші для шпиталю виділили 6-а Стрілецька дивізія і табірний кооператив. Але цієї допомоги було недостатньо. Як і в кожному табірному шпиталі, бракувало ліків, обладнання, дезінфекційних засобів [71].

Старшим лікарем в таборі був призначений дивізійний лікар 6-ї Стрілецької дивізії К. Морозовський. Зберігся «Список медичного персоналу табору інтернованих в м. Олександров [72]:

1. Морозовський Кость — головний лікар і сан. референт табору, сотник. Освіта — 10 семестрів.

2. Тарновський Гриць — поручик, помічник референта. Освіта — повні 10 семестрів.

3. Барченко Дмитро — сотник, зав. амбулаторії.

4. Ковалькін Василь — сотник, ординатор шпиталю.

5. Дубніцький Сергій — поручик, ординатор шпиталю.

6. Скачковська-Сушко Христина — ординатор шпиталю.

7. Герасименко Полина — поручик, скінчила неповних 7 семестрів.

8. Вохняний Денис — поручик, служить в амбулаторії.

9. Старокожко Федір — сотник 3-ї Залізної дивізії, скінчив 10 семестрів.

10. Нагорська Ганна — хорунжа, працює в амбулаторії. Скінчила 9 семестрів.

11. Денисенко Степан — сотник, скінчив 10 семестрів.

ЛІКАРСЬКІ ПОМІЧНИКИ

12. Пак Іван — хорунжий, працює в шпиталі.

13. Величенко Панас — хорунжий, працює в шпиталі.

14. Фелоненко Олекса — підхорунжий (санітарія).

15. Потапів Михайло — зав. аптекою.

16. Самойлів Микола — працює в амбулаторії, підхорунжий.

17. Олексієнко Микола — сотник, працює в шпиталі.
18. Филиппович Марія — підхорунжі, працює в амбулаторії.
19. Журба Антон — підхорунжий.
20. Колисинський Антон — хорунжий.
21. Бушило Павло — хорунжий.

Сестри-жалібниці — Нагорська Ганна, Нагорська Олена, Бучкова Ганна, Шевченко Ольга, Бількевич Олена мешкали в місті на приватних квартирах. Тому в грудні 1920 р. командуючий групою інтернованих військ УНР дозволив їм видати постійні перепустки до табору [73]. Старшою сестрою в шпиталь була призначена Зіжнінська, а молодшими сестрами-жалібницями — Шевченко, Бількевич, Бучкова та Корнієвська [74]. Відкриття українського шпиталю в Олександрівському таборі дало змогу не відправляти частину хворих до польського шпиталю у Влацлавск.

Як свідчить архівна справа [75] *«усі інтерновані українці одержували від польської влади харчі по доданім до цього розкладкам. Обід, вечеря і сніданки варилися на похідних кухнях з продуктів, одержуємих від Польської Апровізації, але ж фактично продуктів в розкладочній кількості не одержувалося. Старшини годувались досить добре з доплатою 3–5 марок денно... Хліб випікався з борошна, одержуємого від Польської Апровізації і засобами українського командування випікався на приватній пекарні в місті. Хліб був дуже гарний. Комендантом табору призначили начальника групи інтернованих військ УНР генерал-хорунжого Безручко, а польського коменданта — майора Ігеля»*. В таборі знаходилося 726 старшин, 146 урядовців, 2465 козаків, 96 жінок і 16 дітей. Табір знаходився на околиці м. Олександрова і складався з декільканадцяти дерев'яних, толем обладнаних бараків. Навкруги табору був тин з колючого дроту, а перед ним польська варта та посторонок Української Військової міліції. У внутрішнім житті українцям була надана автономія. З дозволу польської влади старшина (не нижче командирів куренів) мала право жити у місті по приватних помешканнях. Таких було 200 людей, решта — 3300 містилися по бараках. День починався перевіркою о 7 годині ранку. З козаками велись заняття як словесні, так і муштрові, читались лекції для старшин і козаків.

В таборі були лазня, пральня, голярня, але водопровід часто псувався. Помешкання опалювалось пічками залізними та цегляними. Вугілля видавалось на добу по розрахунку — 15 кг на кожну піч. Освітлювався табір від власної електростанції. З 6.12.1920 р. в таборі почав працювати кооператив. При ньому

організували дешеву чайну, шевську майстерню, курси бухгалтерів і кооперації, драматичну та співацьку секції, відкрили курси мов, землеробства, садоводства, почали видавати журнал «Зізнниця» і часопис «Нове життя».

14 грудня 1920 р. Головний лікар сотник Морозовський звертався з рапортом в штаб інтернованих військ УНР при таборі, в якому прохав послати кур'єром лікаря Дубницького до Варшави з метою отримання для шпиталю медикаментів та медичного обладнання від Українського Червоного Хреста і Британського Комітету [76]. Допомігав ліками українцям і Шведський Червоний Хрест. 21 грудня 1921 р. лікар-поручик 6-ї дивізії пані Христина Сушко (яка до того тяжко хворіла після поранення), одержала від шведів в 3-х ящиках 34 найменування ліків для потреб шпиталю в Олександрові [77]. Британський комітет допомоги видав для шпиталю мило, а від польської сторони кожному інтернованому щомісяця видавалось 100–200 г мила.

Щоб об'єднати українців на чужині, підтримувати їх моральний дух, козаки 6-ї Стрілецької дивізії заснували Православне Братство Св. Покрови [78]. Вони ж утворили хор старшин й козаків в кількості 30 чоловік для влаштування концертів в окрузі табору. Диригентом хору запрошували урядовця Шабаліна. Хор приймав участь під час богослужінь* [79]. Службу божу в таборі правив пан-отець Микола Мариніч. Він зберіг і мав при собі похідну церкву**. Спочатку він був дивізійним священиком в Ланцуті, але генерал-хорунжий Ляльківський прохав 27 грудня 1920 р. начальника групи інтернованих про переведення М. Мариніча до Олександрова [80].

Служба правилась також у місцевому православному храмі, але польська католицька адміністрація згодом заборонила ним користуватися. Завдяки старанням священика 6-ї Січової дивізії Петра Білона та генерала М. Безручка невдовзі було влаштовано власну церкву, іконостас для якої виконали М. Крушельницький та лікар Кавалків. У цій церкві 5 квітня 1921 р. у молебні брав участь Головний Отаман С. Петлюра. З Православним

* «Збірку українських пісень» з репертуару хору 6-ї Стрілецької дивізії отримав в червні 1924 р. Національний Музей-Архів на збереження (Прага).

** Там само зберігався «Релігійно-Науковий вісник» (журнал Братства Св. Покрови) і «Молитва за Отчизну» проф. Огієнка, які належали священику [82].

Братством Св. Покрови тісно співпрацювали професори Василь Біднов та Іван Огієнко [81].

Начальник культосвіти в Олександрівському таборі сотник Кравченко розробив програму бесід з козаками. Вона мала 5 розділів: національно-політичний, історичний, літературний, географічний і моральний.

В першому розділі розглядались питання: звідки пішло ім'я «Україна», що таке український народ, українська мова, українська земля. Як Москва нищила Україну, чому ми хочемо самостійної України.

Лекції з історичної тематики знайомили слухачів із походженням слов'ян, першими київськими князями, розбудовою козаччини, гетьманами (П. Сагайдачним, Б. Хмельницьким, І. Мазепою), як була знесена Гетьманщина й зруйнована Січ, про останню визвольну боротьбу.

На лекціях літературного відділу козакам розповідали про національні риси українського письменства старої доби, про перехід від мови церковно-слов'янської до народної, про розвиток літератури від І. Котляревського до Т. Шевченка, М. Драгоманова, І. Франка.

На лекціях географічного змісту розповідалось про територію України, її багатства, сусідні держави.

На лекціях про моральні питання розглядались теми: народ і військо, громадянські обов'язки, патріотизм, чесність, мужність, дисципліна, товариство, честь, прапор і герб України [83].

МОРАЛЬНИЙ СТАН МЕШКАНЦІВ ЩИПІОРНІВСЬКОГО ТАБОРУ ТА ПРАГНЕННЯ КОМАНДИРІВ ЧАСТИН НАЛАГОДИТИ СЕРЕД НИХ МЕДИЧНУ ТА ПРОСВІТНЮ РОБОТУ

Табір у Щипіорні був влаштований німцями під час Першої світової війни за 3 км від залізничного вокзалу в Каліші і розрахований на 7 тисяч полонених.

Після підписання Польсько-російської угоди та обміну полоненими восени 1921 р. до Щипіорно переведено спочатку військовий шпиталь із Каліша, потім сім'ї українських офіцерів, 4-а Київська дивізія, 6-а Стрілецька, 1-а Запорізька бригада, Херсонська дивізія, кінний полк Фролова, Окрема дивізія та Школа бойскаутів [84]. В реєстрі співробітників групи військ УНР цього табору записані: генерал-хорунжий Марко Безручко (командир групи), Начальник штабу генерал-хорунжий Всеволод Змієнко, інтендант — полковник Данило Волошин, провіант старшина — підполковник Балатуків Аллібей, хлібний референт — підполковник Юхим Яблонський [85].

Моральний стан людей був далеким від задовільного. Про це сказано 19 лютого 1922 р. в наказі по групі інтернованих військ УНР в таборі Щипіорно: *«Довга інтернація, відсутність елементарної дисципліни, загальна розпущеність та деморалізація декотрих частин — починають давати багаті плоди. Темний елемент, гниле шумовиння суспільності, приставши до нас не в ім'я служби Великій Ідеї, а ради легкого та гулящого життя, здібне не до важкої строгої служби у рядах регулярної армії, а до різних партизанських випадів та екскурсій, даючих свободне й гуляще життя та певну наживу, ...награвивши і наброївши по краю внутрі своїх частин — починає переносити свої подвиги поза межі табору...*

Старшини й стрільці! На чесне й чисте ім'я українського стрільця впала пляма, пляма грабіжника і убійника» [86].

Командири військових частин намагались налагодити культурно-масову роботу в таборі — читали лекції, відкрили книгарню, школу для неграмотних, «Хату стрільця», «Хату інваліда». Стрілецьке товариство «Просвіта» організовувало музично-співочі вечірки з танцями, гумористичні вечори, театральні вистави [87]. В Щипірівському таборі діяли тримісячні агрономічні курси для всіх бажаючих одержати необхідні основні знання в галузі агрономії. Там же могли навчатися іноземним мовам. Таких в списку налічувалось понад 150 чоловік [88].

15 березня 1922 р. в домовленості з таборовою філією «Союзу Українок» були відчинені в Щипірно для жінок курси українознавства, на яких викладали історію України, її літературу й мову, питання громадського виховання дітей. Очолювала курси пані Гай-Гаєвська [89]. «Хату інваліда» відвідувала доктор Христина Сушко і спілкувалась з хворими, даючи їм поради. Вона кілька разів їздила до Варшави в Центральний Український комітет та вела переговори з офіційними особами про допомогу хворим на туберкульоз [90].

Щоб налагодити медичну допомогу, 20 січня 1921 р. в таборі Щипірно була призначена медична комісія при збірному шпиталі для огляду стану здоров'я осіб тяжко хворих, щоб зарахувати їх до реєстру державних інвалідів. На чолі комісії був доктор медицини Горонескул, а допомагали йому доктори Соколов і Очеретько. Збереглося повідомлення про те, що у 18-у стрілецькому курені медичну допомогу козакам надавав лікарський помічник Соколов Микола [91].

Спілка Військових інвалідів в Щипірно зверталась до всіх військових частин надсилати до амбулаторії шпиталю воїнів, що отримали поранення, на огляд і освічення медичною комісією [92]. Але у багатьох поранених були відсутні належні документи і це викликало труднощі для встановлення зв'язку з причиною інвалідності. Ось як розповів у своєму «Щоденнику» про це Я. В. Кузьмін — очевидець життя у таборі: *«Хвилюються козаки, незадоволені лікарською комісією. У 6-й дивізії комісія вимагає посвідчення «де ранені» — у більшовицькій чи у Денікінській арміях. «Від кого мають посвідчення» — від Українського чи польського шпиталю...» [93].*

Багато людей хворіло в таборі від поганої їжі. Ось що записав 21 квітня в тому ж «Щоденнику на 9-й сторінці Кузьмін:

«Дякуючи постачанню м'яса з карболовкою і нафталіном... хвилюються козаки на небалість лікаря, що не збракував браковане у Воцлавку м'ясо...». Як повідомив професора І. І. Огієнка доктор медицини Леонтів «За два роки інтернації серед мешканців таборів Каліша й Щипіорно розвелась дуже страшна хвороба — туберкульоз, з якою при теперішнім положенню боротись приходиться дуже тяжко. В нашій шпиталі число туберкульозних доходить до 80–90 хворих. Смертність дуже часта, задля недостатньої кількості корисних продуктів. Пайок дієти хворих тут складається більшою частиною з каші, фасолі, мало м'яса і дуже малої кількості жирів... Щоб допомогти найбільше потребуючим... просимо грошову допомогу для придбання корови» [94].

Щипіорнівський табір займав велику площу, а для його обслуговування малась лише пара коней. Оскільки до шпиталю було 2 кілометри, це створювало незручності як для хворих, так і для медичного персоналу. Водопроводу в таборі не було, електрики теж. На весь табір працювала одна кухня, тому паливо, продукти та воду люди носили на плечах. Козаки мешкали в землянках — їх було біля 400, старшина — в бараках без вікон і дверей з прогнилою підлогою. 17 листопада 1921 р. комісія під головуванням полковника Мазуренка оглянула табір і записала в акті, що він *«абсолютно непридатний для сталого мешкання»* [95]. Пізніше цей табір було ліквідовано і вояків Армії УНР перевели до Каліша. Відсутність палива, пральні, лазні, постійне недоїдання, примусове сидіння за браком одягу і взуття в сирих бараках — все це сприяло тому, що люди часто хворіли. До 1-го лютого 1921 р. в таборовому шпиталі бракувало ліків. У січні в амбулаторії лікувалось 660 чоловік з хворобами дихання, травлення і травмами. Дезінфекцію в таборі зробили тільки один раз і то для від'їжджаючої партії [96].

В Щипіорно при санітарно-базисному склепі була заснована аптека. Вона функціонувала два дні на тиждень — по середах і суботах. Керуючим аптекою в березні 1924 р. начальник Санітарної служби Армії УНР полковник Даїн призначив Якова Кунелехіся [97].

Глава 7

СЛУЖБА ЛІКАРІВ АРМІЇ УНР У КАЛІШСЬКОМУ ТАБОРІ

Табір у Каліші був заснований в 1914 р. і мав найкращу побутову базу. Можливо внаслідок цього восени 1921 р. сюди було переведено з Тарнова Військове відомство УНР, очолюване генералом Андрієм Вовком. В Каліші знаходився також український військовий шпиталь [98].

На початку 1921 р. в Калішському таборі було розміщено 2 дивізії — 3-я Залізна і 2-а Волинська. Перша налічувала 2479 козаків, а друга — 1746. В таборі також мешкали 134 жінки та 30 дітей [99].

У звіті Комісії Головного Управління Червоного Хреста УНР за 1921 р. є деякі дані про табір в Каліші [100]. В ньому говорилося, що всі інтерновані старшини та козаки одержували від польської адміністрації «щоденний харч». Комендантом табору від поляків був майор, котрий завідував господарчими справами, а від української армії комендантом призначили генерала-хорунжого О. Удовиченка. Усіх інтернованих розташували в дерев'яних бараках під польською вартою. Санітарне становище помешкань було дуже гарне. Вони були сухі, вентильовались та опалювались. Для старшин мались ліжка, а козаки спали на нарах. У кожного були матрац, ковдра, дві зміни білизни. В таборі організували лазню, була своя пральня.

Непогані умови табірної існування в порівнянні з іншими таборами, що не озлобляли польське начальство та інтернованих українців, стали причиною вибору саме Каліша для відвідування 15 травня 1921 р. Ю. Пілсудським. Цим візитом голова польської держави як людина, що співчувала українським

визвольним змаганням, фактично вибачився за ризик зради, на яку його підштовхнули як внутрішні, так і зовнішні обставини. То не випадково там прозвучала відома його фраза, з якою він звернувся до українських офіцерів: «Я Вас перепрошую, панове, я Вас дуже перепрошую» [101].

Але з часом умови життя в таборі погіршилися. Особливо важкою була зима 1921/1922 рр. Лікар В. Чеботарьов в листі до Санітарного інспектора Армії УНР В. Я. Совачова писав, що ця зима була для напівголодних і хворих людей в таборах дуже тяжкою. Інтерновані козаки, щоб заробити на харчі, *«в більшості порозлазились біля табору по селах на польові роботи, так що зараз табори майже порожні»* [102].

Український військовий госпіталь очолив головний лікар полковник Б. Леонтів, потім його змінив П. Сокологорський.

В Калішському таборі знаходилась найбільша кількість українських лікарів. Робота була для всіх, інтерновані часто хворіли. Тільки з січня по травень 1921 р. амбулаторно звернулись 9970 хворих. В шпиталі лікувалось 373 козаки з тяжкими захворюваннями. Інфекційні хвороби були у 283 чоловік. В двох дивізіях 226 вояків мали венеричні хвороби, 8 — цингу, 27 — туберкульоз, 18 були інвалідами, п'ятеро вмерло [103].

У Каліші працював табірний лікар інтернованих вояків УНР Олександр Даїн, лікарі 3-ї Залізної дивізії Юрій Добриловський та Микола Нездійминого [104]. Ю. Добриловський фактично відповідав за стан санітарної справи в Калішському таборі. В своїх листах він часто згадував лікарів усього табору, нижче ми наведемо ці імена. Про головного лікаря шпиталю Б. Леонтіва він писав, що йому надзвичайно важко керувати напівголодним, стомленим, роздратованим колективом лікарів, що з кожним днем втрачали надію повернутись на Батьківщину. Шпиталь постійно був переповнений хворими, ліків не вистачало, польська адміністрація постійно зменшувала їх доставку. Медики працювали в надзвичайно тісних приміщеннях, при великій скупченості людей. Все це нерідко призводило до конфліктів [105].

Під керівництвом Б. Леонтіва працювали старші ординатори Горонескуль, Янов та Очеретько [106]. Разом з ними лікували воїнів української армії лікарі М. Новицький. Масік, Воячек, Тарнавський, Сушко, Наталія Мазепа, Двірницький, Альфред Емільович Марцинчик, Поливаєв, Нечитайло, Плітас, Ганна Приходько. Управляючим аптекою був Купцев [107].

Нездійминого Микола (1895–1963 рр.) народився на Полтавщині в селі Кобеляках. Родина мала давнє козацьке коріння, тому дотримувалась давніх, українських звичаїв. Після закінчення гімназії (1915 р.) з золотою медаллю, медичну освіту одержав на медичному факультеті Київського університету Св. Володимира. 1917 р. вступив до українського студентського куреня, виконував обов'язки лікарського помічника. Згодом входив до складу Санітарної управи УНР. Опісля служив у Синьому полку 3-ї Залізної дивізії. Після поразки УНР і переходу армії через Збруч потрапив до табору інтернованих вояків у Вадовицях (1920 р.). Перейшовши нелегально чеський кордон, вступив на медичний факультет Празького університету. Після отримання диплому відбув практику у шпиталях Праги. Працював одночасно асистентом у проф. І. Горбачевського на кафедрі хімії Українського Вільного Університету в Празі. З 1932 р. очолював санаторії для туберкульозних хворих у Словаччині. З 1945 р. служив у Баварії, викладав у Подебрадах, а 1949 р. з дружиною Софією (ур. Миськів) емігрував у США, де працював у шпиталі Моллі Старк (штат Огайо). Останнє місце його служби – шпиталь Кесінгтон (Філадельфія). Українська громада США знала Миколу Нездійминого як учасника українських організацій, Товариства прихильників УНР та ін. Помер 26 серпня 1963 р, похований на цвинтарі у Бавід Бруку [108].

Про Івана Очеретько відомо, що він народився в 1882 р. в с. Роздорах (Катеринославщина) в родині фельдшера. Медичну освіту здобув у Новоросійському університеті в Одесі. В Російсько-японську війну служив військовим лікарем (1904–1905). Під час українських Визвольних змагань був лікарем Армії УНР, з якою у 1920 р. перейшов за р. Збруч до Польщі, де був інтернований у Каліші. Після ліквідації таборів інтернованих українських вояків (1924) переїхав до Чехословаччини, де нострифікував диплом у Празькому університеті. З 1926 р. працював контрактним лікарем при Чехословацькій армії. В 1945–1950 рр. був повітовим лікарем у таборах переселенців у Баварії. У 1950 р. емігрував з синами-лікарями Ярославом і Аркадієм у США. За заслуги у визвольній боротьбі відзначений кількома грамотами та медалями (Залізний Хрест Армії УНР, Хрест УГА, Хрест Симона Петлюри та Український Воєнний Хрест). Помер 6 січня 1966 р., похований на українському цвинтарі у Бавид Бруку [109].

Головний лікар П. Сокологорський працював у Каліші до вересня 1922 р. Наказом Начальника Групи Генерал-хорунжого Загородського 12 вересня 1922 р. він відбув «в безтерміновий відпусток», а замість нього призначили доктора М. С. Заруб'янця. Але вже 16 вересня Заруб'янець теж відбув в безтермінову відпустку і заоголовок лікарем призначили доктора Р. І. Самосуда [110]. Як стало відомо з архівних документів, Сокологорський і Заруб'янець залишили Польщу і подальша їх доля була пов'язана з працею в Празі під керівництвом доктора Бориса Матюшенка — засновника Спільноти українських лікарів в Чехословаччині [111].

Деякі відомості про Р. І. Самосуда, М. Заруб'янця та іншого медичного персоналу Каліша збереглися в Центральному Державному архіві Вищих органів влади та управління України [112]:

1. Старший лікар 20-го куреня 3-ї Залізної дивізії
САМОСУД Роман Іванович.

Народився 16 грудня 1893 р. Закінчив гімназію в 1913 р. та Медичний факультет Московського Університету в 1919 р. Працював лікарем з травня 1919 р. З 20 серпня 1919 р. служив в Добровольчій армії старшим лікарем 42-го Якутського полку 4-ї стрілкової дивізії. З 5 червня 1920 р. перебував на Українській службі — спочатку в 22 курені 8-ї бригади, а по переході через Збруч — в 20-у курені.

2. Старший лікар 21-го куреня 3-ї Залізної дивізії
ЗАРУБ'ЯНЦЬ Мартирос Саркісович

Народився 26 січня 1887 р. Закінчив медичний факультет Харківського університету. Стаж 6 років. Служив з 4.08.1914 р. по 5.03.1915 р. молодшим лікарем 15-го Тифліського полку. 5.05.1915 р. переведений молодшим ординатором Вітебського Збірного шпиталю, а з нього — в 225-й Запасний шпиталь, у якому перебував до 28.03.1917 р. З 25.02.1918 р. — в 45-й гарматній бригаді. З 20 травня 1920 р. по 16 липня 1920 р. служив старшим лікарем 25-го куреня, потім після чотирьох місяців праці був переведений у Харківський військовий шпиталь. Після переходу через Збруч призначений старшим лікарем 21-го куреня 3-ї Залізної дивізії.

3. Лікар 4-ї бригади, санітарний поручик
ЛЯЩУК Микола Григорович

Він народився 30 квітня 1892 р. Гімназію закінчив у Галичині, потім були курси медичного факультету у Відні та військово-санітарні курси при австрійській армії. По 1916 р. працював там молодшим лікарем, а з 1916 р. на самостійній праці. З 1918 по 1920 р. виконував обов'язки молодшого лікаря при польському шпиталі УНР.

4. Лікарський помічник
ТИШКОВСЬКА Броніслава Петрівна.

Народилась 21 листопада 1886 р. В 1907 р. закінчила Київську гімназію. В 1909–1912 рр. навчалась в Київському Медичному інституті. У 1910–1914 рр. працювала в лікарні для хірургічно-поранених і одночасно в міській лікарні (в жіночому відділі). З вересня 1914 р. служила на фронті в сан потязі Червоного Хреста, а в 1915–1918 рр. – пошеснім шпиталі. В 1919 р. півроку служила в аптеці Київського військового шпиталю. З 24 лютого 1920 р. перебувала на фронті в українській армії.

5. Лікарський помічник 4-го гарматного куреня 2-ї гарматної
бригади РОЖКІВ Михайло.

Народився 2 листопада 1899 р. Закінчив початкову школу лікарських помічників і з 19 квітня 1918 р. по грудень 1919 р. працював лікарським помічником 1-го Залізничного полку, а з 1920 р. – в 4-й Київській запасній бригаді, потім у 2-й Волинській дивізії.

6. Сотенним фельдшером 3-го збірного куреня працював
КОХАКІ Левко.

Він народився 16 жовтня 1895 р. Закінчив школу сотенних фельдшерів в 1916 р. і до 5 січня 1918 р. служив в Абхазькому полку. На Українській службі був при Запорізькій дивізії.

У грудні 1921 р. українські війська були зведені у три табори: Каліш, Стржалково, Щипіорно. Влітку 1924 р. табір у Каліші було реорганізовано у так звану Українську станицю, в якій вже на цивільному стані мешкало обмежене число колишніх ~~во~~воків Армії УНР. Всім українським військовикам було надано

статус політичних емігрантів з дозволом вільного поселення у межах Польщі (крім Галичини) або в'їзду за кордон [113].

Звільнялися та влаштовували свою долю і лікарі. Більшість від'їжджали до Чехословаччини. Лікар Чеботарьов у своєму листі до Головного Санітарного інспектора української армії сповіщав, що 10 осіб залишили табір, в тому числі лікарі – Морозовський, Геньків, Снігур, Кавалкін [114]. Всіх здивувало, що лікар І. І. Кобза офіційно звернувся в Варшаві до влади, бажаючи їхати до Харкова: більшовицька влада обіцяла повернути йому будинок у Києві. Подальша доля І. І. Кобзи для товаришів була невідома.

Про подальшу долю Івана Івановича Кобзи розповів Ярослав Тимченко в своїй книзі «Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921)». Після повернення І. І. Кобзи в Україну до Харкова він працював викладачем у Технологічному інституті. У 1928 р. його заарештували і заслали на Соловки. Там І. І. Кобзу вбили охоронці [115].

Умови життя українських лікарів на той час в Польщі були важкими. Про це писав своїм товаришам санітарний інспектор Армії УНР В. Я. Совачов. Частково про умови їх перебування ми дізнаємося у листах-відповідях його колег. 15 квітня 1922 р. доктор Ю. Добриловський писав В. Я. Совачову: «...дуже мені сумно, що Вами опанував настрій повного зневір'я і майже одчаю» [116].

Того ж 1922 р. Андрій Лев... писав В. Я. Совачову з Каліша: «Всі наші «перспективи» і досі не реалізовані. Урядовці і громадяни ходять як з хреста зняті, терплять від голоду і холоду. Я страшно жалкую пропитих з тобою грошей, бо завтра нема навіть на обід» [117]. 18 квітня 1922 р. товариш В. Я. Совачова писав йому з Ченстохова: «Читаючи Ваш лист, жахались від всього пережитого Вами» [118]. Листи до генерала В. Я. Совачова в 1923 р. надсилались вже у Львів.

Глава 8

САНІТАРНА СЛУЖБА В ПІКУЛИЦЬКОМУ ТАБОРІ. ЗАКРИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО ШПИТАЛЮ

Табір для інтернованих вояків Армії УНР в с. Пікуличі був створений на території Польщі одним із перших. Розміщався на південних околицях Перемишля в колишніх дерев'яних бараках, в яких раніше знаходились полонені з часів Першої світової війни.

Перший транспорт інтернованих козаків 1-ї Запорізької дивізії надійшов до Перемишля 30 листопада 1920 р., останній – 11 січня 1921 р.

24 грудня 1920 р. в польському таборі інтернованих українських вояків в м. Пікулиці розташувались такі підрозділи військ УНР:

1-а Запорізька дивізія (1523 чоловіка), Кулеметна дивізія (420 чоловік), 3-а Залізна дивізія (284 чоловіка), 4-а Київська дивізія (13 чоловік), 3-а Херсонська дивізія (65 чоловік), 2-а Волинська дивізія (37 чоловік), Окрема залізнична сотня (292 чоловік), бронепоезд «Кармалюк» (103 чоловіка), збірна станція (47 чоловік) [119]. В таборі опинилися також нечисленні групи інших формувань: Окремої кінної та 1-ї Кулеметної дивізій, технічні частини, відділи бронепоездів, працівники військового міністерства, військові журналісти, артисти, художники.

Табірні умови були дуже поганими, в дерев'яних бараках, побудованих в 1914 р., панувала вологість. У приміщеннях для старшин, козаків, жінок і дітей були дерев'яні нари без сінників [120].

Погане харчування, важкий моральний стан інтернованих призводили до великої інфекційної захворюваності. Особливо

дошкуляли тифи і дизентерія, від яких щодня вмирало від 16 до 36 чоловік. Впродовж 1918–1920 рр. у Пікулицях померло близько 2 тисяч цивільних галичан і вояків Української Галицької Армії [121].

Для профілактики інфекційних захворювань проводились певні заходи. Так, 16 грудня 1920 р. було отримано наказ санітарного шефа «Розклад санітарної служби в обозі інтернованих». У наказі було визначено: «1. Обоз ділиться на 4 райони і 9 підрайонів санітарних за винятком шпиталю. 2. Догляд над підрайонами покладається на українських лікарів. До кожного підрайону приділяється санітарна команда, складена з 4-х українських санітарів. 3. На обов'язках районних лікарів-українців лежить тримання санітарного стану при допомозі підлеглого санітарного персоналу на висоті вищої гігієни... вони повинні особисто проводити що 10 день періодично лікарські огляди всіх мешкаючих людей в бараках їх району, а також раз на 10-денний період була б у людей лазня, дезінфекція речей. 4. Все помешкання в середині повинно бути раз на місяць побілено. 5. Під час виходу інтернованих до лазні мити слід підлоги, нари, ліжка дезінфекційним раствором. 6. Тримати окруження бараку в належній чистоті. Що 4 дні заливати помешкання дезінфекційним раствором. Тримання в належній чистоті відхожих місць. 7. Щоденно перед 8 30 год. обхід бараків, запис до амбулаторної книги хворих, відправка до амбулаторії. Догляд за тим, аби всі явилися до прививки в зазначений термін. 8. Кожна санітарна команда повинна бути наділена 4-а мітлами, 2 лопатами, 1 відром, 1 цебром, 1 ящиком до вносу сміття, 2 щітками для миття підлог» [122].

21 січня 1921 р. в Пікулицях лікарі отримали «Додаток до розкладу санітарної служби в обозі полонених і інтернованих» [123]. Встановлювався наступний порядок дезінфекції для знову прибуваючих інтернованих: «1. О новоприбуваючих партіях повелено негайно повідомити санітарний відділ обозу з метою негайного перепроводження лікарського огляду і обеззараження. 2. Кожний відходячий з обозу транспорт перед відходом повинен бути оглянутий через лікаря і обов'язково обеззаражений. 3. Обеззараження состоит в наступному: а) стрижка волосся, б) мазання місць, де ростуть волосся, нафтою, в) миття милом і теплою водою всього тіла, г) дезінфекція всіх речей даної особи, при чому шкіряні речі (кожухи і башмаки) дезінфікувати сірою». Наказ був підписаний заголовим лікарем доктором Баліцьким М. П. і Головним лікарем обозу Дембським.

Згідно з цим наказом по групі інтернованих українців табору Пікулиці всі старшини та козаки Кулеметної, Херсонської та Волинської дивізій обов'язково повинні були виконати всі приписані заходи та протитифозні щеплення не пізніше 17 січня 1921 р. [124].

Протитифозні щеплення були обов'язкові і для тих українців, які мешкали в селах на приватних квартирах. Частини, які не виконували цього наказу, переводились в карантин на два місяці [125].

З огляду на розповсюдження в таборі тифу, в Пікулицях був виданий наказ про 14-денний карантин з 17 лютого 1921 р., а лікаря поручика Іваненко і сотника лікаря Крегера генерал-хорунжий Базильський призначив лекторами гігієни. Одного направили в школу старшин, а другого — в школу підстаршин [126].

Про табір в Пікулицях доповів пану Товаришу Міністру Народного здоров'я та опікування І. Липі заступник начальника військово-Санітарної Управи сотник аптекар Лютий-Лютенко в квітні 1921 р.: *«Із маючогося матеріалу, добутого від спеціально командированих людей для огляду таборів та шляхом перепису маються нижче зазначені інформації, а саме: становище наших старшин та козаків тяжке. Усіх інтернованих українців поміщено в таборі разом з полоненими більшовиками. Для санітарного персоналу дивізійних та бригадних шпиталів 1-ї Запорізької та 1-ї Кулеметної дивізій в кількості 70 чоловік та 18-и сестер-жалібниць, було відведено помешкання дуже холодне і сиростне, із стін та стелі котрого текла вода. Опалення для помешкань видавалось в такій обмеженій кількості, аби тільки можна було мешкаючим зварити собі харч. В цім помешканні в 30 метрів довжини, холодним і переповненим, санітарному персоналу приходилось робити амбулаторний прийом і класти деяких хворих на підлогу без жодного постільного приладдя. Залоговий лікар табору в Пікулицях звертався декілька разів по цьому поводу з проханням до польського коменданта табору, аби було відведено помешкання для амбулаторного прийому, або для персоналу, але ж все було безрезультатно, а тим часом поміж персоналом появились хвороби і було констатовано п'ять випадків захворювання тифом. В таборі маєтся 26 інвалідів, 2 цілковито сліпих, і багацько туберкулетиків. Хворих нараховується 132 чоловіка, переведено вже до Перемишлянського шпиталю 42 людини. Загальна кількість людей в таборі 2866 душ, з них 65 жінок, 8 дітей, 12 лікарів, 10 лікарських помічників, 18 сестер-жалібниць, 20 санітарів, а решта старшини та козаки. Вигрібних ям немає, від чого забруднюються помешкання й повітря і поширюється пошесна хвороба. В грудні місяці 1920 року тим же залоговим лікарем в присутності санітарного референта доктора Сушко та Англо-Американської місії було досягнуто угоди з боку польського коменданта табору та головного лікаря польського шпиталю, а саме: 1. Всі медикаменти дивізійних шпиталів повинні бути запечатані і здані для зберігання до польського шпиталю, до того часу доки не відкриється Український шпиталь. 2. Український шпиталь буде відкрито на таких*

умовах: Головний український лікар цього шпиталю підлягає польському Головному лікарю польського шпиталю з правами в деяких випадках обмежень. 3. Комендант табору та Головний лікар польського шпиталю дали слово, що за десятиденний термін евакуюють всіх більшовиків з табору. 4. Що увесь персонал — як польський, також і український, буде працювати сумісно в порозумінні з польським та українським Головними лікарями. 5. Аптека українська буде окремо і відати нею буде тільки Головний український лікар. Термін той вже давно пройшов, а більшовиків не евакуювали» [127].

Оскільки хворих вояків в таборі було багато, медичні працівники склали вимогову відомість на ліки та прививочний матеріал для Українського шпиталю в Пікулицях. Допомогу надав Шведський Червоний Хрест. Ліки від нього отримав таборовий лікар Мерківський, а прививочний матеріал від Міжнародного Червоного Хреста отримала 1 лютого 1921 р. Л. Михайлова [128].

Дітьми інтернованих в Пікулицях опікувалися представники американського аташе. В наказі від 2 лютого 1921 р. вони повідомили, що «діти до 15 років будуть мати картки, по котрим завжди одержуватимуть в вищезазначеній кантіні обід» [129].

У архівній справі зберігся «Реєстр українців санітарної служби в Пікулицях» в січні 1921 р. [130].

Головним лікарем обозу служив Леопольд Дембський. Старшим лікарем групи — Бойко. Лікарем 3-го району був призначений сотник Павло Васеріс, 1-го — сотник Юрко Крегер, 2-го — поручик Антон Івашенко, 4-го — поручик Іван Матрук. Лікарем хорунжим 4-го району служив Іван Бурковський. Зубними лікарями були хорунжі — Теофіл Бікулич, Петро Редисів, Лука Денисюк. В підрайонах Пікулиць медичну службу виконували лікарські помічники — хорунжі — Володимир Богуславський, Йосип Рудько, Іван Ярмолівч, Лісецький, Данило Старіків, Мільман, Ярмола. З ними працював фельдшер Петро Маліхатко [131].

З 20 січня 1921 р. в таборі почали призначати чергування по групі для медичного персоналу як лікарів, так і лікпомів. В обов'язки чергового лікаря входив контроль за несенням санітарної служби в таборі, а також за точним виконанням своїх обов'язків черговими лікпомами. В обов'язках чергових лікпомів значилось: «щоденно рано, в обід і вечером робить обхід кухонь під час варки їжі і повірки її якості. В разі нещасних випадків в таборі лікпони мусили повідомити лікпомів шпиталю» [132].

Для перевірки знань сестер-жалібниць всіх частин групи була складена перевіркочно-екзаменаційна комісія під головуванням лікаря поручика Іващенко і членів: сотників Крегера та Васеріса. Іспити склали: 1. Федисіва Стефанія з шпиталю Запорізької дивізії; 2. Лілівна Ізабелла, 3. Косенко-Возняцька Зоя, 4. Баличівна Марія – теж з того ж шпиталю. 5. Півнівна Галина, 6. Самборська Тетяна, 7. Ковальова Ганна, 8. Може-рівська Марія, 9. Азарова Олександра, 10. Прокоф'єва Олена, 11. Осталопова Марія, 12. Студинська Ольга, 13. Жданович Лідія, 14. Чередниченко Анастасія, 15. Данилович Олена, 16. Волинська Серафима, 17. Молявська Жавлина [133].

Самовіддана праця українських лікарів в тяжких табірних умовах викликала повагу з боку польських медиків. 18 лютого 1921 р. в наказі по групі інтернованих українців Пікулицького табору був оголошений лист керівництва польського шпиталю з подякою українським лікарям і всім медичним працівникам, зайнятим в шпиталі: *«Лікарю Українському Крегери і медику Іващенко і всім Українським доглядачкам та фельдшерам, зайнятим в шпиталі для інтернованих в Пікулицях, складаю як найщирішу за їх примірну і повну посвячення працю для добра хворих, за час мого функціонування як доводчи цього шпиталю. Іще раз дякуючи Українському санітарному персоналу, підношу персональну вартість праці медика Іващенко, що своєю пильністю і фахом знання в першим разі заслуговує на повне визнання»* [134].

Боротися з недугами допомагала активна громадська позиція полонених. Вже з перших днів табірної життя розгорнув активну діяльність культурно-освітній відділ 1-ї Запорізької дивізії, залучаючи до своєї діяльності всю табірну інтелігенцію. Видавався літературно-науковий дивізійний тижневик «Запорожець», працювала театральна трупа та хор, були організовані гуртки для неписьменних [135].

На початку 1921 р. в таборі Пікулиці при групі військ Армії УНР було створено товариство «Просвіта». Воно ставило своєю метою виховання старшин і козаків в суто національному дусі, культурно-освітню працю в частинах дивізії і дослідження української військової сучасної історії. Для досягнення цієї мети Товариство планувало улаштовувати книгозбірні, читальні, клуби, вечірки, вистави, концерти, курси рідної мови, курси для неграмотних козаків, лекції, екскурсії, організовувати в частинах дивізії хори, оркестри, видавати часописи, закладати спортивні гуртки й кооперативи, збирати різні писані й друковані документи, малюнки, речі й взагалі весь матеріал по сучасній військовій історії [136].

10 січня 1921 р. генерал-хорунжий Базільський оголосив наказ по Пікулицькому табору: *«Завтра три роки як Український Народ проголосив Самостійну і Незалежну Українську Народну Республіку. Щоб ознаменувати цей великий для нас день наказую: завтра, 11 січня о 10 годині буде відслужен молебень в таборівій церкві, на якому обов'язково бути присутніми всім командирам зі своїми частинами. Залоговому П.-отцю Волковичу зробити належні зарядження, аби на молебні приймали участь всі п.-отці табору»* [137].

16 лютого 1921 р. з Тарнова приїхав до Пікулицького табору з лекціями по природознавству професор Бачинський, який почав щоденно викладати для козаків і старшин з 10 до 12 годин ранку [138].

Глава 9

ТАБІР У СТРЖАЛКОВО

На початку 1920 р. армія генерала Бредова, що вела свою операцію на території України у складі Добровольчої армії, перейшла польський кордон і розташувалась в м. Стржалкові, яке лежало в прикордонній смузі бувшого державного кордону Росії та Німеччини, між містами Стріків та Слупца. Навкруги була безмежна рівнина з досить високими ґрунтовими водами, але її поверхня — це суцільний пісок. Цей табір збудували німці в 1914—1915 рр. для полонених. Придатність його будов розраховувалась лише на 2 роки [139].

В складі армії Бредова було 4000 українців, які в таборах для полонених об'єдналися і через своїх представників висловили бажання служити Україні і вийти із підпорядкування генерала Бредова. «Бредовці» в той же час оголосили українців «изменниками и дезертирами» з усіма витікаючими з цього наслідками. З цього часу взаємовідносини між українцями і «бредовцями» по своїй гостроті стали неможливими [140]. Ініціативна група старшин українців заявила слідує: *«Добровольча армія, перейшовши територію України, зруйнувавши наші оселі, розбивши армію і полонивши нас, ніколи не могла бути близькою нам по духу і ідеалах. Доки у неї була в руках зброя, ми, звичайно, мусили мовчати. Тепер же, коли ми опинились на території Польщі, ми заявляємо, що служити своїм ворогам довше не хочемо і чуючи заклик Отамана Українського війська Петлюри ставати до зброї, в найблизший час вступаємо до Української армії»*.

Цей документ підписали: полковник Приходько, сотники Івко, Кібальчич та хорунжий Василенко [141]. Після 8 травня 1920 р. перша група українців в складі 228 старшин, 88 козаків і 2-х лікарів ввійшли в реєстр, що бажали служити в українській

армії. Українців з армії генерала Бредова розташували в таборах Домб'є. Пікулицях, Стржалкові, Щипйорному і Олександровому. Коменданти таборів виділили всім українцям окремі відділи і припинили називати їх «інтернованими бредовцями». Для полегшення обліку людей і ведення нарядів полковник Приходько розташував вояків згідно зі схемою. Було встановлено «Розділ дня» від сьомої години ранку до 9-ої вечора. Рапорти і заяви полковник пропонував писати виключно українською мовою [142].

У таборі знаходились також полонені більшовики, але після підписання Ризької угоди і обміну полоненими місце більшовиків в таборі зайняли інтерновані армії УНР, яких привели сюди із Ланцута, Петрокова та Вадовиць (1-а Запорізька, Кулетметна, Окрема кінна і Херсонська дивізії, Кордонний корпус, Армійська жандармерія, Залізничний курінь). Командиром групи військ УНР став генерал Антін Пузицький [143].

Умови життя в таборі Стржалково були теж тяжкими. 18 листопада 1921 р. його оглянула комісія і в своєму акті відзначила: *«Табір не отремонтован. Старшини розташовані в «французьких» бараках, а козаки — в землянках. «Французькі» бараки не пристосовані для життя ні літом, ні зимою. Вони без стелі, печей, нема електричного світла»* [144]. Обов'язки таборового лікаря виконував Васеріс. 5 вересня 1921 р. він одержав «Наказ § 5 по групі інтернованих військ УНР»: *«виробити інструкцію, передбачаючи всі засоби щодо попередження розповсюдження пошесних хвороб, маючи на меті, що необхідно утворити санітарну таборову постійну комісію для огляду всього табору не менше як один раз на тиждень». На той час територія табору була дуже забруднена. Купи сміття, гною, нечистот були на площах, в кутках, рівчаках»* [145]. Кожну добу почали призначати чергових лікарських помічників — Корбута, Старикова та інших [146]. 3 серпня 1921 р., коли в Стржалково перемістили війська з Ланцуту, склад медичного персоналу поповнився і складав — 8 лікарів, 15 лікпомів, 16 сестер-жалібниць, 7 фельдшерів та 8 санітарів [147].

3 1 грудня 1921 р. в таборі розпочався медичний огляд всіх вояків і деяких жінок. За медичною допомогою можна було звертатися в «ізбу хворих» з 8 години ранку. Ліки і медичне майно для неї 12 січня 1922 р. отримала комісія під головуванням лікаря Конашевича. Дивізійний лікар 1-ї Запорізької дивізії Двірницький закупив для хворих на туберкульоз ліків на суму 3 000 польських марок [148]. В таборі було створено комісію у складі лікарів Васеріса, Конашевича і Орлова по звільненню тяжкохворих з військової служби [149].

В Стржалковському таборі українці заснували школу для вивчення української мови, географії і історії, військовий факультет Народного Університету, кілька приватних курсів іноземних мов, бухгалтерії й рахівництва, таборову гімназію із спортивним уклоном, організували хор під керівництвом поручика Ніжинського і театральну трупу на чолі з поручиком Манцовим [150]. Збереглося оголошення про те, що 29 листопада в таборовому театрі відбудеться безкоштовна вистава «Невільник» і «На перші гулі» [151]. Раз на тиждень в таборі виходив часопис «Запорізьська Думка», газета «Промінь», журнали «Наша Зоря», «Військовий вісник» [152].

Великих успіхів у Польщі та за її межами добився український хор, заснований 1921 року під керівництвом Дмитра Котка. Гастролі хору дали змогу матеріально підтримати культурно-освітню роботу в таборі, частина прибутку йшла на харчі й одяг для інтернованих. Але найважливішою заслугою митців була популяризація української пісні.

Крім знаменитого хору Д. Котка у таборі працювали й інші колективи: капела Віталія Левицького, художня студія, театр імені Т. Шевченка [153].

Інтернованими українськими козаками і старшиною зацікавилась Франція і почала *«вербувати їх в легіон для служби у своїх колоніях в північній Африці та південній Азії. Цей легіон був сформований з недобитків армій Юденича, Врангеля і українців, викинутих більшовиками за кордон, котрі залишились без куска хліба і угла»*. Про це розповів в своєму листі 21 червня 1921 р. Військовий Міністр УНР [154].

Навесні 1922 р. в таборі з'явилися більшовицькі посланці з пропозицією повернутись в Україну. Але вісті про розстріл під Базаром 359 повстанців відвернули українців від агітаторів, визвали зворотну реакцію — обурення.

З 1923 р. почався процес ліквідації табору Стржалково. Українці роз'їжджалися по всьому світу. Багато добре підготовлених слухачів військового факультету Народного Університету поступило і успішно закінчило Академічні курси Генерального штабу в Каліші, інші продовжили навчання у вищих українських школах в Чехословаччині. Лише протягом 1922 р. у Чехословаччину з польських таборів виїхало 2255 чоловік, які стали навчатись в Українській Господарській Академії в Подєбрадах, Українському Вільному Університеті, Українському Високому Педагогічному Інституті та на Студіях Пластичних Мистецтв у Празі [155].

СТАНОВИЩЕ ІНВАЛІДІВ АРМІЇ УНР НА ЕМІГРАЦІЇ В ПОЛЬЩІ

25 березня 1926 р. журнал «Український інвалід» — неперіодичний орган українських інвалідів в еміграції, так розповідав на своїх сторінках про життя інвалідів Армії УНР в польських таборах: *«Характер війни нашої з Москвою був такий, що, не маючи ніколи забезпеченого тилу, наші хворі, ранені й покалічені як старшини, так і козаки, щоб не потрапити до рук ворога лютого, мусили пересуватися вкупі з армією, ні на хвилину її не залишаючи. Не залишили вони її й тоді, коли під натиском переважаючого силою ворога, москаля червоного, армія була змушена перейти Збруч й опинитися на інтернуванні за кільчастим дротом в спеціальних таборах в Польщі.*

Як тільки армія сіла за дрот, всі ті хворі, ранені й покалічені, що по стану здоров'я чи каліцтва вже не здібні були виконувати свої обов'язки у військові, стали гуртуватися й думати про своє майбутнє. Гуртування це привело до створення на початку 1921 року організації, що прибрала назву «Всеукраїнська Спілка Військових Інвалідів Армії Української Народної республіки», і мала вісім відділів — окремих спілок в місці інтернування в Польщі та по одному в Румунії й Болгарії» [156].

За весь час існування (1921–1926 рр.) інвалідська організація мала кілька кооперативів і крамниць, різні майстерні, як-то: шевські, кравецькі, столярські, слюсарські, різьби по кості і дереву та меблево-кошикарську. В 1925–1926 рр. залишилась тільки меблево-кошикарська майстерня, вироби якої здобули на промислово-господарській виставці в Плешові (біля Каліша) нагороду у вигляді малої бронзової медалі. В 1923 році спілкою був організований хор, який отримав назву «Український Наддніпрянський хор імені О. Кошиця при Всеукраїнській Спілці військових інвалідів» під керуванням Дмитра Котка. На початку

хор був чоловічий, пізніше став змішаним і в скорому часі здобув певну популярність, об'їхавши «Познанщину й Помор'є» [157].

Всеукраїнська Спілка Військових Інвалідів УНР з центром в Тарнові розробила свій статут. Реєстраційна комісія при Міністерстві Юстиції 26 квітня 1921 р. зареєструвала статут [158]. Метою спілки було: *«прийти з допомогою військовим інвалідам і раненим, вдовам і сиротам шлюбних та позашлюбних батьків, що полягли на полях боротьби, або вмерли наслідками війни... Старатися про фізичний та моральний розвиток військових інвалідів, ранених, вдовиць і сирот та інших членів родини. Спілка брала на себе зобов'язання турбот перед Урядом по питаннях пенсійних та підвищення в належних рангах... закладання кооперативних склепів, різних майстерень, заснування бібліотек, читалень, книгарень, улаштування виставок, концертів, мандрівок, співочих хорів, відкриття культурно-освітніх та сільсько-господарчих курсів, видання часописів, книжок»*. Спілка повинна була дбати про будинки інвалідів, інтернати, притулки для сиріт. Вона могла приймати всякі пожертвування в грошах, одязі, а також рухоме й нерухоме майно. Спілками в таборах керували загальні збори з'їзду делегатів всіх спілок. Вони вибирали Центральне правління, ревізійну комісію і Головний Колегіальний Суд [159].

Протягом 1921–1923 рр. становище інвалідів в таборах інтернованих ставало все гірше й гірше. Ось що вони писали в своєму листі Головному Отаманові військ УНР С. Петлюрі: *«Внаслідок кривавих жнив, внаслідок боротьби за здійснення наших історичних завдань, поруч з тисячами трупів поляглих українських воїків, залишилися сумно тягти своє надлюдське мізерне існування біля 200 інвалідів Армії УНР, інтернованих в таборах РПП. Вже 2 1/2 роки в їхньому житті крім злиднів моральних та жахливого занепаду матеріального немає... Інваліди — військово підлеглі соратники Високого Пана Головного Отамана, стративши при виконанні своїх національно-громадських обов'язків значний відсоток працездатності, сьогодні, залишаючись органічною частиною нашого інтернованого воцтва, ледве виносять шалений тягар задротяного життя. Інваліди були, є й будуть найбільш свідомою, активною частиною нашого суспільства, власне тому, що їхні фізичні жертви доводять наочність зрілості громадської, патріотизму та відваги мілітарної. Перед таким безперечним фактом стоїть історія й тільки таку оцінку колективних якостей інвалідів доконують ліпші сучасні письменники-націоналісти. Наші інваліди... стоять перед страшною дилемою: умерти морально й вже після цього, переживши жахливе поступування духовного розкладу, припинити своє існування фізичне... Сумний стан інвалідів є натуральним висновком тієї*

бездіяльності, яку виявили центральні інвалідні органи на еміграції в Польщі. Це твердження ґрунтовано численними протоколами та ухвалами місцевих спілок, що від 1^{1/2} років намагаються стати на шлях самоорганізації та самодіяльності. Інвалідна Централь в Тарнові, будучи виключно виконавчим органом, з невідомих причин весь час як пасивно, так і активно ставала на перешкоді цим природним устремлінням... інваліди, з причин логіки та права вимагали від неї тільки одного – праці для калік. Тому інваліди припинили з Центральним правлінням в Тарнові всякі зносини, створили новий виконавчий орган й ухвалили текст корпоративного Статуту, стисло пристосованого до еміграційного життя та його можливих випадків. Все це було зроблено на її надзвичайному з'їзді 10 червня 1923 р. в таборі Щипіорно». Інваліди прохали Головного Отамана ствердити новий Статут інвалідів [160].

З протоколів об'єднаних загальних зборів військових інвалідів в таборах Каліш-Щипіорно в січні 1923 р. можна дізнатись про зловживання Центрального правління Спілки, яке «мільйони роздавало в борг чужим людям не належачим до інвалідного суспільства і мільйони витратило зовсім безотчетно. А Ревізійні комісії не тільки покривали всі ці страшні вчинки своєю бездіяльністю, але і самі робили борги в кооперативах. Весь час інвалідного життя на еміграції проводився бракувало організаційного хисту і браку виконання своїх обов'язків особам, покликаним керувати інвалідським суспільством. Становитись страшно за ту надію, за ту державу, за те суспільство, де репрезентанти опікуни-поводирі так ведуть господарство» [161].

10 червня 1923 р. на з'їзді інвалідів був оголошений новий СТАТУТ Союзу воєнних інвалідів армії Української Народної Республіки. Організація змінила свою назву. Тепер вона називалась – «СОЮЗ ВОЄННИХ ІНВАЛІДІВ ВІЙСЬКА УНР НА ЕМІГРАЦІЇ В ПОЛЬЩІ». Метою організації було: «реєстрація воєнних інвалідів Військ УНР, що перебували на еміграції в Польщі, як за дротами, так і на волі; управління юридичного становища воєнних інвалідів в УНР на еміграції в Польщі забезпечення їх усіма кваліфікаційними документами; піднесення на належну височину і захист прав і гідності Воєнних інвалідів Війська УНР на еміграції в Польщі; скріплення національної і моральної гідності інвалідів; підготовка інвалідів до власного матеріального забезпечення; опікування і забезпечення матеріального забезпечення матеріально тяжких інвалідів в спеціальних закладах; реєстрація і посилення всебічна допомога легко пораненим, вдовам, сиротам; улаштувати зібрання, виклади, курси, клуби, бібліотеку, корпоративний суд, збірки пожертв». Головою спілки інвалідів в таборі Щипіорно проголосили доктора Х. Сушко, а в Каліші – О. Касьяненко [162].

10 червня 1923 р. О. Касьяненко звернувся на з'їзді з промовою до делегатів, в який наголосив: «Віднині «во главу угла»

нашої організації кладеться: чин, діло, а не балаканина... Треба тікати від нашої хутірської хвороби — сперечатися, сваритися, безпідставно критикувати, а від роботи тікати» [163]. Потроху становище інвалідів поліпшилось — 19 грудня 1923 р. їх переселили з табору в м. Каліші [164]. Там було знайдено помешкання для «Дому Українського інваліда». Але орендна плата щомісячно становила 52 швейцарських франка. Треба було самим заробляти гроші, а майстерень не було. Таким чином, цей «Дом» з матеріального боку фактично був не забезпечений. Польська влада майже не допомагала. Треба було щось робити і Голова Спілки інвалідів в Каліші, якою на той час була призначена лікар Христина Сушко, 21 грудня 1923 р. звернулась з листом до Високого Громадянського Українського Комітету на терені Чехословацької Республіки в Празі. Вона писала: *«Тяжкі умови життя, які спали на нашу долю в тягу трьохрічного інтернування в таборах РПП, зрештою змушують нас шукати іншого притулку на еміграції в інших країнах — більш людських.*

Маючи яскравий доказ Високого гуманного відношення до Української еміграції з боку Чеської Нації ми вирішили за всяку перенестися на терен ЧСР. Завданням цього перенесення ми ставимо: 1) Закінчення і вдосконалення в загальноосвітніх та фахових знаннях. 2) Вільну, доступну для наших сил працю — матеріальні наслідки якої повинні були б забезпечити наше існування.

Сподіваюсь, що жахливий стан життя нашого вже докладно відомий Високому Українському Громадському Комітету, цим дозволимо собі подати, що перспективи майбутнього погіршуються ще тим, що табори інтернованих в Польщі будуть безперечно зліквідовані і нам доведеться опинитись просто на вулиці без жодної матеріальної, а навіть моральної підтримки...

Ми сміємо просити Вас за всяку ціну вирвати нас звідци... Доручаємо подачу цього уповноваженій нами В.п.П. Софії Русової, або уповноваженому заступнику Голови Щипйорнівської спілки Климачові Юркові на їх руки складено два відношення до чеських інвалідів і докладні анкетні картки на 29 членів нашої Спілки, яких необхідно вивезти в першу чергу.

Сушко Христина. Лікар Сан-пор. й Голова Спілки.

21 грудня 1923 р. Каліш» [165].

Високоповажна пані Софія Русова (1856–1940), якій було доручено подати лист від інвалідів польських таборів Громадському Українському Комітету в Празі, була там професором Українського педінституту, очолювала жіночу Українську Раду і плідно працювала в Червоному Хресті, рятуючи життя багатьох українських вояків. Вона була видатним педагогом, громадським діячем і авторкою концепції національного виховання дітей.

Софія Федорівна народилась на Чернігівщині в с. Олешні, де її батько Федір Ліндфорс мав власну садибу і працював лікарем. Потім родина переїхала до Києва. Софія вчилася в Фундуклеївській гімназії, а згодом викладала курс дошкільного виховання у Фребелівському Педагогічному інституті. Чоловік Софії – Русов Олександр Олександрович (1847–1915) народився в Києві в родині штаб-лікаря Київського Військового шпиталю Олександра Захаровича та його дружини Олени Антонівни [166]. Він був визначним земським статистиком, автором багатьох наукових праць. В роки Визвольних змагань за незалежність України Софія Русова очолила відділ позашкільного виховання у Міністерстві освіти (1918–1920), працюючи поруч з міністром професором І. І. Огієнко. Після еміграції Українського Уряду в Польщу Софія Русова переїхала до Чехословаччини (1922), де був значний осередок українців-емігрантів [167].

У Каліші знали про відкриття в Празі Вищого Українського Педагогічного інституту і 9 липня 1923 р. Товариство допомоги біженцям з України в своєму листі до Хвального Українського Громадського Комітету в Празі *«вітало з всеукраїнським святом відкриття ще одного джерела української культури – Вищого Українського Педагогічного інституту в Празі, який урядженням своїм цілком зобов'язаний Українському Громадському Комітетові. Через утвердження цього інституту Український Громадський Комітет поклав міцну цеглину в будову підвалин нашого національного розвитку. Це великий поступ у житті Українського Народу, тому що дає змогу озброїти знаннями більшу кількість українського громадянства для культурної боротьби за незалежність Батьківщини»* [168].

24 липня Товариством Допомоги збігцям з України в Каліші було одержано від директора Вищого Педагогічного інституту імені Михайла Драгоманова в Празі професора Л. Білецького вісімсот чеських крон на витрати по переїзду до Праги студентам інституту, а саме: Зарицькому Володимирі, Ставинському Борисові, Метельському Методію, Погорецькому Євгенові, Горохівському Василеві, Романюкові Леонідові, Рижуківі Семенові, Скубкові Борисові. Кожен з них одержав 100 чеських крон. Всі ці українці з документами студентів покинули Польщу [169]. Український Громадський Комітет в Чехословаччині переслав для хворих на сухоту українцям, які лікувались в Щипіорнівському шпиталі, по 1500 польських марок кожному. На жертви від професорів, студентів та матурантів Сільсько-господарської Академії в Подебрадах від Уповноваженого

Українським Громадським Комітетом для 69 «сухотників» купили корову і молоко йшло для додаткового пайка кожному хворому [170].

Спілка українських лікарів в Празі на чолі з доктором Б. Матюшенко — в минулому лікарем Київського військового шпиталю, добре знала про становище інвалідів і медичного персоналу в таборах інтернованих на теренах Польщі і домогалась допомоги. Так, вона передала доктору Христині Сушко 300 чеських крон, частину з яких вона запозичила інвалідам на улаштування майстерень. З огляду на критичний стан Спілки інвалідів Христина Сушко вирішила продати свій останній родовий перстень і гроші з цієї продажі передати на користь Спілки. Загальні збори організації 30.12.1923 р. зложили подяку доктору Сушко за цю її пожертву [171].

Зараз про цю надзвичайно працювиту жінку, патріотку і доброго лікаря готує книгу науковий співробітник Центрального Державного архіву Вищих органів України Катерина Криворучко і є надія, що пам'ять про Христину Сушко повернеться в Україну.

Оскільки Спілка дотримувалась сталого зв'язку з інвалідськими організаціями багатьох країн, ці відносини і зв'язки дали змогу українським інвалідам прийняти участь у виставці інвалідських виробів в Бельгії.

Серед інтернованих інвалідів було багато талановитих людей, які робили художні вироби. До них звернулась Спілка інвалідів Антанти прийняти участь у виставці інвалідів в Генті (Бельгія), яка планувалась на 1923 рік. Ця виставка давала змогу продати свої картини, різьблені вироби по кості (жетони, віяльця, жіночі пояси, браслети в українському стилі, медальйони, сережки), по дереву (шахи, портретні рамки), меблі (стілці, дивани, ліжка, столи, кошики для квітів, ширми, крісла), вишивки (рамки для портретів, доріжки українським швом, підчашники). В своєму звіті до президента Високої Директорії і Головного Отамана Військ УНР С. Петлюри делегати від інвалідів польських таборів, які привезли виставку в Бельгію, писали в червні 1923 р.: «...Участь наших інвалідів у виставці в Генті зробила як найкраще враження на урядові сфери Антанти... Відчинив виставку сам король Альберт зі всією королівською сім'єю, оглянув виставку, підходив і до нашого відділу... Одвідали виставку і наш відділ також: Кардинал Мерсте, голова Католицької церкви в Бельгії, який довго балакав з п. Мішаківською, цікавився дуже і зробив пожертву на похідну церкву в таборі, і Принц та Принцеса Наполеон.

Зацікавлення таких високих осіб Українським відділом зробило надзвичайне враження на бельгійців і представників інших держав, всі підходили і поздоровляли наших делегатів. Розуміється, наші представники були запрошені на всі офіційні банкети, концерти і виставки... Я, та ще пан Андрієвський Дм., що скінчив в Генті університет, допомагали як могли делегації порадами і безпосередньою участю... Зазначу ще, що наші прапор маяв на фронтоні будинку виставки вряд з прапорами держав Антанти. В маніфестації і походи урочистому по місту ми йшли під нашим прапором, якому віддавали пошану нарівні з прапорами інших держав» [172].

Перебуваючи в Генті, українці отримали допомогу від Українського Громадського Комітету в Празі (500 крон), від закордонної установи (1000 чеських крон). Виручили від продажу експонатів 612 франц. доларів і було зібрано пожертв для інвалідів — 296,75 франц. доларів [173].

Найближчі стосунки зав'язала спілка з інвалідською організацією в Польщі. Ці стосунки колишніх товаришів по зброї проти загального ворога крок за кроком, привели до того, що інваліди українці, пройшовши через дві польських військово-лікарські комісії, починаючи від 1 січня 1925 року стали отримувати від польського уряду сталу грошову допомогу — інвалідну пенсію. З часом ліквідації таборів для інтернування, коли «військова наша еміграція змушена була вдатися в світ за очі, шукаючи долі, а то й просто шматка хліба», стали розходитися й члени Спілки інвалідів, а ті, що залишилися після 4-го з'їзду делегатів, згуртувалися вже в одній-єдиній Спілці, що отримала назву «Українська Спілка воєнних інвалідів на еміграції», з місцем розташування Правління в м. Каліші [174]. Головою Правління інвалідської організації був обраний генерал-хорунжий Загородський, його заступником — полковник Садовський, а скарбником — лікар Павло Васерис. В списку інвалідів, членів «Української Спілки воєнних інвалідів на еміграції», надрукованому в журналі «Український інвалід» за 1926 р. є прізвища доктора Христини Сушко і лікаря Павла Васериса [175].

З 1920 по 1945 р. в Каліші працював лікар-полковник, начальник Санітарії Армії УНР Олександр Даїн, який залишався з інвалідами весь час. Він народився 12 березня 1877 р. Вищу освіту отримав спочатку на математично-фізичному, а потім на лікарському відділі медичного факультету Одеського університету. Службу військового лікаря О. Даїн розпочав в російській армії, але в 1917 р. продовжив її у військовій частині, складеною з українських військових і з нею перейшов на сторону УНР. У

1918 р. він був лікарем 2-ї дивізії 1-го Волинського корпусу. Після переходу Української армії через р. Збруч на територію Польщі О. Даїн працював серед інтернованих спочатку в Ченстохові, а потім в Каліші. Перебуваючи членом Спільки військових інвалідів, лікар допомагав людям, які втратили здоров'я під час війни на Східному фронті в 1920 р. О. Даїну належить праця «Військово-санітарні нариси українського лікаря» (1922), яка з'явилась в Каліші в видавництві «Чорномор» [176, 177, 178].

Лікарі, які залишались з інвалідами в Каліші, наполягали, аби поїздки для протезування і лікування теж оплачувались інвалідам. Міністерство Праці і Опіки погодилося на те, щоб із рештків, які залишалися від виплати сталої інвалідської допомоги, оплачувати інвалідам такі поїздки. Для цього хворий мусив подати відповідну заяву і показати документ про необхідність поїздки. Такий документ — Медичне свідоцтво — отримував кожен, хто проходив дві польських військово-лікарських комісії. Ця «Карта ожечення лікарської комісії», що затверджувалась вищою санітарною владою, була найважливішим документом для українського інваліда. Якщо польські лікарські комісії встановлювали лише відсоток втрати працездатності на певний час (на рік, на два), інваліди мали право знову проходити комісію [179].

Багато доброго для інвалідів робили військові лікарі — члени Товариства допомоги біженцям з України: Іван Очеретько, Кирило Снігур, Василь Чоботарів й Юрко Гудзій, який входив до Управи цього Товариства [180, 181, 182].

САНІТАРНИЙ ІНСПЕКТОР АРМІЇ УНР ДОКТОР МЕДИЦИНИ ГЕНЕРАЛ В. Я. СОВАЧОВ І ЙОГО ДІЯЛЬНІСТЬ В ТАРНІВСЬКОМУ ТАБОРІ

Згадки про інтернованих українських вояків в Польщі існують в листах до колишнього лікаря Київського військового шпиталю доктора медицини Василя Яковича Совачова, який перебував в м. Тарнові [183]. На той час він був санітарним інспектором Армії УНР і мав чин генерала. В архіві Міністерства оборони України зберігся «Послужной список санитарного врача Киевского Клинического Военного госпиталя Василия Яковлевича Совачова» [184], який був направлений в цей госпіталь згідно з наказом «Военно-Санитарной Части от 11 апреля 1918 г. за № 18, § 1» [185]. В «Послужном списке» В. Я. Совачова сказано про те, що він народився 15 червня 1876 р. в родині священика Полтавської губернії. В 1902 р. закінчив повний курс медичних наук в Імператорському університеті Св. Володимира і служив сільським лікарем у Волинській губернії. Під час Російсько-японської війни 1904–1905 рр. молодий спеціаліст був призваний до армії і призначений молодшим лікарем 10-го піхотного Новоінгерманландського полку. На початку в Херсоні його призначили лікарем етапів тилу, потім ординатором запасного 24-го шпиталю. Пізніше направили молодшим лікарем 3-го Сибірського військового санітарного шпиталю, а потім зведеного № 29 шпиталю тилу Маньчжурської армії. По закінченні війни Василь Якович повернувся до свого 10-го піхотного полку Московського військового округу і при Московському університеті пройшов повний курс навчання з теоретичної та

практичної підготовки для завідування хіміко-бактеріологічним кабінетом (1907 р.). У 1909—1911 рр. він був прикомандирований до Імператорської військово-медичної академії в Петербурзі для вдосконалення в медичних науках. У 1912 р. В. Я. Совачова призначили молодшим лікарем 5-го гренадерського Київського полку і в тому ж році конференцією Військово-медичної академії удостоїли ступеня доктора медицини.

З початком Першої світової війни В. Я. Совачов приступив до служби головним лікарем 188-го польового запасного шпиталю. Наприкінці війни він уже був кавалером орденів Св. Станіслава 3-го ступеня, Св. Анни 3-го ступеня, Св. Станіслава 2-го ступеня і Св. Володимира 1-го ступеня. Крім того, він мав ряд медалей в пам'ять Російсько-японської війни 1904—1905 рр., в пам'ять Вітчизняної війни 1812 р. і на честь 300-річчя царювання дому Романових. На цей час він мав уже чин колезького радника. Після революції 1917 р. доктор медицини В. Я. Совачов прийняв рішення служити в українській армії і в 1918 р. перейшов на сторону Української Народної Республіки, зайнявши посаду полковника Санітарного Управління в уряді, з яким і емігрував спочатку в Кам'янець-Подільський, а потім в Польщу, після поразки Визвольних змагань за незалежність України [186]. Звання генерала Санітарному Інспектору армії УНР було присвоєно Українським урядом вже в еміграції [187].

Знаходячись в Тарнівському таборі і піклуючись про організацію медичної допомоги хворим та пораненим воїнам, В. Я. Совачов не втрачав надії щодо повернення на Батьківщину, любов до якої він проніс через все своє життя, увібравши її від своїх предків. Як свідчить сучасний дослідник історії українського козацтва доктор історичних наук В. В. Кривошия, полтавські священики Совачови відносились до тієї їх частини, котра після поразки І. Мазепи під Полтавою (1709 р.), перейшла в «тиху опозицію проти російської адміністрації і підтримувала традиції козацької України, знаходячись в самій гушті селянсько-козацької маси. Сільські священики консервували ідею української самобутності і державності на фоні постійно посилюючихся гонінь на все українське.» [188].

Перехід Армії УНР на територію Польщі став трагедією для тисяч українців. Люди втратили Батьківщину, майно, а багато з них і документи. До таких належав і Василь Якович Совачов. Про це стає відомо з листа В. Т. Плєскацевича від 18 серпня 1922 р. до Совачова із Кобрини, де він служив міським ветеринарним лікарем: «З листа відчуваю, що Вам ще досі не вдалося

перемогти обставини еміграційного життя Вам треба доводити, що Ви лікар і це зовсім не трудно довести, бо є в Варшаві — в Університеті і других місцях — офіц. рос. книжки за кожний рік зо списками всіх лікарів, мавших право практики в б. Росії. Крім того Ваша дисертація мусить бути в бібліотеці Університету то певно є вказівки на неї і відчити» [189].

Докторську дисертацію на тему «Об обеззараживании при пониженном давлении» В. Я. Совачов захистив в 1912 р. при Імператорській Військово-медичній Академії. За дорученням Конференції цензорами його роботи були: професор Н. Н. Мари, професор В. А. Левашов і приват-доцент І. Ф. Рапчевський. Дисертація була надрукована в Санкт-Петербурзі в 1912 р. в типографії І. В. Леонтьєва. 500 примірників праці В. Я. Совачова із типографії були направлені до Військово-медичної Академії. До 1912 р. Василь Якович надрукував також праці: «Окраска сифилитической спирохеты как диагностическое средство» (у «Військово-медичному журналі»), «К вопросу о воздушных контузиях огнестрельными снарядами» (в тому ж журналі за 1911 р.) і «К вопросу об определении стойкости свободного заразного материала по отношению к 100% водяному пару» («Врачебная газета» № 26 за 1911 р.).

Про відданість В. Я. Совачова своїй службі на посаді Санітарного Інспектора Армії УНР в умовах табірної життя в Польщі свідчить листування з ним протягом 1921–1923 рр. його колег з деяких шпиталів, перед усім з доктором Юрієм Добриловським [190]. Лікарі з різних таборів звертались до генерала санітарної служби В. Я. Совачова за порадою або допомогою і він ніколи їм не відмовляв. Так, зубний лікар Ерштея-Колодій (дружина Федора Олександровича Колодія), побувавши в Борщовському таборі, писала В. Я. Совачову про надзвичайно важке становище українських вояків, котрі, починаючи з війни 1914 р. і революції, не отримували медичної допомоги і гостро потребували зуболікарняної допомоги — *«иначе они не могут есть даже скудную пищу»*. Колодій була кваліфікованим лікарем. З 1914 по 1917 р. вона служила в діючій армії. З 1918 по 1919 р. — в лазареті Червоного Хреста Одеси, а з 1920 р. — в Кам'янець-Подільській земській лікарні. Жінку так схвилювала картина, яку вона побачила в Борщові, що вона запропонувала В. Я. Совачову взяти її на роботу в цей табір без оплати, аби тільки її забезпечили інструментами [191]. Через деякий час за інструментами для зубного, акушерського кабінетів та венеричної амбулаторії поїхав в Познань лікар Немчінов [192]. Сама Колодій отримала місце зубного лікаря в Каліші [193].

14 липня 1921 р. лікар Ю. Добриловський розповів в своєму листі до Совачова про те, що «Головним лікарем 2-го Запасного армійського шпиталю в Таруні тимчасово призначена Васильєва, бо Білопольський, який займав цю посаду, приблизно влітку 1921 р. перейшов на контракткову службу до поляків. Він мусив це зробити, бо у нього син вчився в Острові і за утримання його в гімназії потрібно було виплатити 12000 марок». Далі Добриловський повідомив, що «пані Васильєва має двох дітей — 3-х літ, а другого трьохмісячного. Найменша дитина годується козиным молоком за браком власного у матері. Чужеземних благодійних організацій, що могли би помагати українцям, в Таруні немає. Васильєва грошей не одержує: продала чуть ні останню спідницю. Я вже не кажу, що живе вона разом в одній кімнаті з іншим персоналом під землею на форті — напівтемним, брудним, де разом готується обід для персоналу. Взагалі становище таке, хоч плач. Діти весь час хворіють, кричать і тепер дуже прошу Вас що небудь зробіть. Васильєва подала прохання на грошову допомогу, яке я направив до Пенсійної Управи» [194]. Лікар Василь Чеботарьов, поздоровляючи В. Я. Совачова в 1922 р. з Різдвяними Святами, доповів йому, що Васильєва вже має візу до Чехії [195].

Багато зусиль доклав В. Я. Совачов, допомагаючи лікарям вижити в скрутних умовах табірної життя. Опинившись на території католицької Польщі, православні медики не допускались до практики, а отже, були позбавлені матеріальної підтримки. Серед архівних документів збереглося декілька листів лікарів до генерала В. Я. Совачова з криком про допомогу. 2 лютого 1921 р. він отримав листа від лікаря Даїна. В минулому той перебував на посаді начальника Санітарної частини діючої армії, а потім, більш як півтора року, був начальником Санітарної частини груп армій. Тепер він опинився в надзвичайно скрутному становищі і «дуже ~~прохав~~ підсобити одержати допомогу». Свій лист Даїн закінчив словами: «Задля Бога, допоможіть!» [196].

7 липня з табору в Ланцуті В. Я. Совачов отримав листа від лікаря Романа Конашевича з подякою за те, що «генерал заінтересувався його судьбою та заявив повну готовність до помочи.» [197].

8 листопада 1921 р. лікар Мерковський, що вільно практикував в глухому селі під Краковом, звернувся до В. Я. Совачова з проханням допомогти переїхати до Варшави, бо в цій глуші у нього «відсутність самих необхідних умов можливості життя для себе — кровати, посуду і домашніх засобів». Червоним олівцем Совачов накреслив «Зроблено» [198].

Того ж року Василь Якович одержав листа від Петра Марченка з табору інтернованих українців в Олександрові. Під

час його хвороби 6-а Стрілецька дивізія (17-а бригада), де він служив, виїхала з цього невеличкого міста і він залишився самотній. Марченко просив допомоги повернутись до товаришів, серед яких був і лікар Микола Нездійминого [199], про якого ми вже згадували раніше.

21 березня 1922 р. до пана Совачова звернулась сестра-жалібниця з Українського Запасного шпиталю, який був у таборі в Щипіорно, Олена Мельничук. Дівчина нагадала Василю Яковичу, що вони давні знайомі. В 1921 р. вона працювала на користь УНР, але не мала про це жодного документа. Олена благала дістати для неї папери, щоб виїхати до Чехословаччини, де планувала вчитися в Університеті [200]. В. Я. Совачов допоміг Олені. Вона виїхала в Прагу, вступила до Спільки українських лікарів та стала здобувати освіту [201].

20 квітня 1922 р. завідувачий базою санітарного майна Лютий-Лютенко сповіщав в своєму листі до генерала про те, що він надсилає *«через Гармаша щомісячні 12000 марок для 4-х лікарів — Гармашеві*, Олексюкові, Каліновському та Валенкові, кожному з них по 3000. База є моє дітище і Ви добре знаєте, як тяжко було її улаштувати, а ще тяжче збирати це майно»*. Але був «гострий наказ» частину майна, продати на приватному ринку (щоб підтримати лікарів). Однак Лютий-Лютенко своє майно не продавав *«а шукав іншого виходу з критичного становища і знайшов — продавав те, що одержував з польської аптечної складниці для шпиталю доктора Леонтьєва»*. Автор листа ще мріяв про *«повернення до Вільної та незалежної Нашої Батьківщини, ... кинути військову службу, зкомбінувати пасту для чистки обуві під назвою «Промінь» взятись за мирний труд»* [203].

В вересні 1921 р. В. Я. Совачов звернувся до єпископа Яблочинського Свято-Онуфрієвського монастиря Сергія з проханням утворити в одному з монастирських приміщень амбулаторію, де б українські лікарі надавали допомогу українцям

* ГАРМАШЕВ Всеволод Петрович напередодні Російсько-Японської війни (1903–1905 рр.) служив в Київському військовому госпіталі молодшим ординатором. В роки Першої світової війни та національно визвольної боротьбі в Україні служив військовим лікарем. З приходом більшовицької влади в Україну емігрував в Чехословаччину через Польщу, де отримав посаду професора соціальної гігієни в Українському педагогічному інституті і був почесним членом «Спільки українських лікарів в Празі». В. П. Гармашев автор низки наукових робіт [202].

та місцевим жителям. Відповідь Сергія збереглась. В листі до В. Я. Совачова він писав 29 вересня 1921 р.: *«Шановний пане Доктор! Дуже приємно було одержати від Вас таку гарну пропозицію, але на великий жаль до здійснення її лежить дуже трудностей цілком незалежних від монастиря. У нас відсутність помешкання. Стоїть один і другий дім, але одні стіни та дах, нема ні окон, ні дверей. Я сам займаю тільки одну кімнату»* [204].

Мабуть тоді ж В. Я. Совачов звертався і до намісника Дерманського Свято-Троїцького монастиря ієромонаха Полікарпа. Зберігся лист-відповідь намісника (лист не датований) до Високоповажного пана Доктора, в якому він писав: *«Сердечно дякую Вас за привітання. Надзвичайно тяжку я взяв роботу на свої плеч, але при допомозі Божей і допомозі добрих людей може мені удасться зробити те, про що я мріяв, коли приймав цей сан. Отже ж і Ви, Спасибі Вам, приходите мені на поміч пропонуючи свою працю. У мене одним із перших завдань було і є улаштувати при монастирі амбулаторію з видачою біднім людям хоч самих недорогих ліків. На жаль, зараз нема підходячого помешкання ні для амбулаторії, ні для завідуючого. Правда, що я його найду і мушу найти, але це пройде якийсь час. Я тутки душе недавно, ще немає місяця і через це я ще не зовсім в курсі справ монастирських. Є в мене наміри книгарню з лавкою образів відчинити, але ця справа не така вже пекуча, бо тутки кооператив «Відбудова» має свою філію і в крамниці продає книжки і образи, навіть Вашої ж роботи. Отже ж в цих всіх справах я буду Вас мати на увазі і коли прийдеться до діла, то дозвольте мені звернутися до Вас за допомогою.*

Прошу передати поклін Вашій дружині.

З глибокою до Вас пошаною ПОЛІКАРП — намісник Дерманського Свято-Троїцького монастиря» [205].

Василь Якович був художньо обдарованою людиною, про що свідчить не тільки настоятель Дерманського Свято-Троїцького монастиря Полікарп, який писав про розпродаж його робіт в сусідній лавці, а й товариші по службі. Так, лікар Павло Нечитайло в своєму листі від 20 червня 1922 р. сповістив про те, що прочитав в газеті «Громадські Вісті» про відкриття у Львові «малярської виставки» Совачова. В цьому ж листі П. Нечитайло писав про три фотографії, виконані Василем Яковичем в 1921 р. Вони були настільки вражаючими з точки зору художньої цінності, що одну з них він тимчасово залишив собі, а дві повертає [206]. Восени 1922 р. П. Нечитайло побував в Тарнові і в листі до Совачова, який в цей час знаходився у Львові, нагадував про його картину із зображенням бараку біля лісництва, в якому вони разом проживали взимку [207].

Оскільки на початку 1922 р. у Львові і біля нього перебувало близько 400 біженців з України, які були в дуже тяжкому матеріальному стані і їм бракувало лікарської допомоги, філія Українського Товариства допомоги організувала лікарську секцію у складі доктора В. Я. Совачова та лікаря Н. Мазепи. З їхньою допомогою було відкрито два амбулаторних пункти — один у Львові при Товаристві, а другий у Вінниках під Львовом, в якому почав працювати доктор І. Липа. Лікар Н. Мазепа очолила першу амбулаторію. Вона разом з В. Я. Совачовим склали реєстр необхідних ліків і передали його в Головну Управу Українського Червоного Хреста до доктора Модеста Левицького. В січні і березні 1922 р. обидві амбулаторії одержали необхідні ліки і перев'язочний матеріал. В цей же час дружина доктора — пані Совачова піклувалася про відкриття майстерень, в яких би могли працювати і заробляти біженці з України [208].

Разом з Армією УНР в таборах інтернованих розмістилась і військова Юнацька Школа на чолі з генерал-хорунжим Миколою Шаповалом. В Школі перебувало 390 осіб: старшин і лекторів було 52, юнаків — 245, козаків — 60, жінок старшинських — 14, та 11 дітей. Спочатку Школа перебувала в Ланцутському та Вадовицькому таборах, але потім її перевели до Калішу. Серед молоді було 11 безнадійних «сухотників», яких лікували в таборовому шпиталі, а також багато виснажених та запалих на здоров'я кандидатів на «сухоти». Крім того, у юнаків не було потрібного одягу та взуття. 70—80 хлопців всю зиму лежали закутані в ганчір'я. Поляки нікого не випускали за дроти на заробітки. Про все це розповідав генерал М. Шаповал і просив допомоги [209].

Одним з перших відгукнувся на прохання начальника Школи В. Я. Совачов. Він зробив все можливе, щоб в Школі «була амбулаторія і молодь могла би одержувати медичну допомогу».

В січні 1922 р. В. Я. Совачов отримав листа від товариша по Хліборобсько-Демократичній партії С. Шемета, який сповіщав: *«Я одержав кілька листів з лагеря Strzalkowe. Дуже там бідують. Бараки в одну дошку. Холодно і голодно. Пайок ще зменшили. Єдиний вихід це, очевидно, як можна швидше вивести людей з лагерів на вільні роботи. Надіяться, що в скорім часі ця армія (як що її можна ще так називати) може потрібна буде в полі — нема чого. Не може бути сумніву, що фірма «У.Н.Р.» вже мертва. Треба цілу цю справу ліквідувати. Коли Ви сами не почнете підготовлювати цієї ліквідації, то зроблять це «чужі». Ще в осені фонд Чопівський обіцяв мені добути формальний дозвіл Уряду У.Н.Р. на отпуск інтернованих на роботи... Тепер Вам, як Санітарному шефу армії необхідно це питання спішно зрушити з мертвої точки. Треба, щоб «Уряд» не тільки пасивно дозволив на вільні*

роботи брати інтернованих, а активно це діло порушив, а саме: 1. Наказав начальству лагерів всіма силами дбати про вихід людей на заробітки, організував в Варшаві при Укр. Комітеті бюро праці. 2. Виробив в Польському штабі розпорядження про безплатний проїзд з лагерів до міста работ. 3. Виробив в Міністерстві Внутр. Справ (Польському звичайно) дозвіл перебувати бувшим чинам Укр. Армії, адміністрації на Волині, бо там найбільш потрібно робочих рук для відбудови краю і найлегше нашим людям пристосуватись до місцевих обставин.

...Не соромтесь листами турбувати Мих. Мих. Ханенка, Стеф. Мих. Подгорського, Станіслава Горвара, аби в цих справах прийняли участь» [210].

В. Я. Сочачов намагався в таких тяжких умовах спрямувати зусилля лікарів на плідну роботу в галузі військової санітарії, яка майже не проводилась. На його вимогу Ю. Добриловський улаштував в Каліші в жовтні 1921 р. курси навчання санітарів, а згодом і повторні курси для сестер та фельдшерів. «В лекторах недостачі не буде» — доповідав він Сочачову. «Я гадаю, що діло піде добре. Такі курси я прохав відкрити Морозову в Спільжалковому шпиталі, шкода тільки, що лікарі табору, за невеликим винятком, не володіють українською мовою» [211].

В листах до свого помічника Ю. Добриловського Інспектор Санітарної служби Армії УНР генерал В. Я. Сочачов давав важливі розпорядження відносно обліку медиків в таборах і контролю за лікарськими посадами в шпиталях. В листі-відповіді лікар Добриловський писав: «Позавчора одержав Вашого листа; від 12.10.21 р., де були зазначені деякі дерективи, а також зроблені зауваження мені за непоквапливе виконання Вашого розпорядження... Трудно тому, що ми позбавлені ШТАТІВ шпиталів, так що не відомо, на які посади призначати персонал, бо є лише ШТАТИ 1919 р. по Запасному шпиталю, які розроблені на 600 ліжок, а у нас Запасові шпиталі розраховані на 200 ліжок. ШТАТИ польового з запасовим шпиталем не можливо утотожнювати, бо завдання їх на полі бою і завдання як лікарської установи різняться між собою. Списки сестер милосердя я надіслав до Головної Управи» [212].

Майже в кожному листі до Сочачова Добриловський запрошував його в Каліш, де «зараз центр військового творчого життя, бо тут перебуває Генеральний штаб, Генеральний Інспектор тут зараз: скупчені майже всі лікарі, військові центри, тут і підручники для праці, щоб творити якісь, законопроекти. Пенсійна Управа наслідє на

* На початку 1921 р. Рада Міністрів УНР видала постанову про призначення фахової літератури для лікарів інтернованої Петлюрівської армії [216].

вироблення «Шкал втрати працездатності». Це діло дуже складне, над ним вже цілий тиждень працює 3 лікарі» [213].

Генеральний Інспектор генерал Удовиченко доручив Совачову і його помічнику скласти в листопаді 1921 р. ШТАТИ Санітарних установ і закладів у польових і запасових військах Української Армії. 23 листопада Ю. Добриловський сповістив свого керівника про те, що він «склав ШТАТ для Початкового періоду Основної організації армії з пояснюючими записками і схемами. Єдиним нововведенням є дивізійний перев'язочний пункт. Він введений мною по слідуєчим міркуванням: 1) Він відіграє роль бригадного лазарету для частин, не входячих в склад стрілецьких бригад — гарматна бригада, кінний полк, технічний курінь, штаб дівізії, піша, кінна і кулеметна сотня при штабі. 2) Він являється осередком, куди транспортуються хворі і ранені із бригадних лазаретів. В цьому відношенні його не можливо замінити полковим шпиталем, бо шпиталь при умовах сучасної війни ніколи не стоятиме близько від частині, а за 50–60 верств» [214].

Перебуваючи в Тарнові, де життя було трохи спокійнішим, ніж в Каліші, В. Совачов працював над своїм науковим твором. Про це свідчить лист з Варшави 29.08.21 р. Совачову від А. Білопільського, який клопотав про друк книжки Василя Яковича там, де друкується «Українська трибуна». В листі наводиться рахунок. «Набір (16 сторінок) буде коштувати 13000 марок, друк (500 примірників) — 2000 марок, папір (1500–2000 марок), брошуровка — 500 марок, палітурка — (500–1000 марок) в залежності від якості». Далі автор листа коментує: «Здирство страшне. Через це я раджу видати цю книжечку в Перемишлю. Там, мабуть, вийде на половину дешевше і коректори українські знайдуться. Та й до Тарнова значно ближче» [215].

В 1920 р. серед емігрантів з України було багато членів партії Хліборобів-Демократів, до якої належав і В. Я. Совачов. Вона була заснована найбільш заможними землевласниками Лубенського повіту — Іваном Михайловичем Леонтовичем, Боярським, Климовим, Чигрином; Катеринославщини — Хренніковим; Київщини — Монтрезором. Ця партія за часів її діяльності на Україні відстоювала принцип, що хліборобський клас є один, що протиріччя між дідичами і дрібним хліборобом мусять розрішатись компромісно всередині єдиної, хліборобської організації, а не боротьбою малоземельних з багатоземельними. «Це є головна підвалина нашої теперішньої організаційної і ідеологічної праці». — писав в своєму листі до В. Я. Совачова С. Шемет 1 січня 1922 року [217]. Далі він висловив думку про те, що «на еміграції потрібно виховувати нашу аграрну інтелігенцію — дідичів в тій думці, що вони — дідичи і селяни — це є одна економічна цілість, одна професія, що всіх нас

в'яжуть інтереси праці біля землі, тому дідич мусить стати провідником цілої хліборобської маси, мусить іти на село, там працювати, говорити з селянами їхню мовою, значить українською; проводити на село культуру, се-б-то розвивати українську культуру, будувати з селянами одну хліборобську державу. Словом, мусять дідичи стати національною аристократією України. Одні дрібні і середні хлібороби без проводу дідичів не можуть zorganizувати ні себе самих, ні Державу. Своє провідне завдання — бути мозгом для всієї хліборобської маси дідичі можуть виконати тільки усиливши себе елементом, піднятим з хліборобських низів, опираючись на всій масі в тим числі на дрібних хліборобах.

Тому козні демократії, яка хотіла би ослабити хліборобський клас, розслювши його, ми мусимо побороти всіма силами. Клас може об'єднуватись тільки біля авторитетів і така організація може бути сильною тільки дисципліною». Далі автор листа попереджає, що не треба лізти в компанію до таких «реформаторів» як більшовики, які ділять хліборобів на класи — дідичів, дрібних і середніх.

Щоб вирішити, якою повинна бути партія Хліборобів-Демократів на теренах Вільної України, куди всі мріяли повернутись, деякі її представники запропонували скликати з'їзд. Про це сповістив В. Я. Савачов доктор В. Кекало в листах до нього 18 жовтня і 21 листопада 1921 р. [218]. До цього з'їзду вже готувались доклади про політичний устрій України і економічно-земельні реформи.

З'їзд хліборобів відбувся на початку червня 1922 р. у Відні. 12 вересня С. Шемет написав В. Я. Савачову з Берліна, де він — електрик, механік, хлібороб, улаштувався на новому місці: «Зібрались ті, хто на той час саме наспіли до Відня з власної ініціативи, но не було ні одного справжнього хлібороба-демократа там репрезентовано. Справа наша розвивається поволі, але все ж таки не стоїть на місці і не іде назад. Так, наприклад, саме тепер оживає наша справа в Празі, де хлібороби-українці і хлібороби-чехи з України заходилися біля організації СОЮЗА. Маємо надію, що в Празі справа піде жвавіше. Головне наше завдання всюди і завше ще зберегти і зміцнити в собі самих віру в наше діло і поширити число віруючих. Звертаємо особисту увагу на розшукання і збереження елемента активного, який би міг при можливості зразу схопитись за шаблю. Де хто думає тут, що в міжнародних відносинах настають такі обставини, при котрих буде і нам можливість за шаблю взятись...» [219]. Зберігся ще один лист від С. Шемета, датований 11 лютим 1923 року, де він написав В. Я. Савачову про те, що «В Німеччині місця для праці стає мало. Тому, мабуть, доведеться швидко виїхати куди саме, ще не знаю» [220].

Слід зазначити, що В. Я. Савачов був одним із ініціаторів заснування Українського Товариства Червоного Хреста в

Польщі. Із архівних матеріалів стає видно, що в цей час (грудень 1920 р.) він разом з дружиною мешкав в м. Ченстохов по вул. Р. Марії, 7 [221].

Совачов Василь Якович — Головний Санітарний військовий Інспектор Військового Міністерства УНР помер від тифу, лікуючи хворих селян у с. Осмолода Долинського повіту у Карпатах (1924 р.) [222].

СПРОБА СТВОРИТИ СПІЛКУ ЛІКАРІВ У ПОЛЬСЬКИХ ТАБОРАХ

Щоб якось вижити в умовах табірної життя і не поривати зовсім з медичною наукою, треба було добути від польського уряду можливості виходити лікарям за межі таборів, заробляти гроші, купувати нові медичні журнали і підручники. Для цього найбільш енергійні лікарі Калішу прийняли рішення створити свою професійну спілку. В листі до В. Я. Совачова 2 лютого 1922 р. Ю. Добриловський повідомив його про те, що «недавно у нас заклалась лікарська спілка під назвою «Українська спілка лікарів, перебуваючих на еміграції в Польщі». На перших загальних зборах головував М. П. Левицький, а 2-го дня роботи — я. Крім того, в президію ввійшли: доктор Сокологорський і доктор Плитас. Вас ми зарахували в число членів, гадаючи, що Ви не будете нічого мати проти цього. Утворення СПІЛКИ здається не подобалось доктору Лукасевичу і він про це збирається написати мені. Які мотиви його незадоволення, не знаю, але гадаю, що він, стоячи далеко від нашого горя і нужди, не може так сильно відчувати потреби в організації вигнанців-лікарів. Першими питаннями, які розглянуті в Спілці були наступні:

1. Посилка студентів-медиків до університетів для закінчення освіти.

2. Вихід військових лікарів на працю за межі таборів і оплата труда таборових лікарів.

3. Правне становище військових лікарів.

Що до посилок студентів в університети, то це здається буде переведено в життя досить добре. По наведеним нами довідкам, У.М.С.А. буде давати всім студентам-медикам помешкання, дешеві харчі і по 15000 марок на місяць. В першу чергу ми думаємо послати зауряд лікарів 1-х розрядів, а також лікарів революційного випуску. З боку самого Університету до вступу на старші семестри перешкод не буде.

По другому питанню Лікарська Спілка винесла згоду на вихід лікарів на працю поза межі таборів. Зараз є тільки одно джерело посад, це Комісаріат по боротьбі з пошестьями, який не вимагає прийняття чужоземними лікарями польського підданства. Цією справою буде займатись д-р Лукасевич, якщо він згодиться. Тим лікарям, котрі залишаться в таборах, працюючі лікарі будуть щомісячно в Спілку давати грошові внески — 5% від заробляємих грошей. Що до правового стану військових лікарів, то Лікарська Спілка звернулась з меморандумом до вищих військових осіб. Дуже було б добре нам налагодити зв'язок з українським лікарським товариством, що перебуває у Львові. Зараз нам потрібен Статут товариства, підручники і журнали» [223].

В листі генералу В. Я. Совачову 27 травня 1922 р. доктор Ю. Добриловський сповіщав про Спілку так: *«Працює мляво. Першим ударом, який їй був нанесений, це була спочатку відмова д-ра Лукасевича* бути головою і навіть членом Спілки, а потім чуть не вороже відношення до неї. Спілка заклалась на зібранні лікарів Калишського та Щипюрнівського таборів під головуванням д-ра Модеста Пилиповича**.*

*** ЛУКАСЕВИЧ Євмен Кирилович** (1871–1929) народився на Тернопільщині в селі Біла в родині священика. Медицину почав студіювати у Львові, продовжив у Відні, а закінчив лікарський факультет у Цюрихському університеті (Швейцарія). 1900 р. переїхав до Києва, де став працювати лікарем загальної практики до 1919 р. На початку Першої світової війни він був мобілізований до війська. 7 жовтня 1917 р. Лукасевича обрали заступником голови Всеукраїнської спілки українських лікарів та редактором часопису «Українські медичні вісті». Навесні 1918 р. він був серед засновників Українського Червоного Хреста, а наприкінці року виїхав за кордон як голова української дипломатичної місії в Швейцарії. Завершивши дипломатичну роботу (1919), поселився спочатку в Чехословаччині, а потім переїхав у Варшаву (1924), відкрив приватну практику, ніколи не припиняючи наукової роботи. Він був автором багатьох праць з педіатрії та етнографії, укладачем словників медичної етнографії і української медичної термінології. Є. К. Лукасевич помер 20 грудня 1929 р. у Варшаві [224, 225].

**** ЛЕВИЦЬКИЙ Модест Пилипович** (1866–1932) народився у с. Вихилівці (Поділля). В 1888 р. поступив на медичний факультет Київського університету Св. Володимира, закінчивши до того історико-філологічний факультет. Лікарську практику розпочав у м. Ковелі (1893), продовжив в містечку Окинця, а потім перейшов на вільну

Йому же належала думка обрати головою д-ра Лукасевича. Заступником обрали Модеста Пилиповича, але в зв'язку з тим, що той і другий живуть далеко від головного осередка лікарських сил, постановили вибрати останніх членів Президії з числа перебуваючих в таборах Калішської групи. Таким чином; обрали мене другим заступником голови, секретарем – д-ра Плітаса і скарбником д-ра Сокологорського» [228].

Юрій Митрофанович Добриловський, Олександр Плітас і Сокологорський були енергійними представниками молодшої групи лікарів в польських таборах. Організована ними Спілка розпалася, так і не почавши працювати. Це сталося в зв'язку з ліквідацією таборів інтернованих вояків, а також з роз'їздом багатьох лікарів із Польщі в інші країни Європи.

Добриловський Юрій Митрофанович (1891–1955 рр.), полковник медичної служби, народився в Празі. Освіту здобув на медичному факультеті Київського університету.

Служив полковим лікарем 2-го Запорізького полку Армії УНР, потім дивізійним лікарем 1-ї Запорізької та 3-ї Залізної дивізій. В чині полковника працював начальником санітарної служби армії УНР [229, 230].

посаду в земській лікарні в Боярці біля Києва. У 1905 р. М. Левицького призначили директором фельдшерської школи на Лук'янівці (тоді передмістя Києва) та керівником притулку для підкидьків. В 1907–1917 рр. він служив залізничним лікарем (станція Радзивилів, Біла Церква). В 1918 р. М. Левицький займав посаду директора культурно-освітнього відділу Міністерства шляхів, а в січні 1919 р. він став радником української дипломатичної місії в Греції, яку згодом і очолив. Після падіння Української держави спочатку переїхав до Відня, а потім до Тарнова, де знаходився Уряд УНР. Там він тимчасово виконував обов'язки міністра здоров'я. Після ліквідації міністерства М. Левицький запровадив курси сестер-жальбниць, потім завідував у Закопаному санаторієм для хворих на туберкульоз вояків Армії УНР. Коли санаторій закрили разом з таборами інтернованих українських вояків в Польщі, Модест Пилипович переїхав до Подебрад у Чехії, де став академічним лікарем і викладачем Української Господарчої академії. В середині 1927 р. переїхав до сина Віктора в Луцьк, де викладав українську мову в гімназії «Рідної школи». Помер 16 червня 1932 р. в Луцьку [226]. Перебуваючи в Тарнові, М. П. Левицький написав декілька статей політичного змісту [227].

Перебуваючи в еміграції на теренах Польщі (1921–1922), він допомагав В. Я. Совачову налагоджувати санітарну справу в таборах українських вояків. Але *«в таборах де далі становиться нудно, а з наближенням зими навіть жах огортає душу. Публіка потроху никне»*, — писав Ю. Добриловський 22 серпня 1922 р. в своєму листі до Василя Яковича: *«Частина люду найбільш легкодуха подалась до більшовиків, більш витривала й енергійна шукає виходу іншими шляхами, уходячи на різні роботи, перебираючись до Чехії в вищі школи... Лікарям нашим також не сидиться. Декілька чоловік уже у Варшавському університеті»* [231].

2 листопада Юрій Митрофанович сповістив генерала В. Я. Совачова, що він подав рапорт про увільнення його у відпустку по хворобі — 24-го у нього трапилось кровохаркання, яке тягнулось три дні. Потроху він почав мобілізувати всі засоби, щоб підгодуватись, набрати трохи сил і переїхати до Чехії. Це йому вдалося завдяки клопотанням доктора Бориса Матюшенка — голови спілки українських лікарів в Чехословаччині [232].

Опинившись в Празі, він знову ж таки з допомогою Б. Матюшенка був прийнятий на роботу в університетську клініку, де займався питаннями гігієни праці. Це давало Ю. Добриловському стипендію і можливості для наукового вдосконалення. Свої наукові роботи публікував в журналі «Український медичний вісник», який став видаватися в Празі під редакцією Б. Матюшенка і був першим українським медичним часописом за межами України [233]. В 1928 р. він вже виступав з доповіддю на першому науковому з'їзді лікарів в Празі, брав участь в роботі Спілки українських лікарів, а також у різних громадських організаціях і починах: в Українському Академічному комітеті, в контактному Комітеті української організації в Чехії, в комітеті для вшанування пам'яті президента Чехословаччини Т. Масарика, в Товаристві прихильників Української Господарської Академії, в комітеті для допомоги українським і білоруським студентам, в комітеті для вшанування пам'яті професора І. Пулюя, в організації різних національних свят. З 1935 по 1940 рр. Ю. М. Добриловський очолював «Спілку українських лікарів в Празі» [234]. Збереглись квитанції про одержання грошей від різних осіб на студентській фонд, започаткований українськими лікарями в Празі. Серед них був і Ю. Добриловський [235]. Він помер у Празі в 1955 р.

Олександр Плітас народився у станиці Константинівській на Донщині 15 липня 1896 р. Його батько був грецького

походження. Гімназію Олександр закінчив у Ростові-на-Дону. Більшовицька навала на Україну навесні 1919 р. застала його студентом останнього семестру медичного факультету Харківського університету. Як староста медиків він був членом 15-членного Комітету студентського самоуправління. По приході більшовиків до Харкова, усіх членів Комітету розстріляли, крім О. Плітаса, який врятувався лише тому, що не був у своєму помешканні. Олександр утік із Харкова та вступив в ряди повстанської групи отамана Юрка Тютюнника, з якої згодом була сформована 4-та Київська Дивізія Армії УНР. З цією військовою формацією зв'язав свою долю та пережив з нею усі блискучі і трагічні моменти аж до кінця її існування, перебуваючи на посаді дивізійного лікаря. О. Плітас був нагороджений орденом Залізного Хреста за Зимовий похід 1918—1920 рр. Коли його дивізія вибралася з польського табору у повстанський похід, знаний як Листопадовий похід 1921 р., він пішов з нею. Цей похід закінчився героїчною смертю 359 вояків під Базаром. Доктор О. Плітас дивом врятувався від смерті і знову повернувся до таборів. Про нього з повагою розповів багато років тому Михайло Завальняк з Вадовицького табору [236].

Своїм спасінням з польського табору О. Плітас також зобов'язаний доктору Борису Матюшенку, який у 1922 р. мобілізував всі засоби, щоб влаштувати 6 лікарів до Празького Університету для продовження вивчення медичних наук. Із військових лікарів візи до Чехії отримали: Ю. Добриловський, Іван Очеретько, Мартірос Заруб'янц, В'ячеслав Соколов, Олександр Плітас [237].

Про подальшу долю О. Плітаса розповів М. Завальняк: *«Олександр Плітас емігрував до Чехії у 1922 р., де нострифікував свої медичні студії, і деякий час працював на університетських клініках. У 1927 р. він перебрав після від'їзду д-ра Модеста Левицького посаду лікаря Української Господарської Академії в Подєбрадах, продовжуючи служити українським воякам, які в тому часі перемінилися на студентів Академії. Там він залишався до 1934 року, незважаючи на мінімальну платню. У 1935 р. О. Плітас відкрив приватну практику в Жегуні біля Подєбрад, уділяючи і надалі безплатну лікарську допомогу українській колонії в Подєбрадах. У 1938 р. д-р О. Плітас, як тільки почалася боротьба за Карпатську Україну, покидає свою добру практику і переноситься до Хусту, де працює спочатку як повітовий лікар, а згодом як лікар окружної каси хворих та лікар Карпатської Січі. Разом із дружиною, д-ром Зоєю Плітас, бере участь в організації та веденні сестринських курсів. Під час боїв з мадярами організує польовий шпиталь та залишається при ньому із*

своїми раненими, аж поки мадяри не окупували Срібну Землю. Втікає потім до Румунії та через Югославію і Німеччину повертається 1939 р. до Чехії, де знову відкриває практику в 1940 р. на цей раз у Печках біля Подебрад, але в 1943 р. німці насильно посилають його на працю до тяжко збомбардованих Гамбургу та Гельзенкірхену. На декілька місяців перед кінцем війни О. Плітас повертається до Чехії і працює в таборі в Регензбурзі 4 роки. Крім лікарської праці він викладав на сестринських курсах та був лектором соціальної гігієни для студентів УТГІ та слухачів матуральних курсів при УТГІ.

На терені Баварії О. Плітас організував Спілку українських лікарів та був її головою аж до свого виїзду до Америки в 1949 р., де він почав працювати у туберкульозному шпиталі в Мериленді. О. Плітас помер по операції в 1958 р. Україні О. Плітас присвятив усе своє життя. Його треба поставити, як світлий приклад для всіх українців з крові і кісток» [238].

Глава 13

МЕДИЧНА КОМІСІЯ ПРИ МІНІСТЕРСТВІ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УНР

На 11 червня 1921 р. в Тарнові розташувалось багато міністерств УНР: Міністерство Закордонних справ (46 осіб), Міністерство Праці (8 осіб), Міністерство Освіти (20 осіб), Міністерство Земельних справ (17 осіб), Міністерство фінансів (41 осіб), Військове Міністерство (48 осіб).

Там же знаходились: Канцелярія Директорії (21 осіб), співробітники Канцелярії Головного Отамана військ УНР (8 осіб), співробітники Центральних і Місцевих установ Міністерства Внутрішніх справ (69 осіб), співробітники Державної Канцелярії (19 осіб) [239].

При Міністерстві Народного Здоров'я й Опікування, яке очолював Іван Липа*, працювала медична комісія, яка опікувалась

* **ЛИПА Іван Львович** (1865–1923) — видатний український громадський та військовий діяч, письменник. Закінчив медичний факультет Казанського університету. Працював земським лікарем на Херсонщині, Полтавщині, та Одесі. Одрозом після Лютневої революції 1917 р. — видавець тижневика «Українське слово» в Одесі. Обирався комісаром Центральної Ради в своєму місті. З 1-го січня 1919 р. І. Липа займав посаду міністра віросповідань в уряді УНР, а з червня того ж року був призначений головним лікарем Військового міністерства УНР та Житомирської Юнацької Школи. У 1921 р. він входив до складу Ради Республіки, будучи міністром здоров'я. Покинувши Тарновський табір в березні 1922 р., жив у Винниках під Львовом [243]. В Винниках Іван Львович Липа працював в амбулаторії, яка обслуговувала хворих українських емігрантів [244]. Там і помер. Як письменник відомий своїми віршами, нарисами символічно-філософського характеру з ліричним забарвленням, казками, споминами. Автор збірок:

здоров'ям службовців всіх Міністерств. Після скасування міністерства Здоровля й Опікування припинила свою діяльність і ця комісія, але потреба в ній не зменшилась. Тому 28 вересня 1921 р. Міністр Внутрішніх Справ наказав створити міжвідомчу комісію при його міністерстві для освідчення стану здоров'я службовців всіх Міністерств в м. Тарнові. Комісія стала називатися – «Медична Комісія при Міністерстві Внутрішніх Справ». Її очолював лікар В. Білецький з членами – Наливайком (начальником шпиталево-евакуаційного відділу Військової Санітарної Управи) та лікарем Рошинським (членом Головної Управи Українського Товариства Червоного Хреста) [240]. Список ліків з 131 найменування для амбулаторії в Тарнові замовляв у Міжнародного Червоного Хреста доктор Равич [241]. Доктор В. Білецький був активним діячем філії Всеукраїнської спілки лікарів, яка в липні 1920 р., перебуваючи в Кам'янці-Подільському, обговорювала питання про власний друкований медичний орган і про популяризацію медично-гігієнічних знань серед населення [242].

Доктор Василь Наливайко (1887–1938) був визначним громадсько-політичним діячем. Він народився на Поділлі за Збручем, середню освіту здобув у Кам'янці-Подільському, а медичну – в Томську та Одесі. За часів української державності займав високі лікарські посади при Українській Армії та двічі потрапляв і двічі виривався з більшовицького полону. В 1920 р. був інтернований у Польщі. У 1923 р. переїхав до Чехії, де почав працювати хірургом при університетських клініках і брав активну участь у роботі Спілки українських лікарів у Чехословаччині разом з професором Борисом Матюшенком.

Доктор Микола Равич (1875–1949) народився на Полтавщині. Середню освіту здобув у гімназії в Прилуках, а медичну – в Московському університеті. З 1915 р. аж до кінця Першої світової війни М. Равич працював в Київському військовому шпиталі. Одночасно був асистентом проф. Ф. Яновського і 1916 р. склав докторський іспит в Київському університеті Св. Володимира. Весною 1917 р. брав участь в роботі Першого з'їзду українських робітників і військовослужбовців у Києві. Викладав анатомію і гігієну у фельдшерській школі. Будучи радником

«Оповіді про смерть, війну і любов» (1935), «Тринадцять притч» (1935) та ін., що вийшли вже після його смерті [245].

Міністерства здоров'я і членом уряду УНР емігрував у 1919 р. з Києва, працював головним лікарем тифозного шпиталю на Волині. Восени 1920 р. виїхав до Польщі, а у 1923 р. переїхав до Чехії [246]. За української державності працював заступником міністра здоров'я УНР [247]. Був членом спілки українських лікарів у Чехословаччині, свої наукові роботи публікував в «Українському медичному віснику» [248].

ЗАСНУВАННЯ ГОЛОВНОЇ УПРАВИ УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА ТА ЇЇ ВЗАЄМОДІЇ З МІЖНАРОДНОЮ ОРГАНІЗАЦІЄЮ ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА ПІД ЧАС ІНТЕРНУВАННЯ АРМІЇ УНР В ПОЛЬЩІ (1920–1924)

В 1921 р. цікаву історичну довідку про виникнення Червоного Хреста склав колишній лікар Київського військового шпиталю П. Гармаш [249]. Ця довідка призначалась для одного з засновників Українського Червоного Хреста Євмена Лукасевича. Актуальність питання була обумовлена тим, що *«до цих часів історія в минулому не знала таких жорстоких форм війни, яких дає громадянська війна»*, пережита українським народом після Першої світової, коли Червоному Хресту потрібно було рятувати не тільки військовослужбовців, але і тисячі цивільних громадян.

Свою довідку Гармаш починає з того, що нагадує про те, як *«в часі поганства тих або інших народів було серед них прийнято не вбивати чужої людини, коли її боги зберегли від смерті в час бою. Пізніше, з розвитком християнства, стали розповсюджуватися гуманітарні почуття та обов'язки до недужих, або покалічених ворогів: побідники брали поневолених і робили їх своїми рабами, але не вбивали їх. Носителями цієї ідеї — це середньовічні лицарі та їх ордена. На війнах став звичай, що битися можна тільки з озброєним, коли він зброю має, а коли він зброю не має, то він не є ворог. Так стає обов'язковим — не бити лежачого. Таким чином, людські гуманітарні ідеї поступово серед різних народів набувають правових форм. Далі встановлювались звичаї, що йдучи на кого-небудь, заздалегідь повідомляли противника, що на його хочуть напасти. Це сприяло запобігства зайвих жертв серед людності. Тоді ж повстає гуманітарна організація, яка має своєю ціллю допомогти страждущему*

люду взагалі та допомогти жертвам війни, а також зменшити ці жертви — Червоний Хрест. Вона є Міжнародною Гуманітарною організацією і в час війни користується захистом прав недоторканості. Заслуги організацій Червоного Хреста в часи останніх війн колосальні і всім відомі. Але в ХХ столітті виникли нові форми найжорстокої боротьби, яка має назву горожанська війна. Вона найбільш жорстока і найбільш руйнуюча, бо вона виходить з під всяких правових норм і з під опікування всяких гуманітарних організацій. Горожанська війна — це є збройна боротьба класів одного того ж народу. Ця війна починається без всяких попереджень і кількість жертв збільшується до страшних розмірів». «Необхідно зауважити, що більшовики по відношенню до Українського Червоного Хреста вживали таку тактику, що з початку вони начебто співчували всім заходам і планам Українського Червоного Хреста в данім місці чи районі, відпускали кредити, але протягом часу повертали справу так, що і установи, і майно його або переходили цілком до рук Російського Червоного Хреста, або зовсім були ліквідовані...».

Прикладом такої тактики більшовиків свідчать такі документи: «18 февраля 1922 г. народный комиссар Здравоохранения УССР М. Г. Гуревич и председатель Украинского Красного Креста Линниченко подписали договор о передаче с 1 марта 1922 г. Наркомздравом Украинскому Красному Кресту нескольких санаториев для туберкулезных больных: в Чернигове — № 82, 86; в с. Качановке — № 87; в Соснице — № 84; в Остре — № 85; в Большой Александровке — № 88. Означенные лечебные учреждения передавались Украинскому Красному Кресту со всем имуществом и персоналом сроком до 1 января 1923 г.» [250]. Для перевозки больных в санатории Украинскому Красному Кресту было выделено 16 оборудованных теплушек [251]. Однак, Линниченко була послана телеграма, заперещавша йому самостійно заключать договора и соглашения с иностранными государствами, в частности с Чехословацким представительством [252]. Телеграма була підписана уповноваженим Російського Червоного Хреста в Україні Барановим.

В Центральному Державному архіві Вищих органів України збереглися «Короткі історичні справки про існування Головної Управи Українського Товариства Червоного Хреста» [253]. Цей документ свідчить про те, що 13 квітня 1918 р. в м. Києві відбувся з'їзд представників суспільства і всіх інституцій в складі 45 осіб, на якому було розглянуто і затверджено «Статут Українського Червоного Хреста»*.

* Організація Українського Червоного Хреста постанала з ініціативи Всеукраїнського з'їзду лікарів у Києві на базі існуючих в Україні місцевих товариств Російського Червоного Хреста. Серед організаторів

В травні 1918 р. було обрано ПЕРШУ Головну Управу Українського Т-ва Червоного Хреста^{**}. Ця Головна Управа повела широку боротьбу з пошестями, організувала справу опікування над полоненими і біженцями, утворила свої лікарські установи в Жмеринці, Козятині і Волочиську. На початку 1919 р. (під час влади Директорії) були утворені перев'язочно-харчові пункти в Радзівілові, Гусятині, Тернополі, закладені Комітети в Вінниці, Могильові, Києві та Полтаві і засновані власні майстерні, шпиталі та притулки для дітей і біженців.

З евакуацією Директорії із Києва в травні 1919 р. Головна Управа Червоного Хреста, залишаючись в Києві, виділила зі свого складу Філію під головуванням пана А. В'язлова, яка евакуйовувалась спочатку у Вінницю, а потім в Тернопіль, де організувала по Галичині хірургічні та епідемічні шпиталі^{*}. В перших числах жовтня 1919 р. Головна Управа в Києві ліквідувалась, повідомивши Філію про те, що вона мусить перейняти від неї справи. З цього часу Філія являлась репрезентантом Головної Управи Українського Товариства Червоного Хреста. Скоро після того Філія Головної Управи перебирається до Кам'янця Подільського, де 9–10 листопада 1919 р. скликає з'їзд представників відділів УТЧХ для обрання

і членів Центрального Комітету УЧК були лікарі Є. Лукасевич і Б. Матюшенко (згодом голова Закордонного бюро УЧХ) [254].

^{**} Це було надзвичайно своєчасно, бо до того часу вже була проголошена (7 листопада 1917 р.) Українська Народна Республіка і на основі 3-го Універсалу створений виконавчий орган влади у військовій справі на чолі з С.В. Петлюрою, який розумів, що без військової сили держава не забезпечить собі існування і медична допомога пораненим і хворим воякам та цивільному населенню повинна бути добре організована.

^{*} **В'ЯЗЛОВ Андрій Григорович** (1862–1919) — громадський, державний і політичний діяч. Син селянина з Волині. Закінчив юридичний факультет Університету Св. Володимира в Києві. Був мировим суддею і членом окружного суду. В квітні 1918 р. його обрали членом Генерального суду УНР За Гетьманату Павла Скоропадського. А. Г. В'язлов виконував обов'язки міністра судівництва (24.10.1918 — 14.11.1918) [255].

ДРУГОЇ Головної Управи в складі 9 осіб: проф. Заболотного**, Герасимовича, Карабая, В.Я. Совачова, Підбуцького та інших. Шпиталі і лікарські установи Червоного Хреста залишались в той час в таких місцях: Козятині, Жмеринці, Вапнярці, Могильові, Вінниці, Зінкові, Волочиську, Староконстантинові і Кам'янці. Після взяття Києва українсько-польськими військами в травні 1920 р. Головна Управа Товариства Українського Червоного Хреста із Кам'янця знову переїхала до Києва, де в той же час відродилась Головна Управа ПЕРШОГО вибору. 24–25 травня 1920 р. в Києві був зібраний правомочний з'їзд представників Українського Червоного Хреста, на якому обидві ці Управи склали свої уповноваження і, таким чином, була обрана Головна Управа ТРЕТЬОГО складу: Лінніченко, Барбара*, пані

** **ЗАБОЛОТНИЙ Данило Кирилович** (1966–1929). Народився в родині селянина-кріпака у селі Чоботарці на Вінниччині. Завдяки дядькові Данило здобув гімназійну, а потім і університетську освіту, закінчивши природничий відділ фізико-математичного факультету Одеського університету та медичний факультет університету Св. Володимира в Києві. До 1897 р., Д. К. Заболотний працював у Києві, а від 1898 до 1919 р. в Петербурзі як професор жіночого медичного інституту та Військової медичної академії. У 1898 р. професор Д. К. Заболотний заснував першу в Росії кафедру бактеріології в Петербурзькому жіночому інституті. У 1919 р. він повернувся на Україну і працював в Одесі і Києві. З 1928–1929 рр. Д. К. Заболотний був членом, а потім президентом Всеукраїнської академії наук, засновником інституту мікробіології й епідеміології в Києві. Одночасно він був дійсним членом АН СРСР. Академік Д. К. Заболотний написав майже 100 наукових праць. Він був похований у своєму рідному селі поруч могили дружини. Його рідне село носить тепер назву Заболотне [256]. У 1966 році вийшла поштова марка на честь найбільшого українського епідеміолога академіка Данила Кириловича Заболотного.

* **БАРБАР Аркадій Олексійович** (1979–1937) народився у с. Попівщина Роменського повіту на Полтавщині у родині власника маєтку. Медичну освіту одержав на медичному факультеті Університету Св. Володимира. У роки Української національної революції талановитий лікар-терапевт брав активну участь у політичному житті, був членом партії українських соціал-демократів (УСД). За Директорії був директором департаменту здоров'я. Після поразки УНР працював на кафедрі внутрішніх хвороб. А. Барбар працював науковим співробітником терапевтичної кафедри ВУАН і був одним з керівників Медичної секції, працюючи над медичним термінологічним словником. 22 березня 1929 р. його обрано до складу президії Медичної секції

Стешенко. На тому ж з'їзді був обраний і Головноуповноважений Управи при діючій армії – Підбуцький.

Після поразки Визвольних змагань і відступу українського війська за р. Збруч у Польщу була створена Головна Управа Українського Червоного Хреста в еміграції з 3 відділами – в Тарнові, Ланцуті і діючій армії. Головноуповноважений при діючій українській армії Підбуцький, який в той час виконував обов'язки Голови Управи, опинився з Управою у більшовиків. Всі установи і майно Українського Червоного Хреста більшовики захопили і передали до рук Російського Червоного Хреста, а хворих – розстріляли. До 27–29 грудня 1920 р. обов'язки Головної Управи Українського Червоного Хреста виконувала Філія при діючій армії, яка взяла на себе і обов'язок репрезентації цього Товариства перед закордонними червонохрестними і урядовими організаціями.

З моменту еміграції українців у Польщу (1920) черговим питанням Товариства Українського Червоного Хреста була організація допомоги всім інтернованим і біженцям від більшовиків, серед яких були жінки, діти, студенти, фахівці різних професій. Їм охоче йшли на допомогу закордонні червонохрестні і урядові організації. Але для координації, організації та управління всіма справами Товариства Українського Червоного Хреста на теренах Польщі бракувало центрального органу, який би репрезентував це Товариство. Необхідність утворення такого органу виникла ще з того, що цього вимагали і закордонні червонохрестні організації, які погоджувались допомагати українцям лише за умови централізації всіх установ Українського Товариства Червоного Хреста в одній Головній Управі. Тому в Ченстохові 27–29 грудня 1920 року і відбулися загальні збори представників відділів Товариства на теренах Польщі. Треба зазначити, що декількома днями раніше в Тарнові і Ченстохові відбулися наради із діячів червонохрестних і громадських організацій, які ухвалили визнати необхідним утворення Центрального Органу, а саме Головної Управи Організацій Українського Товариства Червоного Хреста та її відділів [258].

ВУАН, яку очолював академік Д. Заболотний. 18 серпня 1929 р. А. Барбара було заарештовано ГПУ. Засуджений до розстрілу на Соловках 09.10.1937 р. [257].

В архіві Вищих Органів Влади України зберігся «Список членів Українського Товариства Червоного Хреста, які були присутні на загальних зборах членів по заснуванню місцевого відділу». Збори проходили в м. Ченстохові 15 грудня 1920 р. [259].

В списку були зазначені такі лікарі та їхні дружини: Гармаш, Согалевич, Лютий, Кобза, Куріленко, Чуднівський, Огородник Яків, Вацик, Давиденко, Плєскацевич, Красно-пільський, Богуславський, Лєсік, Христич, Рошинський, Андрі-ївський, Цуглевич, Станіславський Кость, Кражанівський, Гудзій Ю., Базидевич, Совачов, Совачова, Даїн, Чоботарів, Чеботаріва, Мирський, Друбіч, Тимченко, Осканів, Головка, Наливайко, Радченко, Зозуля Я., Колодій В., Євтимович, Терлецький, Білецький, Вікул В'ячеслав, Фурман.

Всього 40 делегатів.

Загальні збори в Ченстохові підготувала Організаційна Комісія в складі п. Богуславського, В. Совачова і Ю. Гудзія. На з'їзд прибуло 19 делегатів, крім них був представник від «Союзу Українок» і від Всеукраїнського Об'єднання діячів міських і земських самоврядувань. Головою Управи Українського Червоного Хреста збори обрали Модеста Пилиповича Левицького, товаришем Голови — Андрія Окопенко, членами — проф. І. О. Шовгеніва, д-ра В. Я. Совачова, Д. П. Чирського, кандидатом — П. Рошинського*. В Ревізійну комісію увійшли: Плєскацевич, Приходько і Станіславський. Головним контролером обрали Морозовського [260], [261].

Зразу ж було порушено питання про якнайскоріше здійснення тісного контакту з якою-небудь філією Американського Червоного Хреста, за допомогою якої можливо забезпечити людей одягом і почати еміграцію бажаючих в Канаду чи до Південної Америки.

Були складені списки всіх біженців. В липні 1921 р. для українців почала надходити допомога — продукти і одяга від Американської, Англійської місій та Польсько-Американського Комітету. Під наглядом комісії здійснювався прийом майна і його розподілення. Діти одержували пайку в повному розмірі, як і дорослі [262].

* Петро РОШИНСЬКИЙ до 19 грудня 1920 р. працював начальником лікарсько-санітарного відділу Міністерства Шляхів при польовій Дирекції залізниць України [264].

8 грудня 1920 року до Тарнівського Відділу Українського Червоного Хреста звернулось українське студентство, яке бажало *«за всяку ціну продовжувати свою академічну працю»*. Воно не лякалось ні тяжких умов життя, ні дальшої еміграції за межі Польщі, а то і Європи. Щоб допомогти біженцям з України виїхати за кордони Польщі та підшукати для них роботу, в Тарнові в готелі «Брістоль» Відділ Червоного Хреста заснував Бюро на чолі з професором Крижанівським. Зберігся список з 30 осіб, які побажали покинути Польщу [263].

24 лютого 1921 р. Міністр Ісповідань професор І. Огієнко надіслав лист до Тарнівського Відділу Червоного Хреста такого змісту: *«Я одержав від Високої Духовної особи двісті тисяч польських марок на допомогу бідним дітям українських біженців. Для доцільного розподілення цих грошей збирається комісія під головуванням Міністра Ісповідань 27 (неділя) лютого цього 1921 року в 11 годин ранку в Міністерстві Ісповідань. На зазначене засідання ласкаво просимо Вас командувати з відповідними уповноваженнями свого представника»* [265].

Вже на початку 1921 р. на адресу Головної управи Українського Червоного Хреста в м. Ченстохові почали надходити пожертви. Збереглася до нашого часу «Книга реєстрації» грошових надходжень для видачі допомоги українським біженцям [266]. Так, в січні 1921 р. представник Української Дипломатичної Місії в Голландії та Бельгії Андрій Яковлів та його дружина Поліна зібрали 2 000 німецьких марок. В лютому 1921 р. вони ж переслали в Польщу 500 бельгійських франків. В березні того ж року Головна управа Українського Червоного Хреста в Польщі одержала через посольство УНР у Німеччині 10 000 марок польських. В квітні гроші одержав Голова управи М. Левицький від Українського жіночого союзу у Відні — Ченстоховському Союзу Українок — 16 тисяч, Ланцутському табору інтернованих вояків — 6 тисяч, Вадовицькому табору — 6 тисяч, Калішському та Олександрівському таборам теж по 6 тисяч марок польських. В тому ж місяці пані Сушко — Голова Ради спілки військових інвалідів, одержала з Відня 10 000 марок польських. Через генерала Зелінського від Голови Дипломатичної Місії в Бельгії пана Яковліва в Ченстохов було послано 22 607 марок польських. Варшавський відділ Червоного Хреста передав студентській громаді міста Ченстохова 200 марок польських. В червні 1921 р. для Українського Червоного Хреста було одержано 520 румунських левів від Дипломатичної Місії УНР в Румунії. В вересні, жовтні та грудні допомогу одержали

сестри-жалібниці Зоя Акулова, Лідія Врублевська, Олімпіада Футурович, О. Колодій, Г. Сімбірська, С. Заволоць. Тоді ж пан Головний Отаман (С. Петлюра) передав 10 000 марок польських на потребу Головної управи Українського Червоного Хреста, а консул М. Оренчук зібрав у Голандії 3 500 марок польських у жовтні та 5 385 марок польських у листопаді на потреби біженців.

Так принцип моральної солідарності допомагав українцям переживати тяжкі часи на чужині.

В листопаді 1920 р. з Відня було відправлено до Станіслава (Галичина) в адресу Українського Червоного Хреста 2 вагони санітарно-медичного майна, котре складалося з 39 скринь медикаментів, пожертвуваних італійським Червоним Хрестом, також з одягу, білизни, залізних ліжок. До Кракова вагони йшли без перешкод і були 14 січня 1921 р. заплomboваними і замкненими, а в Кракові обидва вагони Польською владою затримані і все майно skonфісковане. Згодом поляки передали вагони з санітарним майном у Варшаву, а потім до Олександрова, причому з майна прибули лише скрині з медичним майном, а решта — одяг, білизна, залізні ліжка — зникли. Тоді 11 травня 1921 р. Головна Управа Українського Товариства Червоного Хреста звернулась до свого члена — Високоповажного пана доктора В. Я. Совачова, інспектора санітарної служби військ УНР, з проханням вжити можливих заходів, щоб затримане Польською владою у Кракові майно було як найскоріше направлено до Ченстохова на адресу Головної Управи Українського Товариства Червоного Хреста. Таке ж звернення було надіслано і до делегата інтернаціонального Комітету Червоного Хреста в Польщі пана Гльора [267].

Після листування Міністерства Закордонних справ УНР з поляками та з уповноваженим Головної Управи Українського Червоного Хреста про два вагони з медикаментами та майном, груз, нарешті, прибув до Олександрова і знаходився під доглядом лікаря Морозовського.

В Олександрові працював базовий склад і шпиталі отримували ліки і майно по актах [268].

На засіданнях Головної Управи Українського Червоного Хреста ставилось питання про добування коштів. Українську валюту поляки не приймали і її потрібно було десь продати. В цій справі Управі допомагав Голова Дипломатичної Місії в Бельгії та Голландії пан Яковлів та керівництво Української капели ім. Леонтовича. 20 січня 1922 р. ухвалили послати на ім'я

Української капели 963 тис. карбованців, а пану Яковліву — 642 тис. для продажу на місцях, а виручені кошти вислати на ім'я Голови Управи УЧХ М. П. Левицького [269].

21 січня 1921 р. член Головної Управи Українського Товариства Червоного Хреста доктор В. Я. Сочачов звернувся до неї з докладом по дуже важливому питанню — налагодити справу інституту сестер милосердя, що був зруйнований протягом останніх трьох років війни і революції.

«Працюючи серед моря крові та повного занедбання прав людини, інститут сестер милосердя почав ідейно розвалюватися в другій половині Російсько-німецької війни. Жах перед брудом, який почав розливатися довкола служниць найвищого людського почуття — милосердя, викликав тоді масову утечу ліпших представниць жіноцтва з цього діла, бо військові отамани різних рангів утримували дівчат за новій».

«Нині, опинившись в чужій хаті, ми винесли на чужі люди наше позорище» — писав В. Я. Сочачов. Гідність товариства Українського Червоного Хреста тепер вимагало в першу чергу налагодити справу інституту сестер милосердя, бо разом з Армією УНР перейшла кордон Польщі значна кількість хворих, інвалідів, за якими потрібен був догляд.

В своєму докладі до Управи Українського Червоного Хреста доктор В. Я. Сочачов пропонував втілити в життя слідуючі заходи для постановки справи інституту сестер милосердя:

«1. Утворити негайно Орден Сестри Милосердя, давши тому найсуворіший Статут, яко взірєць посвяти чуттю милосердя.

2. Зарахувати до ордену всіх достойних того сестер милосердя, які перебувають на службі в відповідних Українських закладах.

3. Позбавити права користуватися званням Сестри та зловживати емблемою Женевської Конвенції невідповідний елемент, перевівши се при допомозі відповідної влади.

4. /Додаток/ Розробити проект Уставу Ордена Сестер Милосердя Св. Великомучениці Варвари» [270].

10 травня 1921 р. в Ченстохові відкрили курси сестер-жалібниць. На курси приймалися дівчата не молодші 18 років з освітою не менше 4-х класів гімназії [271].

Був затверджений «Статут інституту сестер-жалібниць» з чітко визначеною метою — готувати кадри для обслуговування медично-санітарних установ та закладів Українського Товариства Червоного Хреста (Копію з цього документа підписав секретар Головної Управи Українського Червоного Хреста Ю. Гудзій) [272].

В організації курсів сестер-жалібниць активну роль прийняли Олександр Даїн, Василь Наливайко та фармацевт Іван

Лютій-Лютенко. Завдячуючи їхнім трудам удалося добитися для слухачів курсів окремого гуртожитку [273].

До закладів Товариства відносились: шпиталі, амбулаторії, прийомні покої, харчові перев'язочні пункти, пекарні, притулки, колонії, санаторії, пральні, лазні, крамнички, інтернати, школи, курси, бібліотеки, читальні [274].

Український Червоний Хрест був єдиним осередком, що мав змогу безпосередньо вести зносини з аналогічними чужеземними Червонохресними організаціями. Зберігся звіт про допомогу Українському Товариству Червоного Хреста від закордонних Червоних Хрестів протягом 1920–1921 рр. В липні 1920 р. з Італії було одержано 2 вагони санітарного майна. Від інтернаціонального Червоного Хреста для українців, що перебували в таборах інтернованих на теренах Польщі, прийшов транспорт ліків і три вагони ковдр, білизни, зібраних в Женеві. Білизну й інші речі постачав Американський Червоний Хрест, а також Чеський, Англійський, Шведський й Французький [275].

25 грудня 1920 р. відбулись збори Тарнівської філії Українського Червоного Хреста, які вибрали керівництво, щоб звернутись до головної Управи і розповісти про дуже скрутне становище біженців українців в Тарнові, яким необхідна негайна допомога. 17 червня 1921 р. в Тарнів було послано 20 мішків квасолі. В липні там одержали продукти від Американського Червоного Хреста, а також від декількох спілок — інвалідів, союзу українок, співробітників Центральних установ. Для потреб дітей, жінок і урядовців той же Червоний Хрест передав 1090 фунтів шоколаду, 1665 пачок кави, 8300 фунтів муки, 2090 фунтів гороху, 2180 фунтів мармеладу, 2000 банок молока, 1090 фунтів солі, 2180 фунтів олії, 1090 фунтів мила. Діти Тарнова отримали черевики, пальта, штани, блузки, спідниці, костюмчики [276]. 27 квітня 1922 р. Український Центральний Комітет* звернувся до Львівської філії Українського товариства Допомоги

* Український Центральний Комітет у Польщі — центр емігрантів з Наддніпрянщини, заснований у 1921 р. у Варшаві. Крім культурно-освітньої діяльності, правової опіки і допомогової акції для своїх членів, УЦК був громадською базою Уряду Української Народної Республіки в Польщі. У Каліші Комітет організував станицю відпочинку для інвалідів та українську гімназію, а у Перемишлі — бурсу ім. С. Петлюри для дітей емігрантів [277].

біженцям з України (на вул. Руську ч. 3) за повідомленням про те, що має можливість улаштувати 200 дітей українських емігрантів від 4-х до 10 років на березі моря в Бельгії на повному утриманні і вихованні на якийсь довгий термін. Тому потрібно Комітетові мати іменні списки дітей, в котрих має бути вказано: ім'я, прізвище, вік, дата народження, повіт, губернія, прізвище батьків і коли батьки займали посаду в Уряді УНР — то яку саме, а також про згоду батьків на цю поїздку. Документ підписав Голова Комітету врач Андрій Лукашевич і врач Василь Завізіон.

Акцію допомоги дітям проводив представник Міжнародного Червоного Хреста пан Гльор. Крім того, певну кількість дітей емігрантів можна було розмістити на літо по українських родинях в Перемишлі [278].

1920–1921 рр. Міжнародний Червоний Хрест прийшов на допомогу не тільки українцям, які опинились на теренах Польщі, а і населенню Великої України. Зберігся «Звіт доставлення санітарного матеріалу і персоналу на Україну» [279].

Із Відня в Україну виїжджав санітарний потяг із 24 вагонів під охороною Інтернаціонального Червоного Хреста. Головою цієї експедиції був призначений доктор Штурлер, якому під час війни було дано від Швейцарського Уряду завдання опікування над німецькими полоненими в Англії. Окрім доктора Штурлера з експедицією їздили швейцарські лікарі — доктор де Вісс і доктор де Маль та три сестри жалібниці. Головноуповноважений Українського Червоного Хреста доктор Ілля Холодний разом із своїм персоналом (60 чоловік) повинен був прилучитися до цієї експедиції у Відні. Представник Українського Червоного Хреста адмірал-лікар доктор Ярослав Окуневський отримав від посольства З.О.УНР добре укомплектовану колону для боротьби з інфекціями, яка була придана до експедиції. Ця колона складалась із: 1) шпиталю на 170 ліжок, 2) дезінфекційної колони, 3) бактеріологічної лабораторії і 4) приладів для боротьби із вошами. Щоб цю колону можна було розширити, відділ Українського Червоного Хреста переслав ще 100 підголовників, один великий паровий дезінфектор і один великий апарат для виварювання білизни. Крім того Український Червоний Хрест передав Інтернаціональному Червоному Хресту ціле улаштування санітарного потягу, яке мало залишатися в Україні, коли потяг відправлявся назад. До експедиції додавалось ще 2 вагони білизни,

яку зібрав для допомоги українському населенню Інтернаціональний Червоний Хрест в Швейцарії, 3 вагони санітарного матеріалу, який закупили доктор Холодний в Німеччині і Торговельна Комісія в Відні.

Хороша охорона Інтернаціонального Червоного Хреста давала запоруку, що ця експедиція щасливо подолає всі труднощі кордонів, добереться в Україну і зможе там без огляду на політичні зміни надати медичну допомогу населенню. В той же час в Англії під протекторатом леді Пиджет готувалась санітарна допомога, яку очікували в Одесі. Про це сповіщав Головноуповноважений Інтернаціональним Червоним Хрестом пан Фрік. Представники Українського Червоного Хреста доктор Окопенко та К. Чайка, перебуваючи в справі полонених в Італії, домовились з їхнім Червоним Хрестом про те, щоб допомогти Україні в боротьбі з пошестями і вислати туди один шпиталь і 4 малі амбулаторії.

З 20 по 24 березня 1921 р. в м. Ченстохові в помешканні Головної Управи Українського Товариства Червоного Хреста (по вул. Пілсудського 17, кв.3) відбулося засідання Загальних Зборів представників відділів: від Черняхівського (Микола Добриловський, Василь Наливайко, С. Паладійчук, Л. Олексюк, Винник), від Варшавського (Прохорів), від філії при дієвій армії (Леон Осмоловський, Колодяжний, Рачинський, Крамаренко, І. Добровольський), від Тарнівського (В. Злотчанський, Д. Отченаш) і від Ланцутського (Галина Ліневич, Базилевич, Бутовський). Обговорювався доклад Головної Управи про діяльність Товариства, його прибутки й видатки, а також був затверджений загальний план на поточний рік. На зборах було порушено питання про видання органу Головної Управи під назвою «Червоний Хрест» та «Бюлетеня Головної Управи Українського Товариства Червоного Хреста».

Оскільки деякі члени Головної Управи (Окопенко, Совачов, Плєскасевиц, Морозовський) вибули з неї по різних причинах, були проведені позачергові вибори і затверджено слідуєчий склад Головної Управи: Модест Пилипович Ливицький (голова), його заступники — Чирський, Л. Михайлова, члени — доктор П. Рошчинський, С. Комарецький, Ю. Гудзій, В. Злотчанський, кандидатами обрали В. Наливайка, Я. Винника, В. Колягу, М. Добриловського, Тимошка [280]. В ревізійну комісію увійшли: П. Приходько, Станіславський, Тимченко.

17 липня 1921 р. Уповноважена Головної Управи в Варшаві пані Михайлова доповідала на засіданні Українського Товариства Червоного Хреста в Ченстохові про свою співпрацю з представником Міжнародного Червоного Хреста паном Гльором. З його допомогою від Американської благодійної організації квакерів в червні місяці було одержано 150 000 марок польських на адміністративні видатки. Крім того Папа Римський надіслав через ксьондза Токаржевського 212 000 марок польських на допомогу українським дітям з Поділля. З Швеції надійшла пожертва від Червоного Хреста — 2 000 шведських марок українським біженцям. Українська Капела жертвувала для жінок і на білизну для дітей 51 000 марок польських. Від Американського Червоного Хреста крім продуктів було отримано 100 пружинних ліжок, 50 з них видали в тимчасове користування українській студентській громаді в Варшаві, а 50 штук залишили для інвалідів. Та ж сама установа надіслала 70 штук залізних грубок, половина з котрих була відіслана до Олександрова і знаходилась в розпорядженні лікаря Морозовського, а половину відвезли в Каліш до лікаря Леонтієва. Продукти від Американського Червоного Хреста надіслали в Тарнів, де в них була велика потреба. Крім того через пана Гльора отримали замовлення на пошиття 5 000 пар білизни. Її пошиття виконали майстерні в Варшаві, Каліші і Олександрові [281].

Про допомогу з Америки повідомила в 1921 р. і доктор Христина Сушко, яка опікувала інвалідів. Вона мала змогу спілкуватися з представниками «Союзу Християнської Американської Молоді», які обіцяли допомогти спорядженням для майстерень — столярних, кравецьких та шевських і організацією курсів для інтернованих. Вони подарували також музичні інструменти і готові були демонструвати кінофільми в таборах, але там не було відповідних умов для цього [282].

Серед заходів, здійснених Головною Управою Товариства Українського Червоного Хреста у Польщі у 1921 р., було звернення до Британського Біблійного товариства. В своєму листі до нього Голова Управи Модест Пилипович Левицький зі своїми помічниками писав: *«Світова війна зо всіма її жахами та страшна руїна, що настала на Україні наслідком трьохлітньої громадянської війни, викликали серед Української людності надзвичайне піднесення релігійного почуття. Наслідком цього повстав великий інтерес до Біблії і Св. Євангелії на українській мові. Серед широких мас явно помічається небувала потреба в книгах Св. Письма, а задовольнити цю*

Святу потребу нема ніякої можливості. Колишній Московський Синод цілі віки забороняв друкувати Біблійні тексти на українській мові.

Тепер Головна Управа Українського Червоного Хреста звертається до славного своєю віковою діяльністю Братського Біблійного Товариства з проханням поспішити з новим виданням на українській мові як цілої Біблії взагалі, так особливо Нового Завіту» [283].

В 1921 р. в Тарнові почав діяти відділ Українського Товариства Червоного Хреста на чолі з доктором П. Сікорським. Ліки для нього він одержував від члена Головної Управи Українського Червоного Хреста Гудзія і передавав доктору Миколі Равичу. Той швидко почав прийом хворих українців-біженців в безплатній амбулаторії, яка утримувалась на кошти, які добувала Управа. М. А. Равич був висококваліфікованим лікарем, діяльність якого була колись тісно пов'язана з Київським військовим шпиталем. Наказом Військової Санітарної Частини 11 квітня 1918 р. за № 18 (§ 1) він очолював терапевтичний відділ шпиталю [284].

25 червня 1921 р. М. А. Равич звернувся до Управи Тарнівського відділу Українського Товариства Червоного Хреста з пропозицією приймати хворих біженців-українців по понеділках, середах і п'ятницях від 4 до 5 години по обіді в домі, який наймали для амбулаторії в Тарнові по вулиці Жабненській № 12-А [285].

Міністр Народного Здоров'я Іван Липа погодився і зробив об'яву про те, що він *«має за шану повідомити в м. Тарнові існує амбулаторія Червоного Хреста для хворих урядовців і біженців з України з видачею безкоштовних ліків»* [286].

21 липня 1921 р. член Головної Управи Українського Товариства Червоного Хреста доктор П. Рошинський повідомив Тарнів, що *«він теж згоден на проведення безплатного прийому всіх українців»* [287]. Ліки для амбулаторії передавали через Голову Варшавського відділу Українського Червоного Хреста пана Крижанівського, а приймав їх доктор М. Равич [288].

Після скасування Міністерства Народного Здоров'я й Опікування 19 вересня 1921 р. лікар П. Рошинський звернувся до Управи Тарнівського відділу Червоного Хреста з пропозицією *«щоб прийом хворих українців відбувся в польських шпиталях і туди треба внести аванс»*.

Так Червоний Хрест залишився єдиною інституцією, яка мусила опікуватись медичною справою біженців [289].

Коли почалась ліквідація таборів, в яких перебували вояки Армії УНР, почали згортати там свою діяльність і відділи

Українського Червоного Хреста. Збереглися протоколи засідань Комісії по ліквідації майна Українського Червоного Хреста в м. Тарнові [290]. 14 квітня 1923 р. відбулося перше засідання такої Комісії на чолі з головою паном А. Лівіцьким та запрошеними — М. Юнаковим, Г. Довженком, М. Ковальським, Н. Сірополком. Йшлося про характер і цінність залишеного майна та юридичне становище Українського Червоного Хреста на теренах Польщі. Комісія прийняла рішення — негайно розпочати пошуки ринків де можна було продати майно з метою отримання коштів на допомогу хворим та інвалідам, які залишалися в Польщі. 3 21 квітня приступили до обліку майна. Воно тривало до 1 травня 1923 р. Керував цією роботою уповноважений В. Приходько. 19 травня майно було перенесено до бувшого помешкання Головної Управи Червоного Хреста, перебрано, впорядковано, оглянуто експертами-лікарями, які частину ліків забракували. 1 червня 1923 р. остаточно встановили ціну майна, керуючись інформацією з Варшавського, Краковського та Львівського ринків. 20 червня майно було продано за 32 мільйона, а гроші обернено в золоті бони польські на суму 1520 злотих. Деяку суму було залишено в польських марках. На засіданні Комісії 9 липня 1923 р. було розподілено частину виручених коштів таким чином: 10 мільйонів польських марок на допомогу хворим в таборах, 12 мільйонів на культурно-освітню справу інтернованих в діючих таборах, 300 тисяч польських марок на громадську їдальню в Тарнові. 10 мільйонів польських марок лишилися вільними на деякий час, щоби можливо потім передати на збереження архівних та національних цінностей. Так воно і сталося 17 вересня 1923 р. Певна квота з виручених сум від продажу червонохресного майна пішла на опікування інвалідами [291].

ДІЯЛЬНІСТЬ БЛАГОДІЙНОГО ТОВАРИСТВА УКРАЇНСЬКОГО БЛАКИТНОГО ХРЕСТА ТА «СОЮЗУ ЖІНОК УКРАЇНОК»

Крім Товариства Червоного Хреста в Тарнові з'явилося ще одне благодійне товариство – Українського Блакитного Хреста на чолі з бувшим міністром Здоров'я і Опікування Іваном Липою. В Головну Раду входили: Кравченко, Лозинський, Мурський, Белінський, Ковпаненко, Плющ, Дмитренко, Кіркіченко, пані Сапіга, Хижняк, Чірко, Сапіга, Завідіан. 12 квітня 1921 р. відбулися вибори нової Головної Управи Товариства Блакитного Хреста. На чолі її став Плющ, а товаришами голови обрали Кравченка і пані Сапігу. Секретарськими справами займався Ковпаненко, скарбничками – Дмитренко [292].

Під час Визвольних змагань Українське Товариство Блакитного Хреста працювало спільно з Державною владою, маючи на меті найкращу і найскорішу медично-санітарну, санітарно-технічну, споживчо-харчову та культурно-просвітню допомогу козакові як борцеві за волю Батьківщини, військовикам армій союзних, як рівно і українському громадянству. Коли інтернована українська армія розмістилася по польських таборах, Товариство Блакитного Хреста почало дбати про допомогу інвалідам, цивільній владі та громадським установам в загальносанітарній і просвітній праці. Товариство допомагало улаштовувати шпиталі, здравниці, притулки, лікарські амбулаторії, летючі санітарні та технічні відділи та потяги, харчові пункти, дезінфекційні колони, пральні, лазні, похідні крамниці, майстерні, бібліотеки, читальні, мандрівні трупы, хори, лекторії.

В статуті Блакитного Хреста були завдання і статті однакові з завданнями Українського Товариства Червоного Хреста. Такий паралелізм в благодійній справі був шкідливим, і з офіційного боку міг заперечити визнання Українського Товариства Червоного Хреста. Тому 20–24 березня 1921 р. на загальних зборах представників відділів Червоного Хреста в м. Ченстохові ухвалили повідомити Уряд УНР про те, що визнання інших товариств з завданнями, ідентичними з завданнями Українського Товариства Червоного Хреста, шкодять останньому, особливо при його зносинах з міжнародними благодійними установами. Збори прийняли рішення про те, щоб Блакитний Хрест переглянув свій Статут і ліквідував паралелізм з діяльністю Червоного Хреста [293].

При Товаристві Українського Блакитного Хреста була «Жіноча Спілка» для благодійної акції при шпиталях, допомоги інвалідам і дітям.

Ще 13 листопада 1920 р. в Кам'янці зібрався «Союз жінок України» на свої загальні збори для затвердження Статуту установи [294]. В загальних положеннях цього документу було записано: *«Товариство "Союз Українок" ставить своїм завданням всемірно допомогати Україні в її боротьбі за свою незалежність, приймати активну участь в державній та громадській праці з метою поліпшення умов культурного, соціального, політичного, санітарного, економічного і морального життя всього населення України, будити в українському жіноцтві почуття громадянських обов'язків, аби вносячи в сім'ю почуття національної гідності, зміцнювати ідею національної державності, також захищати права і інтереси жіноцтва в усіх сферах його життя»*. Найближчою діяльністю «Союзу Українок» було передбачено: *«опіка материнства і дитинства, дошкільне виховання, опіка сиротами, інвалідами, каліками, вдовами, осиротілими сім'ями»*. Осередком «Союзу Українок» обрали м. Київ, або інше місто, де буде перебувати Уряд УНР. Товариство затвердило право заснування своїх філій на просторі всієї України, а також клубів, шкіл грамотності, видавати часопис, книжки, улаштовувати вистави, лекції та концерти.

Опинившись в Польщі, жінки розуміли, що серед чужого життя, далеко від рідного краю тяжко виховувати дітей у національному дусі, підтримувати любов до України. Денаціоналізація дітей на чужині почала набирати трагічного характеру, вони почали розмовляти нерідною мовою, а малеча зовсім нічого не знала про батьківщину. Велика відповідальність в цих складних умовах лягала на батьків. Лише стараннями матері та

батька і того українського оточення, у якому дитина буде мати змогу перебувати, можна було виховувати її у національному дусі далеко від рідного краю [295].

Газета «Громадський Вісник» 13 березня 1923 р. висловила на своїй сторінці таку думку про жінку-українку в еміграції: *«Свідомо своїх національних обов'язків жінка — це найкраща запорука кращого завтра нації»* [296].

Представники Червоного Хреста бачили велику потребу в жіночій організації і обіцяли видати їм швейні машини, голки, матерію [297]. В Тарнові ця «Жіноча Спілка» заснувалась 14 вересня 1920 р. при Головній Управі Українського Товариства Блакитного Хреста. Комітет Спілки складався з 5-ти осіб: Завадської (голови), Іваненко (заступниці голови), Святогорської (секретаря), Тарабан (господарки) та Криницької [298].

Перед Спілкою перш за все стали грошові питання, бо жодних субсидій одержано не було. Тому були проведені збори на Службі Божій в Реальній школі та дві лекції, що дало Спілці біля 2 000 марок. Потім розіслали підписні листи по центральних установах УНР і одержали 4 000 марок. Нарешті Спілка улаштувала кабаре, що принесло чистими 11 495 марок. Після цього Спілка почала працю в п'яти шпиталях м. Тарнова. Жінки відвідували хворих, носили їм їжу, вино, книжки і часописи, видавали одягу і чоботи тим, хто виписувався з шпиталів та кожному по 50 марок. Треба зазначити, що ще перед від'їздом Уряду УНР до Кам'янця Спілкою були зібрані запаси вина, мила, ниток, свічок — все потрібне для обслуговування шпиталів. В кінці вересня 1920 р. більшість членів Жіночої Спілки переїхала до Станіслава і заснувала там філію. Решта лишилась в Тарнові на чолі з Завадською і членами: Бурмістренко, Білінською, Дубівною, Ратгауз. Вони з'ясували, скільки і в яких шпиталях Кракова були хворі українці, і, отримавши згоду від польської влади, відвідали їх з подарунками. До 1 грудня 1920 р. представниці Блакитного Хреста відвідали 30 українських вояків і кожному роздали по 100 марок. Згодом Жіноча Спілка відокремилась в самостійну благодійну організацію (1921) і взяла на себе ініціативу по передачі до Ліги Народів меморандуму з протестом українського жіноцтва проти неприйняття України в члени цієї міжнародної організації [299].

ДІЯЛЬНІСТЬ МІНІСТРА ІСПОВІДАНЬ ПРОФЕСОРА І. І. ОГІЄНКА РАЗОМ З ГРОМАДСЬКИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ В ПОЛЬСЬКИХ ТАБОРАХ ІНТЕРНОВАНИХ ВОЯКІВ АРМІЇ УНР (1920–1922)

В 1920 р. на теренах Польщі в таборах опинились тисячі інтернованих вояків Української армії С. Петлюри. Це була досить численна емігрантська колонія православних громадян, для якої потрібно було улаштувати українську церкву. З цього приводу Загальні збори Тарнівської філії Православного Брацтва ім. Святих Кирила і Мефодія, яке було організовано 18 вересня 1919 р. в місті Кам'янці-Подільському, звернулися з проханням до Міністра Ісповідань І. І. Огієнка. Зміст цього документа зберігся: *«Вже 9 місяців, як у Тарнові живе досить численна емігрантська колонія Українських Православних Громадян. Тут же перебуває і найвищий Уряд УНР, але до цього часу не улаштована наша Українська Церква. Відсутність церкви в таку тяжку годину нашого національного горя занадто відчувається, бо український народ на протязі всієї своєї історії все життя, як державне, так і персональне, тісно і нерозривно зв'язував з Церквою і Вірою. Церква виховує наш національний світогляд і зберігає наші традиції. Вона сторож і учителька народної моралі і властителька наших душ. Загальні Збори Брацтва звертаються до Вас з щирим проханням вжити відповідних заходів, щоб в Тарнові були утворені штатні посади з основним окладом для священника – 10000 марок польських, а для диякона – 7200 марок» [300].*

Прохання до І. І. Огієнка було підписано професором Василем Олексійовичем Бідновим, який першим поставив свій підпис 18 вересня 1919 р. під «Статутом» створеного в Кам'янці

Українського Православного Брацтва ім. Св. Кирила та Мефодія — перших творців слов'янської національної просвіти*.

Метою Брацтва було відбудування Православної Церкви в Україні, щоб вона стала національною та українською, соборно-правною, автокефальною. Брацтво планувало видавати книжки, журнали, часописи, заводити свої бібліотеки, музеї, читальні, книгарні, організовувати публічні лекції, загальнопросвітні курси, літературно-музичні вечори, концерти, виставки, впроваджувати стипендії, засновувати школи, «захистки» для дітей і дорослих [302]. З перших днів заснування в Тарнові Православної парафії, Рада Брацтва вживала усіх заходів аби мати постійного священика, придбати церковну утварь, богослужбові книжки, за якими двічі їздили до Варшави. Для прикрашення церкви художник Щербиненко намалював ікону «Моление о чаше», а братчики придбали українські церковні ноти [303].

9 липня 1921 р. Українське Православне Брацтво ім. Святих Кирила та Мефодія на еміграції в м. Тарнові рекомендувало Сергія Олександровича Козіцького кандидатом до висвячення в пан-отці, гідно до його релігійного переконання й моральності [304].

Другим кандидатом був Яков Якович Костецький [305]. 31 серпня 1921 р. Тарнівське Брацтво звернулось до пана Міністра Ісповідань І. І. Огієнка із проханням призначити в священики Брацтва Тележинського Михайла — людину з повною семінарською і університетською освітою, доброго композитора і диригента. Прохання підписав Голова Ради Тарнівської Філії Українського Православного Брацтва ім. Кирила та Мефодія пан Гордовський [306]. Одним із значних заходів, яке провело Брацтво 4—5 жовтня 1921 р. було урочисте відзначення роковин смерті Славетного Гетьмана Івана Мазепи. 4-го жовтня в Тарнівській церкві служили Вечерню, а 5 жовтня о 10 годині ранку — Літургію, після неї — панахиду по Гетьману, а у вечері була Академія, на якій виступив професор Огієнко. На святі хорове товариство м. Тарнова виконало Гімн «Ще не вмерла

* В Центральному Державному архіві Вищих органів України зберігається «Посвідчення» за № 630, яке було видано Екстраординарному професору Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету Василю Біднову 29 грудня 1918 р. за підписом ректора професора І. Огієнка [301].

України» Михайла Чубинського та «Наша славна Україна» Володимира Самійленка [307].

15 жовтня 1921 р. на адресу Ради Брацтва в Тарнові надійшов лист-подяка з Головного Військово-історичного Музею-архіву за надіслані 527 марок на впорядкування могил вояків, що полягли за визволення України [308].

13 грудня 1921 р. Міністр Ісповідань професор І. І. Огієнко надіслав «Високодостойному Українському ім. Св. Кирила і Мефодія Православному Брацтву сердечну подяку за всю ту працю, яку зробило воно на користь Міністра Ісповідань» [309].

8 вересня 1921 р. єпископ ДІОНІСІЙ Кремінецький в своєму листі до професора І. І. Огієнка благословив його на видання друком українською мовою «Свята Служба Божа Св. Отця нашого Іоана Золотоустого»: «Нехай Господь ущедрить ласкою своєю благочестивого й трудолюбивого автора перекладу цієї книги з мови грецької на українську, а також і всіх, що допомагали заданню її» [310]. В той же час Голова Директорії С. Петлюра видав наказ — «Щиру пошану І. І. Огієнку з нагоди закінчення праці по перекладу з грецької мови на українську Літургії Св. Іоана Золотоустого», а 29 листопада 1921 р. листом до нього наказав професорові «за всяку ціну перекинути за Збруч як найбільше число різних видань Української Автокефальної Церкви» [311].

25 березня 1921 р. Міністр Ісповідань І. І. Огієнко звернувся листом до єпископа Діонісія в Кремінецький Богоявленський монастир з проханням взяти під його Архипастирську опіку все православне українське громадянство в еміграції. 25 квітня 1921 р. на адресу професора І. І. Огієнка з Кременця було послано листа, в якому Єпископ висловлював «свою щиру радість з приводу засвідчення великої релігійності нової настви... і я певний, що керування моє закордонною Українською єпархією, не дасть мені нічого, крім певної втіхи, що діти ходять в правді та істині» [312].

В тому ж році І. І. Огієнко сповістив єпископа Діонісія про те, що українці в Канаді теж бажають бути під його архипастирською опікою. Зберігся лист — звернення єпископа Кремінецького Діонісія 8 вересня 1921 р. на день Різдва Пресвятої Богородиці Милостивої Заступниці Боголюбивої України до православної церкви в Канаді і злучених держав: «З милості Божої на висловлене бажання Представника релігійних інтересів великого Українського Народу пана Міністра Ісповідань Ректора Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету, професора Івана Огієнка, я ще з початку біжучого року взяв під свою Архипастирську опіку тих братів наших, що мусили покинути свої рідні місця і провадити часто

безпорядне життя на чужині, далеко від своїх святинь, рідних і знайомих. Все Ваше життя стало близьким для мене, всі Ваші інтереси — рідними, а всі Ваші нужди і потреби — дорогими. І коли професор І. І. Огієнко звернувся до нас і сповістив нам про бажання Ваше одержати благословення Єпископа Українського Народу, — наше серце широко відкрилося для Вас, щоби з любов'ю великою вмістити Вас в собі.

Вітаю Вас, любі мої, це більше й охоче, що Ви маєте завжди перед очима предків Ваших — славних лицарів-козаків, які ВІРУ ПРАВОСЛАВНУ славили вище над усе, і на захист, як на вітвар правди, клали все своє життя. Нехай же ясно горить зоря наша — віра наша.

Запевняю Вас, що на бажання Ваше через професора І. І. Огієнка приложу всі свої сили, щоби бути корисним для Вас» [313].

І. І. Огієнко мав тісні зв'язки з Радою Кирило-Мефодіївського Брацтва, виступаючи з докладами перед братчиками. Після виступу 28 березня 1921 р. він звернувся до них з проханням — «якщо вони мають у себе тексти «Молитви за Отчизну», вислати йому» [314].

Новий — 1922 рік, інтерновані вояки зустрічали на чужині. В Тарнові новорічну службу протягом трьох діб правив священник Іван Губа разом з дяком Мартинюком. Вони приїхали з Ченстохова, бо в Тарнові не було постійного православного причта. Для його утримання потрібні були кошти [315].

15 лютого 1922 р. в день смерті письменника й братчика Панька Куліша Кирило-Мефодіївське Брацтво мало на меті вшанувати цю визначну людину. Воно звернулось до львівського професора Леоніда Тимофійовича Білецького прочитати реферат про Куліша. А 10 березня 1922 р. вся українська громада емігрантів влаштувала національне свято — роковини «Апостола Правди й Волі Тараса Григоровича Шевченка» [316].

13 березня 1921 року Міністр Ісповідань професор І. І. Огієнко зібрав у Тарнові з'їзд військового Духовенства та представників різних українських церковних і культурно-освітніх установ. Журнал засідання цього з'їзду зберігся [317].

Окрім І. І. Огієнка на з'їзді були присутні: Головний військовий священник протоієрей Павло Пашевський, від Запоріжської Стрілецької Дивізії протоієрей Анатолій Волкович, від Херсонської — священник Михайло Маринич, від 6-ї Стрілецької — священник Петро Білан. Від Кирило-Мефодіївського Брацтва і культурно-освітніх організацій делегатом на з'їзді був П. Богацький, від культурно-освітньої Управи Військового Міністерства — полковник Гудима, а від Ради Міністерства Ісповідань — професор

В. Біднов. Протягом 13–14 березня присутні заслухали 12 доповідей. Першу з них «Українська національна Церква, її завдання і організація» та останню — «Церковне життя в православних і неправославних землях Європи за 1920 рік», зробив І. І. Огієнко. Він ознайомив присутніх з великою працею, яка була зроблена Міністерством Ісповідань для українізації церков і духовенства на Україні, а також по перекладу книг Святого Письма на українську мову. Міністерство піклувалось про організацію українських церковних брацтв, українського Синоду, проводило закордонні заходи щодо визнання автокефалії Української Православної Церкви. Згідно з доповідями І. І. Огієнка з'їзд ухвалив — *«зібрати по таборах відомості про лицарів-козаків, які зі славою загинули в боях за Вітчизну і Православну Віру. Їх прізвища накреслити поки що на листах картону і розвішати в церквах на стінах, щоб їхні діла і імена могли служити зразком життя для нових поколінь»*. Всі присутні дякували Міністра за його невтомну працю на користь Рідної Церкви і побажали йому й далі провадити свою корисну діяльність на славу Української Автокефальної Церкви.

Діяльність Міністра Ісповідань професора Івана Івановича Огієнка в Тарнівському таборі інтернованих вояків високо оцінив Голова Директорії Головний отаман військ і флоту УНР Симон Петлюра. 19 листопада 1921 р. він надіслав ГРАМОТУ на ім'я І. І. Огієнка такого змісту: *«Шановний Іване Івановичу! Більше двох років тому покликано було Вас на уряд Міністра Ісповідань. Від того часу незмінно, при всіх обставинах, залишаєтесь Ви на своєму пості. Уважно слідкуючи за діяльністю Вашою, з вдовolenням бачив я, що, по всяк час, при самих несприятливих обставинах, Ви, з повною відданістю та великою любов'ю, віддавали усі Свої сили, знання і енергію для справи духовного відродження українського народу. Завдяки видатній dbайливості та невсипучій енергії Вашій, покладаються міцні підвалини для найкращого розвитку відродженої Автокефальної Православної Церкви Української: перекладено службу Божу на живу мову українську, розвинуто широку видавничу діяльність в питаннях церковно-національних, підготовляється кадр національно-свідомого духовенства. Українська Церква Православна зав'язує зносини з Вселенським Патріархом та організовано вступає до всесвітніх об'єднань церковних. Одночасно з цим проводиться релігійно-освітня праця серед нашого вояцтва і громад релігійних усіх визвань, на Україні суущих*

Ревна та вельмикорисна праця серед вояцтва і громадянства нашого і Архіпастирське благословення Преосвященного Єпископа Нашого, під опікою якого перебуваємо ми на чужині, маю певність, що таку ж вдячну оцінку, в скорому часі, зустрине Ваша праця на рідній землі у боголюбивого народу українського З нагоди закінчення праці Вашої по перекладу Літургії

Святого Іоанна Золотоустова, вважаю за свій приємний обов'язок, від імені Республіки, висловити Вам щире подяку за dokonану працю Вашу й побажати Вам здоров'я і сил для дальших успіхів на добро Батьківщини. З пошаною Петлюра» [318].

Після поразки Армії УНР на територію Польщі разом з нею потрапила восени 1920 р. велика кількість цивільного населення України. Разом з вояками всі вони вимагали допомоги, бо були виснажені, голодні і часто хворі. Тому у Львові в січні 1921 р. відкрився по вулиці Корняктів, Ч. 1 Український Комітет для біженців українців. Про це сповістила газета «Українська трибуна» 12 січня. Комітет біженців затвердив «Статут», в якому визначив головну мету організації – «управління положення українських біженців та відшукування засобів поліпшення матеріального їх становища». Для цього «Український Комітет Біженців» у Львові обіцяв «особливо дбати про те, щоби: а) допомагати морально і матеріально біженцям з Великої України і в тій цілі добувати їх грошові допомоги, харч, білизни, одяг; б) організовувати дешеві, або даремні їдальні, дбати про санітарні відносини серед біженців і організувати їх медичну допомогу, поширювати культурно-освітню справу, улаштовувати виставки, вистави, концерти... в) приймати вклади... г) займатись працевлаштуванням біженців» [319].

Головою Комітету був обраний Л. Білецький. 11 квітня 1922 р. почала надходити допомога у Львів від Українського Червоного Хреста в Канаді, від Українського Громадського Комітету в Празі, від посла в Бельгії Яковича, від барона Василька, від родини Русових [320].

До праці з Комітетом приєднався і професор І. І. Огієнко, який знаходився в Тарнові. Через спеціальну комісію він отримав для важкохворих і інвалідів, яких було багато в Калішському таборі, значну допомогу.

В архіві Вищих органів України зберігається копія листа І. І. Огієнка до високоповажного пана генерал-інспектора Удовиченка, написаного в серпні 1922 р., про його заходи в справі допомоги інвалідам, хворим воякам та голодній Україні [321].

Ось його зміст: «Високоповажний пане Генерале, час з 1-го по 5 серпня провів я у Львові, де клопотався перед Комітетом Допомоги голодній Україні про уділення допомоги їй тій «голодній Україні», що знаходиться тепер за дротами. Просив я по всіх пунктах згідно Вашому докладу на моє ім'я. Головним чином просив я допомогу на хворих і інвалідів. Секція по моему докладу ухвалила видати солідну допомогу, але ця ухвала має бути затверджена загальними зборами Комітету, яких тепер скликати ніяк неможливо, бо всі роз'їхалися на відпочинок. Десь

тижнів через два люди поз'їджаються і тоді можна буде скликати загальні збори Комітету. Гроші привезе спеціальна комісія з двох чи трьох, в тім числі буду й я, якщо час мені дозволить на це.

Я дуже Вас прошу прислати мені одіж інтернованого, щоб можна було її продемонструвати людям, які не уявляють собі розмірів таборової нужди. Шенеля така єсть у генерала Безручка... перешліть мені до Тарнова (вул. Краківська, ч. 29, мешкання пані Перуновської), або пришліть поштою. Крім цього, прошу прислати мені доклад про таборових інвалідів і дати повний список інвалідів, яким треба зробити протези. В скорому часі до Вас приїде спеціальний майстер, який буде робити всім протези... Крім цього, пришліть мені статистичні відомості про рух всіх хворих в шпиталі хоч би за два останні місяці. Здається єсть ще шпиталь і в Стрілкові.

Як був я в Щепіорно у генерала Безручка, то звернулися до мене хорі сухотники з проханням, щоб купити їм корову. Одночасно з цим висилаю одержані від Комітету 300 000 п.м. на купівлю двох корів чи відповідного числа кіз. Тижнів через два, а то і раніше я знову маю бути у Львові. Радий буду допомогти Вам чим змогу. Прошу передати мій сердечний привіт генералам Загородському і Безручкові. Проф. Огієнко».

15 серпня 1922 р. на його адресу надійшов лист від хворих такого змісту: «Високоповажному пану професору Іванові Огієнкові.

Високоповажний пане професоре, від імені інтернованого вояцтва Калішського табору маємо шану скласти Вам, пане професоре, й усім тим Високоповажним жертводавцям, які чи то заходами, чи грішми допомогли Вам у Вашій допомоговій акції для нас, нашу найщирішу подяку і найкращий спомін з такого сумного сучасного».

Під листом стояло 12 підписів генералів, полковників, сотників та доктора Сокологорського [322].

Того ж 15 серпня 1922 р. в часописі «Громадський Вісник» у Львові було надруковано подяку до жертводавців від імені українського інтернованого вояцтва Калішського табору, «які спричинилися до успіху допомогової акції Професора І. Огієнка на користь українського інтернованого вояцтва (хворих, інвалідів і дітей), складаємо з почуттям глибокої вдячності й великої втіхи наше вояцьке спасибі» [323].

20 червня 1922 р. до професора І. І. Огієнка звернувся зі Львова Комітет Допомоги біженцям з питання працевлаштування інтернованих вояків. Лист був такого змісту: «При цьому надсилаємо список працедавців, що пропонують безробітнім емігрантам працю. Коли в Тарнові є такі люди, що погодяться поїхати на цю працю, то просимо, щоби вони безпосередньо зголосилися до працедавців, умовившись з ними наперед листовно. Про наслідки просимо нас повідомити».

Поляки просили агрономів, робітників до господарства, до коней, няньку до дітей [324].

15 липня 1922 р. до високоповажного пана професора І. Огієнка звернувся з Білині пан Петро Погорецький, прохаючи надіслати козаків з таборів до роботи. *«Власно мені треба такого спокійного, господарського козака до коней і до господарства»*. 20 липня І. І. Огієнко послав йому Андрія Войцехівського [325].

3-го липня 1922 р. Міністерство Ісповідань з доручення професора І. Огієнка повідомило Українське товариство допомоги у Львові про одержання листа від 22 червня з списками працевдавців і просило і надалі присилати такі списки. Так потроху рятувались українці з таборів, оскільки польська влада дозволяла покидати бараки, маючи виклик на приватну роботу [326].

26 липня 1922 р. у Львові відбулося засідання Комітету праці та допомоги емігрантам. На ньому були присутні Оп. Барвинський, пані Малицька, проф. Л. Білецький, проф. Свенцицький, Рудик С., доктор А. Говикович, М. Заячківський, Гр. Деркач та гості — доктори медицини Левицький з Відня і Сисак з Праги. На порядку денному, окрім питання про допомогу хворим юнакам «Спільної Юнацької школи» в Каліші (спортивного товариства «Сокіл»), слухали доповідь скарбника Комітету про голод в Україні і шляхи допомоги українським академікам (А. Кримському, Е. Черняхівському), а також Ол. Грушевському та пані Ткаченкові. Присутні були усвідомлені, що *«зараз на Україні таке становище в Академії Наук, де є багато москалів і допомога не доходить»*, тому вирішили пересилати її через Київського Митрополита Липківського [327].

І. І. Огієнко дуже поважав академіка А. Кримського, листувався з ним з Польщі, звертаючись до нього «як син до коханого батька», розповідаючи про свою велику наукову працю. Але після 1926 р. листи з Києва більш до Огієнка не надходили [328]. Почалась розправа з академіком А. Кримським з боку більшовицької влади. Про становище в Києві і взагалі на Україні сповістив читачам часопис «Українська республіка» за 1921 р. [329]. На питання, чим треба негайно допомогти Україні, де в цей час діти й жінки вмирають тисячами й десятками тисяч від голоду і «за дурних хохлов» ніхто не опікується — ні Троцький, ні президент Раковський, відповідь тільки одна — емігранти повинні допомогти родинам. Але, один з українців, перебуваючи за кордоном, недавно запитував своїх родичів в Києві, чим би можна було їм нині допомогти. «Нічим». — відповіли йому,

«Дуже трудно», а потім так характеризували сучасну владу: *«Не приїзди нині до мачухи злої, щоб потім не каявся, бо вона тебе не радо стріне, забере все, що маєш, і скаже, що те їй належе, бо така в неї вже вдача. Рід у неї великий та богатий, що хоче, той робить, а особливо нині вона ще стала клятішою, за все і до всіх чіпляється»*.

24 січня 1922 р. до високоповажного Пана Міністра і професора І. І. Огієнка зі Львова (вул. Руська, 3) звернулася Управа Товариства Допомоги збігцям з України — з проханням виділити певну квоту з пожертвувань, що мали бути зібрані професором *«з властивою для Вас енергією і добрим серцем»* «У Львові сейчас перебуває і зареєстровано в Філії нашого Товариства 43 дитини, які потребують і одягу, і їжі, і освіти» [330].

4 лютого 1922 р. І. І. Огієнко звернувся до пана Завадського — Голови Товариства допомоги збігцям з України з листом такого змісту: *«У відповідь на Вашого листа маю за шану повідомити, що за одержання дитячих речей Вам належить звернутись до Євмена Кириловича Лукасевича — м. Варшава, вул. Медзяна № 10, м. 17, який зараз збирає відомості про кількість дітей українських біженців в меті видачі їм речей»*.

З пошаною до Вас Міністр Ісповідань професор І. Огієнко» [331].

16 лютого 1922 р. Огієнко повідомив у Львів, що він звернувся в кінці минулого року до православного духовенства в Польщі, а також і до уніатського в Галичині з проханням улаштувати по церквах збір грошей на допомогу дітям.

Для доцільного розподілення зібраних сум при Міністерстві Ісповідань був організований спеціальний громадський комітет, котрий мав необхідні дані про кількість дітей, які знаходились в еміграції, а також про їх вік [332].

У лютому 1922 р. до Львівської Філії Товариства допомоги почали надходити гроші, а список жертводавців було передано до редакцій газет «Українська трибуна» і «Вперед». Прізвища майже 50-ти жертводавців були надруковані. Серед них був отець-пралат Войнаровський, отець Гадзевич, священник Хведосюк, отець-пралат Куницький із парафіянами Св. Юра, працівники газети «Народна торгівля», професор Білецький, Софія Русова, які прочитавши публічні лекції, зібрали по 4 805 та 17 631 марок польських. Доктор Іван Лещинський передав дітям борошно, а професор Лещій — речі, продукти. Пан Осип Навроцкий надіслав дітям книжки.

Завдяки старанням Міністра Ісповідань УНР професора І. Огієнка до благодійних акцій щодо українських інтернованих

долучився глава католицької церкви, який пожертвував їхнім дітям 40 тисяч польських марок [333].

Міністр Ісповідань їздив до Львова і вживав всіх можливих заходів для досягнення кращих результатів в справі збору грошей і в Галичині. Огієнко придавав важливе значення щоби про збір допомоги в Галичині появились відповідні статті в газетах [334]. У Львові активно працювала нова Управа Філії допомоги біженцям. Її членами стали професор університету Білецький, інженер Назаревич, артистка української драми пані Совачова (дружина санітарного інспектора Армії УНР генерала доктора медицини В. Я. Совачова), правник Завадовський, три студенти та пани — Деркач, Война та інші. Про це сповістили часописи «Вперед», «Українська трибуна» і «Рідний край». Управа почала активно збирати гроші, організовуючи концерти, вистави, лекції. Вона звернулася до доктора Овчарського — широкого мецената з великим проханням виділяти безкоштовно щотижня декілька білетів на вистави театру «Українська Бесіда» [335]. Концерти улаштовували в залі Львівського Музичного Товариства ім. М. Лисенка (Львів, вул. Шашкевича, 5), де виконувались твори Я. Степового, М. Лисенка, С. Матюшки, проф. В. Барвінського, П. Чайковського, Дж. Верді, Брюклера. В концертах брали участь професори С. Людкевич, Р. Орленко, Е. Перфецький.

Гроші, зібрані від концертів, пішли на організацію швейної і столярної майстерень, де біженці мали змогу знайти працю і заробіток.

27 березня 1922 р. Міністр Ісповідань професор І. Огієнко повідомив голову управи Львівської філії Українського Товариства допомоги біженцям з України: *«Високоповажний Пане Добродію. Міністерство Ісповідань, бачучи гірку долю численних дітей українських емігрантів, звернулося з закликом до всіх Єпископів, як православних, так і греко-католицьких, прийти на поміч цим дітям і благословити по всіх церквах збірку на користь українських емігрантських дітей. І церква, як Милосердна Мати, відгукнулася на недолю дітей наших, і прийшла їм з можливою допомогою. Із зібраних грошей посилається Вам, згідно з постановою Комітету по розподілу жертв на дітей від 23 березня ц.р., поки що п'ятнадцять тисяч марок польських на задоволення потреб дітей українських емігрантів у Львові.*

Справоздання про витрату цих грошей маєте прислати до Міністерства Ісповідань.

В правдивій пошані до Вас Міністр Ісповідань І. Огієнко» [336].

2 травня 1922 р. І. І. Огієнко звернувся до Львівської Управи Товариства допомоги українцям з проханням допомогти шеренговому козаку при 4 Київській Стрілецькій дивізії в м. Каліші Борису Хведорову, який опинився в надзвичайно важкому матеріальному стані – не мав ні одягу, ні взуття. Крім того, будучи дуже короткозорим, потребував окулярів, а по стану свого здоров'я був дуже хворим. І. Огієнко звернувся до львів'ян допомогти козаку одежею і взуттям, а зі свого боку він видав Хведорову, який знаходився в Щипіорнівському таборі, на ліки 10 тисяч марок польських [337].

26 червня 1922 р. до Міністра Ісповідань професора І. І. Огієнка звернувся «господянин УНР» Гапонов-Нестеренко. Він прохав рекомендувати його на відповідну посаду, яка б дала йому змогу перебути тяжкі часи еміграції. Після закінчення Чернігівської Духовної Семінарії автор листа вступив в Київський Комерційний інститут на економічний факультет (1908 р.) який закінчив в 1914 р.* Після цього він працював в Чернігівському земстві, практикував на Щучанському цукровому заводі, а з 1917 р. був в армії. Одержавши в 1919 р. доручення Головного Отамана Петлюри, виїхав до Польщі. Зараз йому була потрібна робота [338].

Оскільки до професора Огієнка надходила інформація від роботодавців про необхідність фахових економістів, мабуть і Гапонов-Нестеренко одержав відповідну посаду.

11 квітня 1922 р. до професора І. Огієнка звернулась за порадою емігрантська українська інтелігенція. В своєму листі вони писали:

*«Ваша Магнефіценція
Високоповажний Пан Професоре!*

В колах нашого товариства повстала думка організувати розпорошені емігрантські сили вчених, малярів, письменників, артистів, щоб зберегти їх для потреб Великої України. Для такої організації потрібні гроші і ми думаємо звернутися за допомогою до наших братів – українців, що мешкають в Америці.

* В той час директором Комерційного інституту був в 1908 р. визначний історик, професор Університету Св. Володимира М. В. Довнар-Запольський. У 1914 р. в Київському Комерційному інституті разом з Гапоновим-Нестеренко навчалися майбутні революціонери – К. Я. Бауман та Л. Й. Картвелішвілі [339].

Знаючи, Вельмишановний Професор, що Ви маєте великі зв'язки з Америкою, Управа Товариства просить ласкаво Вашої поради, як се краще зробити і разом з тим просить Вас подати адреси тих осіб, до яких би Товариство звернулось з безпосередньою прозьбою про допомогу.

Окрім того, в нашому Товаристві виникла думка улаштувати на терені Східної Галичини низку лекцій, яких мали би викласти наддніпрянські найкращі сили. Отже, Українське Товариство бажало би знати і Вашу думку з сього приводу, а коли б Ви поставились прихильно до сього наміру, то б Управа просила б і Вашої ласкавої згоди не відмовитися прочитати декілька лекцій» [340].

Збереглися ширі і сердечні подяки високоповажним професорам Софії Русовій та Л. Білецькому за їхні лекції, що вони прочитали на користь біженців [341].

Прохання емігрантської української інтелігенції не залишилося поза увагою професора І. І. Огієнка: він допоміг зв'язатися їй з Управою Українського Червоного Хреста у Канаді і 13 березня 1923 р. зі Львова у Канаду, до «Хвальної Управи» був надісланий лист від Наддніпрянської еміграції, що оселилась у Східній Галичині і в її столиці Львові. Вона просила матеріальної підтримки, бо багато хворих, безробітних, дітей, яким потрібен одяг, взуття, білизна, шкільні приладдя. Біженці були в повній надії, що заокеанські брати широко відгукнуться на цей лист [342].

І львів'яни не помилилися. Голова Українського Червоного Хреста у Канаді Я. В. Арсанич та секретар Осип Боянівський 25 квітня 1923 р. надіслали у Львів з Вінніпегу листа професорові Леоніду Білецькому — Голові Товариства Допомоги емігрантам з Великої України про те, що посилають допомогу — 50 доларів для дітей та ще й наказ Земельному банку у Львові (вул. Підвале, 7), щоб він виплатив 114 559 м.п., які там знаходились на рахунку. Всі гроші були одержані у Львові і звіт про їх використання надісланий у Вінніпег [343].

Велику увагу приділяв професор І. І. Огієнко дітям українських емігрантів. До серпня 1922 р. йому пощастило зібрати 1 398 758 $\frac{1}{2}$ марок польських на їхню допомогу [344].

3-го березня 1922 р. виконуючий обов'язки директора Тарнівської гімназії свідчив Громадському Комітету про те, що одержав від професора Огієнка на учнівські потреби 15 тис. польських марок.

27 квітня 1921 р. Сергій Комарецький одержав від проф. Огієнка гроші (10 тис.) на подорож до Варшави в справі

улаштування притулку для дітей. 26 травня 1922 р. лікар Ганна Приходько одержала на дитячий притулок Тарнівських емігрантів авансу 100 тис. польських марок від Міністра Ісповідань Огієнка. 2 липня 1922 р. від нього ж вона одержала ще 100 тис. польських марок. 14 липня того ж року Ганні Приходько було передано 60 тис., а 20 липня — 70 тис. польських марок [345].

В 1922 р. постійна допомога через проф. І. І. Огієнка надходила дітям інтернованих по таборах. Так, в Каліш було послано 600, в Стрижалково — 600, в Щипіорно — 650 польських марок [346]. Генерал-інспектор Війська УНР генерал-хорунжий Генштабу Удовиченко 8 липня 1922 р. підтвердив професору Огієнку про отримання 150 тис. польських марок для видачі допомоги дітям військовослужбовців армії УНР [347].

Якщо у батьків дуже хворіла дитина і лікар Розенбліт з Тарнівської амбулаторії Червоного Хреста підтверджував письмово тяжке захворювання, родина одержувала гроші на ліки [348].

Допомога дітям українських емігрантів передавалась і в міста Ченстохов та Львів. 27 березня 1922 р. священник Іван Губа одержав 15 тис. п.м. для директора української гімназії в Ченстохові, а 4 липня від професора І. Огієнка було одержано 60 тис. п.м. для дітей з України, які мешкали в цьому місті. Про це свідчив Голова Громадського Комітету в Ченстохові Юрій Тасенко [349].

Управа Товариства допомоги емігрантам з України у Львові 26 серпня 1922 р. одержала 15 тис. п.м. для дітей і витратила їх на купівлю цукру для харчування виснажених і хворих. Про це сповістив І. І. Огієнка Голова Товариства Завадський. Для дітей емігрантів професор відправив у Львів ще 85 тис. польських марок [350].

26 квітня 1922 р. зі Львова до Міністра Ісповідань І. І. Огієнка був відправлений лист від Управи Львівської філії Українського Товариства Допомоги емігрантам з України з подякою за те, що на його ім'я надійшли пожертви на дітей з 1-го по 25 квітня 1922 р. в розмірі 15 тис. 607 польських марок від отця Андрія Мельника з Рогатина, отця пороха і спільноти Стільська, Парохіяльного Уряду в Піддністрияхах, учителів Української Державної Семінарії, отця пороха В. Семківа і його парафіян, пана Михайла Кравчука [351].

17 липня 1922 р. та 2 серпня професор Огієнко отримав підтвердження зі Львова про надходження від нього на користь дітей 130 тис. польських марок [352].

7 жовтня 1922 р. Львівська секція допомоги емігрантам одержала 203 тис. п.м. на теплий одяг для дітей. Серед них були і діти І. Огієнка — Анатолій, Євген та Ольга. Старшому було 11 років [353].

Не залишав професор Огієнко поза своєю увагою і дорослих українців-емігрантів, якщо їх хвороба вимагала робити операцію, чи жінка довго нездужала після пологів. Так, до нього з цих проблем звертались громадяни України Потапов, М. Кропоткіна, діловод музею-архіву Й. Уланівський та інші [354], [355].

Деякі емігранти з України в листах до Міністра Ісповідань прохали позичкової допомоги. І. І. Огієнко нікому не відмовляв і разом з Громадськими організаціями (Червоним Хрестом, «Союзом Українок») допомагав людям, що опинились в скрутному становищі [356], [357]. Священники таборових церков отримували від І. І. Огієнка напередодні Великих свят необхідну кількість польських марок для підготовки залу, в якому відправлялась Служба Божа, і для розговін найбідніших емігрантів під час Великодніх Свят [358].

18 серпня 1922 р. професор І. І. Огієнко разом з представниками громадських організацій емігрантів з України, звернувшись з листом до всіх жертводавців з сердечною подякою, що відгукнулися на горе українських дітей і прийшли до них з посильною допомогою.

«Братське сердечне спасибі складаємо всьому духовенству, що побатьківськи, з відкритими любячими раменами звопікувалося бідолашними дітьми, нашою втіхою і надією в будучині. Віримо, що щирі жертводавці і на далі не лишать дітей емігрантів без своєї ласкавої опіки».

«Гіркий стан дітей українських емігрантів, що безпритульно в важких матеріальних умовах тиняються поза межами Рідного Краю, примусив звернути на це увагу Єпископату православного і греко-католицького. Як рідна дбайлива мати Церков ласкаво зглянулася на гірку долю дітей і Єпископат негайно зарядив збірку по церквах на користь дітей емігрантів. На ім'я Професора І. Огієнка на ту ціль зі всіх міст українських попливли добровільні датки, переважно малими сумами, від щирих жертводавців. Разом з грішми завжди надсилалися сердечні християнські побажання і підбадьорювання в гіркій стані».

Але справа допомоги дітям не обмежилася лише Церквою, а скоро вийшла з берегів її і стала справою широких кіл громадянства — за неї взялося учительство, «Просвіти», жіночі товариства і т. ін.

Багато українських дітей було розміщено в домівках різних добрих людей, що охоче взяли малих емігрантів на виховання до кращих часів. Пропозицій на такий приют дітей було значно більше, ніж було дітей. Закінчилася справа тим, що допомогу дітям було ще значно поширено, — в Перемишлі пролунав заклик нести допомогу взагалі «Брат братові», і скоро занедбаним і голодним емігрантам прийшла справді реальна допомога. На користь дітей емігрантів було зібрано 1 398 758 $\frac{1}{2}$ польських марок. Єпископ Кременецький Діонісій зібрав на Волині 233 215 польських марок, решту дала Галичина. Повний список жертводавців своєчасно друкувався в українських газетах (було десять звітів). Для доцільного розподілу зібраних грошей в Тарнові, а також в Ченстохові і по таборах було засновано спеціальні Громадські Комітети по їх розподілу. Гроші були розподілені таким чином: 1) для Тарнова — 15 000, для українських гімназій 1 272 800 польських марок на літній притулок для емігрантських дітей (в селі Милику, біля Жемстова); 2) для Ченстохова — 15 000 п. м., для українських гімназій 1 260 000 п. м., на допомогу дітям; 3) для таборів в Каліші, Щепіорно і Стрілкові 400 000 польських марок; 4) на дітей у Львові — 145 607 польських марок; 5) на окрему допомогу хворим дітям 21 500 польських марок; 6) на лікування українських емігрантів 36 491 польських марок; 7) на допомогу Головній Управі Червоного Хреста для лікування емігрантів 67 000 польських марок; 8) позичкова допомога емігрантам 51 650 польських марок; 9) різна допомога емігрантам 32 000 польських марок; 10) на адміністративні витрати протягом восьми місяців (оплата секретаря, поїздки, поштові витрати) — 34 947 польських марок. А всього разом витрачено 1 352 025 польських марок. Залишилось ще не розподілених грошей 46 643 $\frac{1}{2}$ польських марок, які були розподілені пізніше, коли зібралась більша сума [359].

Документ із словами подяки жертводавцям підписали: професор І. Огієнко, Г. С. Шиянов (Голова Комітету Правничого Т-ва Українського), Г. Приходькова (Голова Т-ва «Союза Українок»), А. Моршинський (директор Тарнівської Української гімназії), Г. Довженко (представник Товариства Червоного Хреста), С. Сірополка (від Батьківського Комітету гімназії), Дяків (з Українського Товариства «Освіта»), Червинський (від Спільки Військових інвалідів) і Добриловський (від Тарнівського Відділу Товариства Допомоги біженцям з України) [360]. Так, в тяжких умовах еміграції всі українські й громадські установи робили все, щоб зберегти дітей — майбутнє нації.

30 вересня 1921 р. Іван Огієнко отримав листа-подяку з Головного Військово-історичного Музею-Архіву за його видання українською мовою:

«До професора Міністра Ісповідань І. Огієнка.

Вельмиповажні Ваші видання:

— «Прохання до Патріарха Царгородського благословити Автокефальну Українську Церкву»;

— «Українська вимова Церковно-слов'янського богослужбового тексту»;

— «Як Москва взяла під свою владу вільну церкву українську»;

— «Як Москва знищила волю друку Києво-Печерської Лаври»;

— «Світовий рух за утворення живої народної національної церкви»;

— «Церковна справа на Україні»;

— «Шкільні молитви»;

— «Як цариця Катерина обмосковлювала Церкву Українську»;

— «Синодик славних лицарів»;

— «Статут Чехословацької церкви»

*музеєм-Архівом одержані за що маю шану висловити Вам глибоку і щирю подяку. Тішимо себе надією, що всі високоцінні Ваші видання дорогим скорбам поступлять до нашого Музею-Архіву на схоронення для найширшого користування цілої української нації як тепер, так і в майбутньому.**

Начальник Музею-Архіву полковник М. Обідний.

Архіваріус Уланівський» [361].

Заснування Музею-Архіву відбулося 14 квітня 1921 року згідно з законом Директорії з огляду на те, що за весь час відродження України не зверталось належної уваги на справу історичну взагалі та військово-історичну зокрема [362].

Сталося так, що після виїзду української влади з Кам'янця, в місті залишався ще деякий час ректор Кам'янецького Українського Університету професор Іван Іванович Огієнко. У вестибюль цього закладу позвозили архіви і майно різні інституції, часто скидаючи все в безладді, а потім адміністрація мусила своїми силами переносити все на 3-й поверх в спеціально призначене приміщення, законспіровуючи архіви Українського Уряду. Невелику частину документів про боротьбу української нації за свою незалежність ректор сховав у надійних людей по приватних приміщеннях. Але згодом більшовики розшукали архіви, вивезли з університету і спалили.

* Як стверджує автор книги «Українська еміграція» Симон Наріжний (Прага, 1999. — С. 90), багато своїх праць І. І. Огієнко друкував у видавництві «Українська Автокефальна Церква». Можливо і вищеперераховані твори були надруковані цим видавництвом.

Начальник Військово-історичного відділу Музею-Архіву полковник М. Обідний** разом з іншими військовими були стурбовані тим, що «...ми стоїмо перед страшною катастрофою — все потвержуюче великі змагання і боротьбу Української нації за свою незалежність знищено навіки, повторюю — ВСЕ, бо уціліло лише децю випадково. Сьогодні перед нами стоїть в повний зріст болюча справа — утворення Військово-історичного архіву у Львові (бажано в помешканні наукового Товариства ім. Т. Шевченка)» [362].

Цю ідею підтримав Начальник Генерального Штабу генерал-хорунжий Микола Капустянський [363].

Зберігся «Звіт праці Музею-Архіву», зроблений 12 грудня 1922 р., директором В'ячеславом Прокоповичем. В ньому повідомлялось про те, що вже 8 травня на засідання у Львові членів Комітету під головуванням Мирона Кордуби затвердили проект печатки, квитків, бланків, відозв та Дирекції Музею-Архіву. Тоді ж було звернення до Уряду УНР надіслати для збереження найповніші комплекти грошових знаків, які вживались в Україні 1917–1920 рр. 10 червня було надіслано листи до керівників української армії з проханням переслати Музею-Архіву свої фотографії.

В серпні 1922 р., турбуючись за долю Архіву в Польщі, директор В. Прокопович і секретар М. Обідний звернулись до

** Полковник **ОБІДНИЙ Михайло Юкович** — збирач та охоронець історичних пам'яток Визвольної боротьби українського народу, ініціатор заснування загальнонаціонального архівного центру української еміграції — Музею-Архіву народився 11 липня 1889 р. в Миргороді, де і під час його смерті 7 січня 1938 р. в Мукачеві, продовжувала жити його мати, брати й сестри.

17 років свого життя в тяжких умовах еміграції з листопаду 1920 р. спочатку серед інтернованих вояків в Польщі, а потім в Празі (з 1923 р.) він віддав українському музейництву, зберігаючи найцінніші матеріали.

М. Ю. Обідний автор низки наукових праць: «Могила українського патріота Якова Кухаренка», «Могила письменника мови Лиманського», «Пам'ятки старого українського будівництва в маєтку Якова Кухаренка», «Володимир Самійленко на терезах поетичної думки». 1923 р. у Львові вийшла поетична збірка й самого М. Обідного «Нерозцвілі ранки».

Свою докторську працю М. Ю. Обідний присвятив темі «Українська хата в порівнянні з хатами західних слов'ян».

В Мукачеві, куди він переїхав з Праги для лікування від тяжкої хвороби, М. Ю. Обідний створив Етнографічне Товариство і Музей і був його душею [364].

українських видатних діячів, які перебували в Чехословаччині в справі перевезення історичних матеріалів до Праги. В жовтні М. Обідний відвідав в Тарнові посла в Німеччині доктора Смаль-Стоцького, який був проїздом і інформував його про бажання перевезти за кордон історичні матеріали. Але, щоб в критичний момент можливо було негайно вивезти чи переховати майно Архіву, потрібні були гроші для придбання 100 кошиків. Для поповнення бюджету Музею Комітет звернувся до українців зібрати гроші, а також прохав Уряд УНР передати Комітетові право на видання і продаж українських гральних карт роботи маляра Амвросія Ждахи [365].

Після ліквідації таборів інтернованих українських вояків у Польщі (1923–1924) у Військовий Музей-Архів, який було перевезено до Чехословаччини, продовжували надходити для збереження особисті документи, друковані й рукописні праці військових, медичних працівників, політичних діячів, фотографії й малюнки з життя інтернованих, статті з журналів тощо.

Все, що одержував Музей-Архів, фіксувалося в «Книгах обліку поступлень документальних матеріалів». Деякі з них збереглися [366].

Серед них стаття «Світовий рух» і «Молитва за Отчизну» професора І. І. Огієнка (колись молодого фельдшера Київського військового шпиталю), дипломатичний паспорт, виданий 16 серпня 1919 р. радникові посольства УНР в Туреччині Головному лікарю Київського військового шпиталю в 1917–1918 рр. Люцію Кобилянському. Він же подарував в Архів «Програму урочистого відкриття Державного Українського Університету 6 жовтня 1918 р. в Києві» [367] та «До українського студентства», «Постанову Одеської Української Військової Ради», «Відозву Технічно-агрономічного Товариства «Праця» [368].

Коли Музей-Архів розташувався в Празі, Люцій Ремігієвич Кобилянський багато зробив для збереження його матеріалів, працюючи в ньому спочатку тимчасово виконуючим обов'язки секретаря, а потім (1928–1929) помічником завідуючого бібліотекою* [369]. Доктор Кость Бризгун, що також працював в

* Л. Р. КОБИЛЯНСЬКИЙ помер у Празі 15 березня 1941 р. Похований на Ольшанському кладовищі. Кошти на похорони надіслали друзі установи. Серед них були: Українська Громада в Празі, доктор Петро Паламарчук, доктор Володимир Масак, скульптор Оксана

1918 р. в Київському військовому шпиталі [370], передав на збереження 9 фотографій з життя полонених українців в Німеччині та кілька фотографій з історії санітарної експедиції в Україну під егідою Інтернаціонального Червоного Хреста та проводом доктора Штурлера і доктора Іллі Холодного — товариша Бризгуна по шпиталю [371]. Лікарські помічники, що працювали в таборах, подарували в Музей-Архів свій «Вістник спілки лікарських помішників на еміграції» ч. 2 (1923) та «Інструкцію для комісії заосмотрення Армії» (проект), а Іван Лютенко — помічник генерала В. Совачова з санітарної справи, віддав в Архів 25 документів для переховування, які в разі потреби мали бути йому повернені [372].

Після трагічної смерті Головного Отамана Війська УНР С. В. Петлюри, в Музей-Архів Визвольної боротьби України почали надходити документи пов'язані з його діяльністю. 26 вересня 1926 р. М. Галаган^{**} надіслав до Музею-Архіву Комунікат Комітету по влаштуванню пам'яті С.В. Петлюри — 5 бланків для запрошення на жалібну Академію, 5 жалібних оповіщень про смерть Головного Отамана, 2 примірники некрологу [375].

18 листопада 1926 р. Музей-Архів одержав «Рапорт» Генерала-Хорунжого Генерального Штабу Петрова до пана Головного Отамана. Професор Софія Русова передала в дар брошуру про Симона Петлюру (комунікат Комітету Вшанування померлого), а професор Євгеній Іваненко — надруковану роботу «Симон Петлюра. Його життя і праця». Того ж 1926 р. Музей-Архів одержав в дар від Івана Сокальського портрет С. В. Петлюри, мальований олійними фарбами [376], а у генерала

Латуринська, професор Віктор Приходько, Аркадій Животко, доктор Петрашевський та інші [373].

**** ГАЛАГАН Микола** (народився в 1889 р.) — український громадянський і політичний діяч, публіцист, за фахом фізик, родом з Чернігівщини, нащадок знатного роду Галаганів.

Був представником Центральної Ради на Кубані, згодом в Румунії, за Гетьманату (1918) — директор департаменту Міністерства Народного Здоров'я; за Директорії — голова української дипломатичної місії в Будапешті. На еміграції у Відні — голова Українського Допомогового Комітету, в Празі — голова Українського Громадянського Видавничого Уряду, організатор і голова Української Громади (1927—39). Автор мемуарів «З моїх спогадів» (4 томи), книг на суспільно-політичні теми, публікацій з фізики. Після 1945 р. доля невідома [374].

В. Петрова придбав за 300 чеських крон чотири листи С. В. Петлюри та листування з часів Визвольної боротьби [377]. До музею потрапили і таблиці уніформи Армії УНР часів С. В. Петлюри, виготовлені Миколою Читинським [378].

Як сповіщав «Бюлетень Музею-Архіву», з переходом його до Українського Громадознавства у Празі, після директора Н. Григорієва цю посаду почав обіймати Микола Галаган. За гетьманства Павла Скоропадського (1918 р.) він працював завідувачем загального відділу Міністерства здоров'я, на чолі якого стояв доктор Всеволод Любинський, а медичного департаменту – доктор Борис Матюшенко [379], [380]. Під головуванням М. Галагана в Музеї-Архіві була утворена спеціальна комісія, яка оцінювала вартість матеріалів, систематизувала експонати. Серед багатьох осіб, які спричинилися до поповнення збірок (1925–1926 р.), було чимало лікарів: К. Бризгун, М. Бращайко, Л. Кобилянський, С. Літов, М. Мандрика, Володимир Старосельський, Мирон Коновалець, Михайло Лозинський, Мирон Дольницький, Іван Іванець, Іван Козак, Отон Ейхельман, Володимир Кушнір, Модест Левицький, Борис Матюшенко, Іван Мельницький, Степан Смаль-Стоцький, Марія Шульгинова [381].

ПРАВОСЛАВНЕ БРАЦТВО ім. СВЯТИХ КИРИЛА Й МЕФОДІЯ В КАЛІШІ ТА ЛИСТУВАННЯ З НИМ ГОЛОВНОГО ОТАМАНА С. ПЕТЛЮРИ

21 січня 1922 р. братчики Українського Православного Брацтва ім. Св. Кирила і Мефодія з Ченстохова і Тарнова приїхали до табору в Каліші. *«Ознайомившись з тутешнім табірним життям і його вимогами щодо духовних потреб ухвалили заснувати тут, за дротами ще один осередок Кирило-Мефодіївського Брацтва і розпочати працю, якої мається велике непочате поле. Зараз відчуваються некуча потреба з перекладу Богослужбових книжок»* [382].

Згідно з ухвалою наради ініціативної групи членів Кирило-Мефодіївського Православного Брацтва Калішського табору було прийнято рішення відновити серед вояків його діяльність. 26 січня 1922 р. в помешканні Генштабу відбулися збори членів Брацтва, щоб намітити план діяльності. Треба було упорядкувати Службу Божу, перекласти на українську мову Святе Письмо, розучити церковні співи, створити хор, бібліотеку з творів духовно-морального змісту, поновити старі традиції українського народу, працювати спільно з Брацтвом Св. Покрови, яке діяло при церкві 4-ої Стрілецької дивізії і об'єднувало українське козацтво. Зберігся список 53-х членів Калішського Православного Брацтва, до якого входили: генерал-хорунжі Всеволод Петрів, Микола Янчевський та Сергій Кульжинський, отамани та полковники. Всі вони були впевнені, що в своїй боротьбі за визволення України народ скине *«всі кайдани, якими скувала його бюрократична Московська церква, де вільний дух людини підпорядкували вказівкам Обер-прокурора, де примушували правити Службу Божу мовою*

незрозумілою» [383]. 31 січня 1922 р. Голова Брацтва в Каліші Всеволод Петрів* звернувся від всієї громади до Преосвященнішого єпископа Кременецького Діонісія «з проханням благословити їх на працю і відправляти Службу Божу на живій, рідній та зрозумілій мові» [384]. Щоб ці служби були урочисті, в Калішському таборі створили хор. Для Православного Брацтва Святих Кирила і Мефодія в Каліші сотник Генерального штабу армії УНР Йосип Яворський намалював кілька проектів печаток, а хорунжий 3-ої Залізної дивізії Різник вирізав крашу з них на грифелі [385].

* **ПЕТРІВ Всеволод Миколайович** — генерал-хорунжий Армії УНР. Народився в Києві 2.01.1883 р. в родині штабс-капітана 7-го Саперного батальйону та матері Олександри Штральман — доньки полковника. Христини відбулись у Військовому Миколаївському Соборі на Печерську 12.02.1883 р. Батько Всеволода — майбутній генерал російської армії, брав участь у війні з Туреччиною (1877–1878 рр.) і був кавалером багатьох орденів.

Всеволод Миколайович закінчив Володимирський Київський кадетський корпус, 1-ше військове Павловське училище (1902), Миколаївську академію Генерального штабу (1910) за 1-м розрядом. 3 жовтня 1910 р. — командир роти 165-го піхотного Луцького полку (Київ). 3 жовтня 1912 р. — молодший ад'ютант штабу Київської військової округи, з 1913 р. — старший ад'ютант штабу 42-ї піхотної дивізії (Київ), з 1914 р. — В.О. штаб-офіцера для доручень штабу XXIV армійського корпусу, з жовтня 1915 р. — підполковник, з березня 1917 р. — полковник. Під час Першої світової війни був нагороджений за бойові заслуги Георгіївською зброєю (24.01.1917) та всіма орденами до Св. Володимира III ступеня з мечами та биндою. У 1917 р. брав активну участь в українському русі на Західному фронті, а потім, прибувши до Києва з полком українців ім. Костя Гордієнка, брав участь у вуличних боях проти більшовиків 3 лютого 1918 р. Петрів виконував обов'язки командира 3-го Запорізького куреня військ Центральної Ради, з 29.07 того ж року — начальника штабу 12-ї пішої дивізії Армії Української Держави. 9.07.1919 р. його призначили військовим міністром УНР та інспектором піхоти Армії УНР (1.05.1920), 5.10.1920 р. він одержав чин генерал-хорунжого, а з 19.08.1921 р. обіймав посаду начальника Генерального Штабу УНР. У червні 1922 р. за власним бажанням звільнився в запас, емігрував у Прагу, де викладав в Українському високому педагогічному університеті. Під час Другої світової війни брав активну участь у різних переговорах з німцями щодо долі України та українців. З 1945 р. перебував в еміграції у Західній Німеччині, де і помер у таборі для переміщених осіб у Регенсбурзі у 1948 р. першим шлюбом він був за дочкою відомого історика, проф. Іконнікова [386], [387].

11 квітня 1923 р. Головний Отаман С. Петлюра надіслав листа Голові Православного Брацтва Святих Кирила і Мефодія генерал-хорунжому В. Петріву в Каліш з нагоди Великодніх Свят і розповів, що діється в Україні: *«Там на Україні ці дні Великодніх Свят позначаються страшенними утисками на релігію взагалі, а на віру нашого народу та його святощі зокрема. Маючи змогу читати пресу окупантів Московських, я бачу, на яку велику скалю закроєна нова "ударна" атака їх на один з величезних чинників нашого національного відродження. Агенти московської влади намагаються морально згвалтувати і зпростітувати саму душу народу його найсвятіше святе. Убачаючи велику творчу силу в Українському церковному рухові, більшовицька влада обмежує діяльність керівників його. Митрополіта Василя Липківського було навіть заарештовано, а потім звільнено, але тільки після того, як у нього вимушено було підписку про те, що він не буде їздити з візитацією своєї митрополії. Силою, гвалтом, підступом та обманом агенти нашого одвічного ворога хочуть прищепити народу нашому безбожність і блюзнірство над всім, що було і є дорогим для нього з давніх давен, з покон віку, з діда-прадіда». Свій лист С. Петлюра закінчив побажанням, щоб змучені серця на чужині «в творчій праці, в створенні цінностей (книжки, видання в різних галузях знання та науки, в широкій пропаганді та інформації про нашу державну справу) — почали черговий етап взагалі праці нашої еміграції за кордоном. Дай, Боже, щоб Брацтво, на чолі якого Ви стоїте, в цьому напрямку зробило як найбільше» [388].*

30 квітня 1923 р. з табору в Каліші був надісланий лист Головному Отаманові військ УНР С. В. Петлюрі з подякою від Православного Брацтва ім. Св. Кирила і Мефодія такого змісту:

«За надісланий Вами дар до Фондів Українського Православного Брацтва імені Святих Кирила та Мефодія, що одержано 28 квітня 1923 р. і який згідно з висловленою Вами волею занесено до грошової книги Брацтва як дар безімянного жертводавця, — Рада Брацтва складає щиру подяку. Цей дар з'являється разом з Вашим попереднім листом великою моральною і матеріальною підтримкою братчиків в їх праці по виборонню визнання з боку цілого світу нашої Української Православної Автокефальної Церкви. В. Петрів, М. Стогнів» [389].

В травні 1923 р. Голова Православного Брацтва ім. Святих Кирила і Мефодія в Каліші генерал-хорунжий В. Петрів звернувся до Петлюри з низкою запитань стосовно того, як відноситись їм в своїй діяльності до Світового Альянсу Християнських церков? Чітко, логічно, впевнено відповів Головний Отаман, що: *«Я не бачу перепон для вступу нашої церкви до цього Альянсу. Церква, як організація віруючих, об'єднує різні класи громадянства: буржуазні, пролетарські, консервативні і демократичні.*

Стосунки з Англіканською церквою, зав'язання і підтримання їх я вважаю особливо цінними. Перш за все з мотивів чисто церковних найкращим засобом тут буде усталення контакту, братських відносин і проведення інформаційної праці про природу нашого церковного руху, його національний характер, моральну роль в житті нації. Інформаційна праця Брацтва за кордоном — обов'язок для її членів. Треба видати на англійській мові спеціальної брошури, присвяченої історії українського церковного руху» [390].

Після трагічної смерті Головного Отамана Армії УНР С. В. Петлюри до Музею-Архіву почали надходити від його шанувальників і співробітників матеріали про його велику справу в боротьбі за незалежність України. В 1926 р. одним з перших подарував Музею-Архіву копію свого рапорта до пана Головного Отамана генерал-хорунжий Генерального Штабу В. Петрів. 7 липня 1928 р. Музей одержав від професора Софії Русової брошуру про Симона Петлюру — комунікат Комітету Вшанування Симона Васильовича. Того ж дня професор Євгеній Іваненко передав до Архіву твір «Симон Петлюра. Його життя і праця».

Того ж року Іван Сокальський приніс Музею в дар портрет С. В. Петлюри, мальований олійними фарбами [391].

ПАТРІОТИЧНА МІСІЯ ТАНЦЮВАЛЬНИХ, ХОРОВИХ, ДРАМАТИЧНИХ ТА МИСТЕЦЬКИХ КОЛЕКТИВІВ В СПРАВІ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ЧУЖИНІ

Після розташування частин Армії УНР в таборах інтернованих у Польщі, культурно-освітній відділ Генерального штабу розповсюдив за підписом його керівника полковника Стешка «Положення про організацію культурно-освітньої праці в військових частинах [392]. В таборах інтернованих українців органами культурно-освітньої праці були: в кожній дивізії — відділ при штабі, в кожному полку, окремому курені — керівник справи, в кожній сотні, батареї, команді — відповідальний інструктор, який був зобов'язаний організовувати початкові школи для навчання неграмотних козаків читанню і писанню українською мовою, впроваджувати вищі ступені початкової школи, куди б входило українознавство, відкривати козацькі бібліотеки, піклуватись про культурне життя всіх вояків, створюючи хори, танцювальні і драматичні гуртки, оркестри, курси диригентів, нотні бібліотеки, спортивні об'єднання, тощо.

За перші три місяці 1921 р. було складено кошторис на культурно-освітню працю в таборах інтернованих українців-вояків в Речі Посполитій Польській [393].

На закупівлю підручників виділялося 60 тис. польських марок, на різні приладдя — 6 тис. Для курсів українознавства передбачалось — 30 тис., на бібліотеку-читальню — 30 тис. польських марок для закупівлі книжок та на передплату часописів в таборіві читальні — 24 тис. польських марок. Для

театрально-музичної справи на закупівлю п'ес, реквізиту, гриму, декорацій, нот і паперу виділили 33 тис., на спортивне та гімнастичне приладдя і літературу – 21 тис. польських марок, на видавництво книжок по національному вихованню – 250 тис. польських марок.

Культурно-освітній відділ Генерального штабу звернувся до старшин всіх полків по розшуку в частинах вояків, здатних до культурно-освітньої праці, списки талановитих людей просили надсилати до центрального керівництва дивізій, полків, сотен.

Головний Отаман Армії УНР С. Петлюра, опинившись з військом в інтернації, розумів, що воякам необхідно підняти віру у воскресіння своєї держави, дух непокори і завзяття. Будучи патріотом, людиною з вольовим характером, він шукав серед свого оточення митців, які б розуміли велику силу мистецтва і створили на чужині самодіяльні гуртки. Таким талановитим організатором, актором і балетмейстером театру М. Садовського з Києва був в Калішському таборі його бувший офіцер Василь Кирилович Авраменко (1895–1981). Вони зустрілися з С. В. Петлюрою ще під час Першої світової війни, коли В. Авраменко, маючи педагогічну освіту, вчився на курсах підстаршин і виступав перед солдатами, як палкий патріот України. За порадою С. Петлюри Василь Кирилович поступив до Київської державної школи ім. Лисенка, де вивчав український танець, який здавна хвилював його душу, бо він був сином тих країв, де колись вирувала козацька воля.

В. Авраменко народився на Черкащині у с. Стеблеві і багато років по тому заповів перевести його прах на Україну, коли вона стане незалежною. В 1993 р. прах покійного було перевезено на Батьківщину і великий патріот, який засобами мистецтва боровся за волю України, повернувся до історії. В 1920 р., разом з театром М. Садовського, де В. Авраменко працював після навчання в школі М. Лисенка, вони опинились в Польщі. Театральна трупа в 1921 р. емігрувала з великими труднощами до Чехословаччини і тільки вже після ліквідації військових таборів Василь Кирилович зустрінеється в Подєбрадах зі своїми друзями із театру М. Садовського. Перебуваючи в Калішському таборі, В. Авраменко створив за колючим дротом першу школу українського танцю, бо вважав його національною зброєю. Силами військовоінтернованих він поставив танці на історичну тему: «За вільну Україну», «Сон Катерини», «Запорізький козак», «Великдень на Україні», «Гонта». За п'ять

місяців виступу по таборах і серед польського населення концерти В. К. Авраменка сколихнули українське стрілецтво, підняли дух і віру в свої сили.

Тільки у 1924 р. Авраменку пощастило переїхати до Чехословаччини і в таборі у м. Йозефові створити нову школу українського танцю. Протягом року він зі своїми учнями зробив багато подорожей по країні і всюди концерти проходили з великим успіхом. В 1926 р. талановитий митець вирішив покинути Європу і переїхати до Американського континенту, щоб там прославити культуру і мистецтво України. Він оселився в Торонто і почав виступати з лекціями про свою Батьківщину, її історію і долю, створюючи в Канаді й Америці школи українських танців. Його концерти з новими ансамблями мали нечуваний успіх під час святкування 60-річчя злуки всіх провінцій Канади, а також в Нью-Йорку на сцені «Метрополітен Опера» 25 травня 1931 р. і у Білому домі Вашингтона (1935).

У 1932 р. відбувся чудовий спільний концерт з хором Олександра Кошиця. Преса не вмовкала від похвал українських концертів.

На початку 30-х рр., коли почало розвиватися мистецтво кінематографії, В. К. Авраменко на власній кіностудії здійснив (раніш, ніж у Радянській державі) постановку фільмів «Наталка Полтавка», «Запорожець за Дунаєм», «Маруся Богуславка». У 1946 р. видатний український хореограф і дослідник народних танців видав свій підручник «Українські національні танці, музика і стрій». Помер Василь Кирилович Авраменко 6 травня 1981 р. в Нью-Йорку [394].

Зберігся відгук на гастролі В. Авраменка, надрукований в журналі «Веселка» видавництва «Чорномор» за 1922 р.: *«В закладений їм школі національного танку вивчив молодь розуміти і цінити красу свого власного напівзабутого тут уже танцю. Можна щиро вітати цю працю і ентузіастичне захоплення п. Авраменка, котрий змусив нас всіх подивитись на танець іншими очима»* [395].

Відроджуючи своє національне та державне життя, українці, котрі перебували в таборах інтернованих у Польщі, разом з тим відроджували і свою українську культуру, одною з складових частин якої була пісня. Для піднесення морального стану вояків, лікарів, жінок і дітей, які разом з українською армією залишили Батьківщину, в Калішському таборі було засновано 2 хори: хор Православного Кирило-Мефодіївського Братства під керівництвом сотника Бабиценка і хор Козацького

Покровського Братства при Мазепинському полку, який очолював артист К. Левицький. Хори були змішані і склалися з 45—50 осіб — сотників, хорунжих, козаків, писарів. В Калішському хорі співав і підполковник Микола Гревзірський. Хори приймали участь в співах під час відправ Служб Божих, на Великодніх Святах. Але тяжкі умови життя в таборі не давали змоги співакам, зокрема жіноцтву, яке весь час було зайняте працею на кусок хліба, відвідувати співанки. Тому було звернення хористів за допомогою до генералів військ УНР Ф. Удовиченка, О. Загородського, Ольшевського, і 29 квітня 1922 р. хористи придбали 7 партитур церковних нот, а 11 травня ще й партитуру «Херувімської пісні» на кошти військових жертводавців. В репертуарі хору були твори М. Лисенка, О. Гречанінова, В. Ліріна, О. Кастальського («Милость миру» Київського наспіву) [396].

Згідно з наказом від 12 вересня 1922 р. начальника групи військ генерал-хорунжого Білевича до Калішського табору переводився хор табору Стржелкова із 15 осіб. Потім до нього приєдналось 9 хористів Української капели. Всі вони були зараховані на харчування в Каліші [397].

У всіх таборових урочистостях брав участь Національний хор центральних державних установ УНР. Він був організований у Тарнові 18 грудня 1920 р. Ядро хору складали члени Київського і Кам'янецького національних хорів. Маючи гарні голосові сили, Національний хор бажав якнайбільше використати нагоду поширення музичних скарбів українського народу серед інтернованих вояків та місцевого населення і тим виконати своє культурне завдання [398]. На Шевченківському святі хор співав пісні на його вірші. На вечорі-академії, влаштованому Хоровим Товариством з нагоди 5-ї річниці смерті Івана Франка 12 липня 1921 р., виконували «Гімн» на слова поета «не пора, не пора, не пора ворогам України служити...», музику до якого написав Січинський, та «Вічний революціонер» композитора М. Лисенка [399].

На вечорі-академії з нагоди роковин з дня смерті гетьмана України Івана Мазепи після виступу з рефератом професора І. Огієнка хор співав пісні на слова гетьмана «Ой, біда, біда тій чайці небозі» та «Всі покою щиро прагнуть» [400]. В червні 1921 р. до хору звернувся Комітет Української жіночої спілки Тарнова на чолі з Ганною Совачовою — дружиною доктора медицини

В. Я. Совачова, який прохав взяти участь у концерті 26 червня на користь хворих на туберкульоз урядовців і військових УНР. Концерт відбувся з великим успіхом. На ньому були проспівані пісні О. Кошиця «Ой у полі вітер віє», «Зашуміла ліщинька», «Щедрик» (М. Леонтовича), «Вже більш літ двісті» (Ф. Колеси). 9 липня 1921 р. Голова Союзу українок Г. Совачова подякувала хору, який співав на вечірці, улаштованій під гаслом «Під Україні єднаймося прапор» [401].

В еміграції на долю хору припала ще одна велика задача — ознайомити польське громадянство з українською піснею. В програмах концертів, збережених історією, звучала музика М. Лисенка «Ой на горі василечки сходять», «Котилася та зоря з неба», «Полюбила коваля», «Чом, чом не прийшов» та інші.

Великий інтерес викликали твори М. Леонтовича «Ой виїду я на вулицю», «Щедрик» та чарівні, захоплюючої сили українські народні мелодії. Так писала газета «Вперед» — орган української соціалістичної партії 23 квітня 1921 р. [402].

Головою хору в Тарнові спочатку був Паливода, потім В. Пашенко і Ф. Сташко.

Хорове товариство в Тарнові було ліквідоване 15 лютого 1922 р., а його майно (ноти і діловодство) передали до бібліотеки Наукового Товариства ім. Шевченка в м. Львові [403].

Українське хорове товариство співробітників Центральних державних установ мало свою нотну бібліотеку, яка складалась з 118 партитур і 4-х збірників пісень. Як свідчила ревізійна комісія, всі ноти мали надзвичайно гарний вигляд і зберігались дуже старанно бібліотекарем пані Сукманською. В бібліотеці зберігались журнали постанов хорової Ради, загальних зборів і Президії хору, справи про концерти і виступи, листування, лібрето, афіши та журнал персонального складу хору [404].

Велику увагу в Каліші приділяли діяльності театру. Наказом від 4 вересня 1922 р. режисером таборової трупи було призначено сотника штабу тилу Горуновича. Він намічав репертуар і відповідав за постановку всіх п'єс. Для більш успішної і продуктивної праці йому допомагали директор театру і керівник трупи [405].

За колючим дротом Тарнівського табору 7 жовтня 1921 р. відбулося ще й створення товариства художників-аматорів [406]. В його склад увійшли як художники професіонали, так і аматори. Серед художників «артистів» були: Петро Іванович

Холодний, Ю. Магалеvський, Михайло Кудрицький, Грабина. Серед аматорів значились: Іван Паливода, М. В. Маслов, А. А. Чубук-Подільський, Михайло Буткевич, Мороз, Емілія І. Лебідь-Юрчик, Лисянський, Ф. Яновицький. До управи товариства було обрано – М. В. Маслов (головою), М. Д. Буткевич (секретарем), А. А. Чубук-Подільський (скарбником). До початку січня 1922 р. Управа мала 7 засідань, на яких було складено і надіслано на реєстрацію до Міністерства Юстиції «Статут Українського Товариства аматорів малярської штуки», прийнято колекцію зразків українських печаток художника П. І. Холодного, влаштовано декілька бесід для членів товариства при участі П. І. Холодного, Ю. Магалеvського, К. Кудрицького; провели декілька екскурсій на етюди, влаштували першу виставку художніх творів, складено надіслання до Канади через професора І. І. Огієнка в справі організації виставки в Америці. Почесним членом товариства було обрано П. І. Холодного за його великі заслуги перед українським малярством.

Як свідчили товариші, які його знали, він *«був прикладом людини великого серця і глибокого розуму»* [407]. Невеличку книжечку про нього видав у Празі 1932 р. Р. Лісовський для української молоді [408]. В ній автор розповів, що Петро Іванович Холодний народився в Переяславі на Полтавщині у 1876 р. Його рід по матері походив від художників-іконописців по прозвищу Забіяків. Після навчання в гімназії Петро поступив до Київського університету Св. Володимира і готувався до наукової праці. Але маючи з дитинства здібності до малювання, ходив на вечірні заняття до художньої школи Миколи Мурашки. Вперше його дві картини «Літо» і портрет шліссельбуржця С.А. Іванова були показані на виставці у 1910 р. Разом з Василем Кричевським, Фотієм Красицьким та Миколою Біляшевським започаткував у 1911 р. виставку українських художників в Києві. Його роботи «Дівчина і пава», «Івасик і відьма», «Вітер», «Катерина», а пізніше картини на історичні теми – «Слово о полку Ігоревім», «Князь Галич», «Ой у полі жито» високо цінувались глядачами. П. І. Холодний був чудовим ілюстратором «Української читанки». Під час тяжких умов емігрантського життя він намалював портрети визначних людей України з часів визвольної боротьби (генералів, дипломатів, духовних осіб, вчених). Після ліквідації таборів інтернованих вояків Армії УНР в Польщі, П. І. Холодний багато працював у Львові, створивши фрески фасаду Миколаївської церкви, вітражі та

церковні ікони. Помер один з найцінніших українських художників 7 червня 1930 р.

Серед інтернованих українців було чимало талановитих художників-аматорів. В своїх творах вони втілювали українські мотиви.

І. І. Огієнко дуже швидко відгукнувся на прохання художників влаштувати їхню виставку в Америці. 23 грудня 1921 р. він надіслав листа високошанованому пану Крату в Торонто (Канада) і повідомив його про те, що до нього звернулось товариство художників-аматорів з проханням взяти на себе заступництво їхніх інтересів при улаштуванні виставки українських картин в Америці. Цю пропозицію професор Огієнко прийняв [409]. Він гадав, що маляри зможуть послати на виставку до 500 картин середнього розміру в $\frac{1}{4}$ квадратного листа, переважно без рамок, транспортуючи їх по залізниці до Гданську, а звідтіля — морем. Супроводжувати вантаж будуть троє малярів, яким тутешні аматори повністю довіряють.

Відповідаючи на лист І. І. Огієнка, Павло Крат пропонував надіслати твори з такими сюжетами: «Кривава робота більшовиків в Україні», «Краса України» — її природа, історичні пам'ятки, люди і їх кохання. *«Ви маєте своїми образами так захопити американців, щоб по окінченню вистави тисячі їх поїхали на Україну оглядати красу її, як тепер вони їздять до Єгипту, Швейцарії. Також дайте хоч один образ, як українські вояки рятують жидів. Виручені гроші за експонати підуть власникам тих експонатів»* [410].

Щоб зберегти «коштовний фаховий елемент по різних галузях державної праці (інженерів, агрономів, правників, професорів, учителів), що складають кадри досвідчених робітників, необхідних при усякій державній будівничій праці», І. І. Огієнко, за дорученням окремих членів уряду УНР, звернувся знову до Крата з приводу порушення справи про переселення певної частини української еміграції до Америки. Він писав: *«Цю групу української еміграції бажано було б зберегти на майбутнє, тим більше, що на Вкраїні, внаслідок панування окупантів-більшовиків, інтелігентні наші сили винищуються майже безслідно»*. В листі передбачалося, що спочатку від'їде до Америки обмежена група осіб з числа тих, що в останній час гуртувались біля уряду УНР [411]. Листи з Америки надсилались в Тарнів на ім'я професора Івана Огієнка за адресою «Готель Брістоль (№ 6)».

ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ РЕДАКЦІЇ «ЧОРНОМОР» ТА ДИВІЗІЙНИХ ГАЗЕТ І ЧАСОПИСІВ В ТАБОРНИХ УМОВАХ

1922-го року в Калішському таборі інтернованих українських вояків почало діяти видавництво «Чорномор». 26 січня 1923 р. генерал Микола Шаповал* сповіщав в своєму листі у Львів до пана Володимира Дорошенка: *«При Спільній Юнацькій Школі здавна існує невеличка друкарня. Була вона весь час нечинною. Недавно почастило нас здобути невеличку грошову допомогу й урухомити друкарню. Для більш зручнішого провадження друкарської справи ми заснували видавниче товариство під назвою «ЧОРНОМОР» і оце випустивши у світ першу книжку нашої роботи, а саме «Трактор і моторовий плуг», автором котрої являється студент Української Господарської Академії в Подєбрадах А. Ільницький, висилаєм один примірник книжки для бібліотеки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка»* [412].

* **ШАПОВАЛ Микола Юхимович** (1886–1948) — генерал-хорунжий Армії УНР. Народився в с. Серебрянка Бахмутського повіту Катеринославської губернії. Закінчив Чугуївське піхотне юнкерське училище (1909), брав участь у Першій світовій війні в чині поручика у складі 28-го піхотного Полоцького полку Російської армії. З 1918 р. — командир 1-го Синьожупанного полку ім. Т. Шевченка. З 3.09.1918 р. працював начальником консульського відділу Міністерства Закордонних справ Української Держави. З 1919 р. придільний до штабу Дієвої Армії УНР. З 28.07.1920 р. (фактично з 3.08.20 р.) призначений начальником Спільної Кам'янецької Юнацької школи [414].

В листі до Українського Громадського Комітету в Празі голова видавництва генерал М. Шаповал писав про те, що *«засновуючи «Чорномор», покладали в першу чергу собі в думці піти шляхом видавництва невеличких книжок, що мусили б мати народне, практично-господарське й технічне значення. Цим звичайно не виключається видання й інших родів лектури... Ми хочемо пропонувати Вам тісніші взаємини»* [413].

На чужині видавництво було покликане здолати для тисяч українців книжковий голод, а для військових медиків та урядових посадовців друкувати свої наукові праці, реферати, спомини, об'яви, листівки та різні форми бланків. Збереглися оголошення Комітету допомоги біженцям з України в м. Каліші, які повідомляли громадянство про те, що в організованій друкарні і палітурні по вулиці Горна № 15 будуть прийматись замовлення на різні друки і оправи книжок на вигідних умовах – 20% знижки відносно риночних цін. В оголошеннях була вказівка на адресу редактора Ф. Крушинського: Каліш, Ліпова № 64 [415].

До появи в Каліші видавництва «Чорномор» в 3-й дивізії, вже була невеличка друкарня, але машина зламалась і вона не працювала. 22 вересня 1922 р. адміністратор друкарні «Чорномора» хорунжий Куровський в листі до голови видавництва генерала М. Шаповала писав: *«Нам треба купити машину нову, а то буде так, як в 3-й дивізії, що поламали, а ремонт коштує 60000 марок польських»*. Автор листа просив гроші і на новий шрифт, бо друкарня всім необхідна, а видатки будуть покриті за рахунок продажу якісної продукції [416].

З 1 вересня 1923 р. завідуючим друкарнею був призначений Ф. Лисенко. 26 вересня у своєму листі до генерала М. Шаповала він сповіщав про те, що приступив до завідування друкарнею і робота стала проводитись більш продуктивно [417].

8 вересня 1923 р. в друкарню привезли нову машину і видрукували свідоцтва для шкіл. Машина працювала надзвичайно гарно.

Крім редактора Ф. Крушинського і завідувача друкарнею Ф. Лисенка, у видавництві працювали: коректор Шеремет, машиністи хорунжі Кривопуст та Обертинський, складачі Довгополь, Телесницький, Максіянович, Лисенко [418]. Протягом 1923–1924 рр. робітники у видавництві змінювались [419]. В приміщенні зібрання старшин Спільної Юнацької Школи, якою керував генерал М. Шаповал, була відкрита безплатна читальня для загального користування українськими книжками і часописами. Вона працювала з 9 ранку до 23 години вечора. Там же в книгарні продавались українські книжки різних видавництв [420].

Видавництвом «Чорномор» скористались в першу чергу медичні працівники і духовенство. Підлікарі почали друкувати «Вістник Спілки лікарських помішників на еміграції в Польщі» [421], а редактор «Релігійно-наукового Вістника» священник Петро Білон в 1923–1924 рр. надрукував кілька номерів Вістника, який розповсюджувався по церквах і читальнях всіх таборів інтернованих [422].

З видавництвом «Чорномор» мав справу бувший Міністр Народного здоров'я доктор Іван Липа (1865–1923), який надрукував в ньому свій твір «Багаття» [423]. Після його смерті в пам'ять про батька Юрій Липа* надрукував в «Чорноморі» невеличку книжечку «Світильник негасимий» [424]. Пізніше в цьому видавництві надрукує свою працю «Військово-санітарні нариси українського лікаря» доктор Олександр Даїн (1877–1945) – бувший полковник Армії УНР [425]. Генерал М. Шаповал постійно піклувався про видавництво і активно листувався з організаціями, продавцями книжок в Польщі та Чехословаччині. В Прагу, Подебради, Ужгород, Львів, в Українську Парламентарну Репрезентацію при Польському Сеймі і Сенаті надсилались пакуночки видавництва «Чорномор» з такими виданнями «Вістник спілки лікарських помішників», «Релігійно-Науковий Вістник», «Історія української літератури» Л. Білецького, твори І. Котляревського, «Запорізький клад» Корнієнка, «Повстання органічного життя на землі» В. Короліва, журнал «Веселка», «Монна Ванна» М. Метерлінка, «Казки Сходу» Дорошевича в перекладі з російської мови Селегія, «Мотря Кочубеївна» та ін. [427]. 31 липня 1923 р. генерал М. Шаповал одержав листа з подякою видавництву «Чорномор» від Союзу Українських студентів-емігрантів у Польщі за книжки, як пожертву для бібліотеки Української Академічної громади у Варшаві [428]. Таку ж щиру подяку видавництво одержало і від доктора В. Старого за видання його книжки «Казки про нечисту силу» [429].

13 вересня 1923 р. українська книгарня в Луцьку на Волині («Нива») повідомила в Каліш про бажання мати ноти до літургії українських композиторів М. Леонтовича і К. Стеценка. Заказ

* Юрій ЛИПА (1900–1944) як і батько обрав лікарський шлях, закінчивши медичний факультет університету у Познані. Він автор книги «Ліки під ногами» 19 вересня 1944 р. був замордований службовцями НКВС [426].

був виконаний [430]. Після переїзду генерала М. Шаповала до Праги він не переставав опікуватися видавництвом і всі звіти з друкарні слалися до нього. В Чехословаччині генерал знаходив замовників на друкування книжок. Так, в Прагу були надіслані: 100 примірників книжки Косутського «Від демократії до державного рабства», книги Королева-Старого «Чмелик» [431]. На українському базарі в Стрию багато екземплярів «Чмелика» замовили книгопродавці [432].

«Корисний вплив на самоосвітню працю табірників мало видання власних газет, журналів та книжкових видань. У різний час видавалося майже 70 титулів. Друкувались також різні допоміжні матеріали для потреб курсів, початкових форм навчання та шкіл, хорових та театральних колективів, лекторських груп, слухачів Українського Народного університету. Наприклад, у Вадовицькому таборі культурно-освітній відділ 4-ї Київської дивізії видавав гумористично-сатиричний тижневик КОМАР, а 1-ї Запорізької дивізії ілюстрований журнал ЗАПОРОЖЕЦЬ, сатиричний журнал ЖАЛО і політичний АВАНС. Видавалась тут також два рази на тиждень загальнотабірна газета ЗАПОРОЖСЬКА ДУМКА. У таборі Пикуличі ВОЛОХІВЩИНА та АВАНС» [433].

Як згадував Симон Наріжний, який перебував в Тарнівському таборі, в цьому осідку уряду УНР з ініціативи М. Обідного в 1921 р. було закладено літературно-мистецьке товариство українських письменників «Сонцесвіт», яке випустило і 1922 р. альманах з такою ж назвою творів своїх членів — поетів Б. Лисянського, Євг. Іваненка, М. Обідного, П. Тетянка, Ю. Липи, М. Ковальського, Н. Лівицької та малярів П. Ковжуна й П. Холодного (сина).

Видавничу діяльність в Тарнові провадило й видавництво «Українська Автокефальна Церква» під керівництвом професора І. І. Огієнка. Воно випустило кілька десятків брошур на церковно-історичні й культурні теми, між ними були й праці самого І. Огієнка. На сторінках цих видань друкували свої твори високоосвічені автори, серед яких був і В. Біднов [434].

ЛІКВІДАЦІЯ ТАБОРІВ ІНТЕРНОВАНИХ УКРАЇНСЬКИХ ВОЯКІВ В ПОЛЬЩІ ТА ЇХНІ ДОЛІ

1 вересня 1923 р. в Калішському таборі відбулася нарада старших начальників Армії УНР. Серед присутніх були: віце-міністри, генерал-хорунжі Янчевський і Сварика, генеральний інспектор генерал-хорунжий Загровський, начальник генерального штабу генерал Куш, командири дивізій генерал-хорунжі Шепель, Шандрук, Янченко, Миколаїно, генерал-хорунжий Безручко з Генерального штабу, комдив Окремої Кінної дивізії підполковник Стасенко і командуючий запасовими військами генерал-хорунжий Ніконів. Обговорювалось питання про звільнення з таборів інтернованих українців. Присутні дійшли висновку, що до кінця 1923 р. *«мається на увазі перевести лише зменшення кількості інтернованих в таборах. Залишена кількість інтернованих буде утримуватись на інтернації до весни (1924 р.)»*.

Польська влада обіцяла видавати безкоштовний «документ подорожі» і харчі на три дні кожному українцю, який від'їжджає з табору. Крім того, всім бажаючим виїхати за кордон гарантували закордонний паспорт № 2. Польська влада запевнила, що інваліди і важкі хворі залишаться на інтернації і будуть вжиті заходи щодо поліпшення умов їхнього перебування. Планувалось улаштувати хворих на туберкульоз в окремих помешканнях табору Шипіорно. На цій нараді обговорювалось питання про «з'ясування з польською владою чи можна сподіватись на передачу в оренду площі землі сучасного Шипіорнівського табору тим інтернованим, які не будуть мати куди звільнитись і побажають на місці зайнятись господарством. Присутні прийняли

рішення клопотати, щоб польська влада дозволила зберегти в таборах культурні осередки – драматичні трупи, хори, шкільно-просвітні заклади [435].

Як свідчив в своєму листі до Товариства допомоги біженцям 14 липня 1923 р. Головний священник військ українських протоіерей Павло Пашевський *«має провестись 1 січня 1924 р. остаточна ліквідація таборів»*. Тому він просив допомогти йому виїхати в Чехію і перевезти туди похідну церкву, *«котра має історичну вартість»* [436].

Ліквідація таборів інтернованих військ Армії УНР на теренах Польщі здійснювалась поступово. Поступово залишали Каліш і командири української армії. Про це свідчить список з 80 чоловік генералітету, підписаний 24 липня 1924 р. Л. Коршивським, головою Управи Товариства допомоги біженцям з України в Каліші, які просили про переїзд до Чехії. Серед них були генерали: Змієнко, Куш, Юнаків, Вовк [437]. В цьому ж списку був і лікар Юрко Гудзий з сестрою-жалібницею Марією Семирозумовою. Вони їхали продовжувати свою медичну освіту. Біженець професор гімназії Кость Подільський від'їжджав у Празький Вільний Університет. Просили переїхати до Чехії актори, режисери, студенти, робітники різних професій. Всі вони в листопаді 1920 р. разом з українською армією перейшли за р. Збруч.

У Калішському військовому шпиталі працювала зубна лікарка Ганна Косьяновна Колодій разом зі своїм братом сотником Колосовим – зубним техніком. В березні 1923 р. вони подали заяву в Комітет допомоги виїзду до Чехії [438].

Навесні 1924 р. почалась остаточна ліквідація таборів інтернованих українських вояків з Польщі. Ось як розповів про це свідок Л. Коршивський в листі з Калішу до Праги генералові М. Шаповалу: *«Ліквідація іде так: частина людей записуються, додому і їх перевезуть в Варшаву в більшовицький концентраційний табір, а там вони проситимуться в більшовицькій місії, щоб та дозволила їм повернутися на Україну. Друга частина іде при допомозі Ліги Націй у Варшаві до Франції на металургійний завод в Кнютанжі на становище чорноробочих на протязі 6 місяців. Третя частина – роз'їжджається по Польщі. Більшість з цієї частини піде в самі жакливі умови експлуатації»* [439].

Так воно і трапилось. Після ліквідації таборів українські вояки працювали в сільському господарстві та на підприємствах, де за миску страви були дроворубами чи робітниками на будівництві доріг та залізничних шляхів. Торкалась ця тяжка

доля не лише рядових вояків, а також старшин з генералами. Так, генерал Володимир Сінклер був кондуктором шахтової залізнички, а інвалід полковник Сергій Іванчишин працював робітником столярні та у будівельних групах, аби утримати родину. Чергову трагедію пережили всі старшини Армії УНР, які перебували на території Польщі до 1945 р.

Спеціальні відділи радянської армії їх арештували і вивезли до Сибіру з синами, незалежно від їхнього віку. Генерала В. Сінклера у 1945 р. розстріляли на місці [440].

Про умови від'їзду до Франції повідомив усіх інтернованих 30 січня 1924 р. Український Центральний комітет: *«До Франції можуть виїхати при допомозі делегата Комісаріату Ліги Націй пана Шарпантьє лише люди трьох категорій – чорноробчі, рільники, слюсарі (столяри). Не приймаються до Франції хворі на заразні хвороби»*. Першу партію від'їжджаючих до Франції – 60 чоловік організував генерал Сальський. Серед них – чорноробчі на будівлю порту і вантажники вугілля у Лотарингію. Денний заробіток складав від 13,5 до 16 франків. До Франції відправляли в першу чергу інтернованих, яких записалось на виїзд біля 400 чоловік [441]. Ліквідація таборів означала припинення існування Армії УНР як згуртованої сили, хоча ще деякий час зберігались апарати штабів дивізій і бригад.

Незважаючи на те, що матеріальний і моральний стан вояків Армії УНР, які роз'їжджались з таборів і тих, хто залишався там, був надзвичайно тяжким, треба було зберегти для майбутніх поколінь правду про зусилля українців мати свою незалежну країну і гірку сповідь про те, що трапилось. А трапилась особиста драма, як Симона Петлюри, *«выброшенного из «большой политики» и оказавшегося обыкновенным эмигрантом»*, так і декілька мільйонів людей, викинутих з рідної землі вихором революції [442]. Мабуть тому в Чехословаччині, де після 1923–1924 рр. опинився значний осередок учасників Визвольних змагань – від генералів до сотників і представників медичного персоналу, з'явилась стаття невідомого автора, яка зберігається в Центральному Державному архіві вищих органів України під назвою *«Бережіть пам'ятки нашої визвольної боротьби»* [443]. В ній ідеться про те, що *«велике значення має збирання і збереження рідних документів і предметів, що відносяться до історії визвольних змагань українського народу. Не всі ми, звичайно, однаково усвідомлюємо собі всю вагу такої чинності. Та й взагалі активні учасники визвольної нашої боротьби часто недооцінюють значення таких матеріалів для*

освітлення чи в'ясування певних періодів чи окремих, моментів історії тієї боротьби; вони іноді просто викидають або нищать подібні матеріали, що їх мають в себе, вважаючи їх за малоцінні та забуваючи про те, що для майбутніх дослідників української визвольної боротьби (чи то своїх, чи чужинців) кожен документ і кожен предмет, який відноситься до того, матиме своє значення і вагу».

Автори цієї роботи складають щиру подяку співробітникам ЦДАВОУ за збереження документів часів визвольної боротьби українського народу і висококваліфіковану допомогу дослідникам, а самі надіються, що наша праця буде невеличким внеском у справу висвітлення історії Визвольних змагань українського народу.

Глава 21

ЗАПОРІЗЬКІ ХРЕСТИ НА КЛАДОВИЩАХ ПОЛЬЩІ

«На свете есть два священных места для каждого человека — храм и кладбище. Именно там, говоря образно, небо соединяется с землей» [444].

З 1920 р. в таборах інтернованих вояків Армії УНР померло чимало пораниених і хворих людей. Товариші по зброї ховали їх на цвинтарях Щипіорно близько м. Каліша на вулиці 29 полку (цвинтар заснували німці ще на початку Першої світової війни), в самому Каліші, де був православний цвинтар на вулиці Гурношлюнській, в Олександрові на новозбудованому табірниками 4-ї і 6-ї Стрілецьких дивізій генералів Марка Безручка та Юрія Тютюнника, в Пикуличах поблизу Перемишля, в Варшаві на вулиці Вольській 138–140, який заснували в 1841 р. на місці, де колись стояла церква Володимирської Божої Матері, та ін. На них спочили військові, які залишились у Польщі після 1924 р. Детальний список похованих наведено в книзі О. Колянчука «Незабутні могили» (Львів, 1993). На цвинтарі в Олександрові військові збудували пам'ятник померлим товаришам-українцям у вигляді чорного запорізького хреста на бетонному постаменті з викарбуваним тризубом та надписом «Борцям за Волю України». Освячення цього пам'ятника відбулося 18 вересня 1921 р.

5 лютого 1923 р. сотник Олекса Костюченко запропонував поставити на українській частині військового цвинтаря в Щипіорно пам'ятник товаришам і сам розробив його проєкт і надпис на ньому — «Тим, що вмерли, але не зрадили України. Українська Армія 1923». На зібрані кошти обеліск з чорного мармуру височиною два метри з білим запорізьким хрестом був поставлений, а на самому

його вершку вмонтували мідяний тризуб. Оскільки земля під кладовищем мала власників, 25 вересня 1929 р. українці викупили землю. Могилами вояків після ліквідації таборів опікувалося військово-історичне товариство та родичі. Але зараз на цих кладовищах збереглося дуже мало надгробків з прізвищами. Серед них існує могила Головного лікаря першого військового шпиталю доктора медицини Бориса Леонтьєва, доктора Павла Садовника, доктора Олександра Даїна, фельдшера Сави Дубовенка, сина лікаря Петра Гармаша (1892–1931 рр.). Всі вони були поховані в Каліші.

У 20-х роках заходами Товариства опіки над війсьними могилами в Пикуличах на місті спочинку вояків Української Армії був насипаний понад трьохметрової висоти курган та споруджено на ньому десятиметрової висоти стилізований залізний хрест. Проект пам'ятника зробила мешканка Перемишля Олена Кульчицька. У післявоєнному періоді це символічне місце було знищено (як і в Щипіорні) і замінено на пасовисько. Тільки у 1989 р. цьому некрополю було повернено первісний вигляд і вперше після Другої світової війни проведено урочисте віддання честі померлим борцям за волю України. Серед присутніх була делегація зі Львова на чолі з довголітнім в'язнем сталінських таборів В'ячеславом Чорноволом.

Автор надзвичайно гуманних праць про кладовища українських вояків у Польщі О. Колянчук пише на сторінках своєї книги «Незабутні могили» про те, що в наш час вже важко встановити кількість вояків Армії УНР, похованих поблизу таборів. Завдячуючи українцям, що проживають у Варшаві, вдалося зберегти понад 50 могил з намогильними пам'ятниками та національною українською символікою героїв українських Визвольних змагань за самобутність нашого народу [445].

Кілька фотографій про козацький цвинтар в Щипіорно одержав 2 червня та 19 листопада 1924 р. Музей-Архів Визвольних змагань в Празі від Миколи Батинського [446]. Туди ж він подарував і свої статті — «Український військовий цвинтар в Щипіорно», «Козацькі могили на Військовому Українському цвинтарі інтернованої Армії УНР в м. Олександрові (Польща)». Там же зберігались статті (1922–1923 рр.) про охорону могил полеглих на чужині українських вояків та їхні списки [447].

Ці могили на чужині — саме те місце, куди слід приходити та приїжджати молоді і черпати від предків дух шляхетності, відваги, і безмежної відданості своїй українській землі.

РОЗДІЛ II

**СПІЛКА
УКРАЇНСЬКИХ ЛІКАРІВ
У ЧЕХОСЛОВАЧИНІ
(1922–1940)**

Б. П. МАТЮШЕНКО

ЯК РЕПРЕЗЕНТАНТ СПІЛЬНОТИ УКРАЇНСЬКИХ ЛІКАРІВ-ВИГНАНЦІВ

Після ліквідації в Польщі таборів інтернованої Армії УНР (1923–1924) багато лікарів, підлікарів, фельдшерів, колишні студенти, які не встигли закінчити навчання на батьківщині, медичні сестри опинилися на території Чехословаччини. Деякі сподівалися знайти роботу за своєю спеціальністю, інші — завершити навчання або здобути медичну освіту. Всі вони потрапили до загону українських медиків, який опинився в чужій країні різними шляхами та за різних обставин під час Першої світової війни, розпаду Російської імперії, іноземної інтервенції, встановлення влади більшовиків в Україні. Серед них були активні учасники боротьби за незалежність Української держави, в ході якої вони отримали поранення та каліцтва. Опинившись в еміграції, вони вимушені були пристосовуватися до нових умов життя у складних обставинах.

Ось як розповів про це в своїх споминах лікар Михайло Завальняк: «Починаючи від 1921 р. стали напливати до Чехословаччини, як до Мекки, змордовані, фізично знищені, часто хворі від недоживлення недавні учасники української визвольної війни з різних держав Європи, а деякі навіть із Туреччини, головно ж із польських таборів інтернованих вояків УНР, в більшості переходячи кордон республіки нелегально. Лише мала кількість їх приїздила з візами чехословацьких консулатів по різних державах. Усіх цих сухорлявих та блідолицих лицарів чехи приймали до себе як кровних братів, простягаючи щедру руку та даючи можливість фізично й духовно віджити їм на своїх землях.

Коло трьох тисяч, переважно вояків, кінчає там високі школи, а коло одної тисячі різні фахові школи середнього або вищого середнього типу [1].

Особистістю, яка згуртувала навколо себе цих людей на чужині, був доктор медицини Борис Павлович Матюшенко (1883–1944).

Він був людиною великих здібностей і з високою освітою, володів декількома мовами. Завдяки особистому знайомству з міністром Вацлавом Гірсою, лікарем за фахом, він по приїзді до Чехословачії став ідеальним репрезентантом спільноти українських лікарів-вигнанців.

Борис Павлович Матюшенко народився 2 листопада 1883 р. в Києві (за іншими даними – в Петербурзі) в сім'ї із давнього українського роду. В 1909 р. закінчив медичний факультет Університету Св. Володимира. В 1903–1906 рр. був активним членом Революційної партії, а потім членом виконавчого органу Української соціал-демократичної партії, за що зазнав переслідувань царської влади. В 1912 р. захистив докторську дисертацію. В роки Першої світової війни був військовим лікарем у військових частинах, дислокованих в Галичині, деякий час був завідуючим 3-м нервовим відділенням Київського військового шпиталю [2].

12 жовтня 1917 р. в Києві у будинку Педагогічного музею виступив на всеукраїнському лікарському з'їзді з доповіддю «Утворення медико-санітарної краєвої організації на Україні». В 1917 р. організував медично-санітарну службу в Україні, очолював Головну медико-санітарну управу в УНР, за Гетьманату і Директорії – Міністр народного здоров'я та опікування, директор медичного департаменту. Він багато уваги приділяв утворенню Спілки українських лікарів, організував роботу Термінологічної комісії. Був одним із організаторів створення Українського Червоного Хреста (1918). В 1919 р. у складі української делегації виїхав за кордон на Мирну конференцію в Парижі, де залишився в еміграції*.

* Принагідно нагадаємо, що в січні 1919 року Уряд УНР у особах колишнього вихованця фельдшерської школи Київського військового госпіталю міністра освіти Івана Івановича Огієнка (Бойчак М. П., Лякина Р. Н. Военно-фельдшерская школа при Киевском военном госпитале 1838–1926. – К, 2004. – С. 87–93), В. Винниченка та Симона

Б.П. Матюшенко заснував Закордонне бюро Українського Червоного Хреста, став його головою, та виконував ці обов'язки до 1921 р. [3].

Був деканом Українського вільного університету в Празі [4].

Перебуваючи за кордоном, Б.П. Матюшенко намагався скористатися кожною нагодою, щоб виступити перед міжнародною соціал-демократичною спільнотою й одстоювати право України на незалежність. Так, 1 січня 1919 року він виступав в Берні, з 26 по 29 квітня брав участь у Інтернаціональній конференції в Амстердамі, потім — у Відні, Люцерні (2.08.1919), Гамбурзі (21–26 травня 1923 року), потім знову у Відні (22.02.1921). Збереглося кілька мандатів, виданих делегатові Української соціал-демократичної партії Борисові Матюшенку

Петлюри скерувала на допомогу українській делегації на Паризьку конференцію капелу Олександра Кошиця, котра нараховувала понад сто хористів. Артисти повинні були за два місяці завоювати симпатії народів Європи до вільнолюбної та незалежної України, до багатой і самобутньої культури (О. Кошиць. Спогади: передмова М. Головащенко. — К, 1995. — С. 29). Проте політичні події на Батьківщині змусили артистів капелі залишитися в еміграції, за що їх радянська влада оголосила «ворогами народу» й на багато років викреслила з історії української музичної культури. 18 грудня 1920 року один із колишніх хористів Капели — Павло Григорович Корсуновський — написав для майбутніх поколінь українців, що то був їхній «хрестовий похід з піснею на вустах, коли своєю власною культурою, своїми талантами, а не тільки збройними силами, Україна здобувала собі право на життя» (ЦДАВОУ. — Ф. 3965с. — Оп. 2. — Спр. 104. — Арк. 86). Про тріумфальні концерти Капели в Чехословаччині, Франції, Швейцарії, Італії, Голландії, Бельгії, Англії, Австрії, Іспанії, Німеччині писали всі авторитетні газети (ЦДАВОУ. — Ф. 3965. — Оп. 1. — Спр. 101. — Арк. 17–23).

Нині можна повернути із забуття імена хористів, які жили в Києві: Софії Авер'янової-Судак, Антоніни Кіндратівни Антонович, Іліодора Бурковського, Ліни Каленської, а також галичанки Софії Колодїївни, буковинців Софії Остапівни Гаєвської і Ольги Василівни Копачук, згадати Федора Семеновича Козловського із знаменитої Мар'янівки, що під Києвом, та багатьох інших патріотів (ЦДАВОУ. — Ф. 3965. — Оп. 2. — Спр. 102. — Арк. 1, 17, 26, 71; Там само: Спр. 103. — Арк. 1, 5, 6; Спр. 104. — Арк. 1, 42, 55).

для участі в закордонних конференціях соціалістичних партій [5]. Його запрошували на Міжнародний конгрес студентів-соціалістів, що відбувся у грудні 1919 року в Женеві [6].

Щоб набути досвіду боротьби за ствердження УНР як незалежної держави, Б. П. Матюшенко вивчав доповіді та резолюції, проекти рішень делегацій Палестини, Румунії, Литви, Грузії й використовував почерпнуту інформацію як делегат численних конференцій [7]. Про свої виступи Матюшенко доповідав голові делегації УНР у Парижі й ділився враженнями з Володимиром Винниченком. Після Інтернаціональної соціалістичної конференції в Амстердамі 26–29 квітня 1919 року він рапортував про те, що в ній взяли участь представники соціалістичних партій Англії, Австрії, Ірландії, Аргентини, Італії, Франції, Голландії, Швеції, Данії, Бельгії, Греції, України, Естонії, Палестини, Люксембургу та Росії. Із запізненням, у день закриття форуму, прибули делегати з Німеччини та Латвії. Окрім питань про Союз народів, інтернаціональну охорону праці і Статут нового Інтернаціоналу на конференції розглядали й національно-територіальну проблему [8]. Якщо за незалежність від Росії Фінляндії, Грузії та Естонії делегати проголосували одностайно, то під час обговорення питання про надання її Україні представники Російської соціал-демократичної партії влаштували дебати. Вони нібито й не висловлювали своєї думки відверто щодо незгоди, але почали вимагати від української делегації підтвердження, що цього хоче весь народ. Зрештою на конференції прийняли резолюцію лише про ПРАВО України на незалежність. На знак протесту Б. П. Матюшенко з товаришами залишили засідання, дискредитувавши цим саму конференцію. Це справило на присутніх велике враження. Наступне засідання конференції Інтернаціоналу намічали на серпень 1919 року, й Б. П. Матюшенко готувався знову порушити питання про визнання незалежності УНР. Наполегливу боротьбу українського делегата високо оцінив Володимир Винниченко. У листі до Бориса Павловича від 20 серпня 1919 року [9] він писав: *«Успіхи Ваші мене дуже тішать і я складаю вам gratulacii. Звичайно, на Женевському конгресі я постараюся неодмінно бути (якщо не станеться щось дуже поважне на перелоні...). Зараз у Відні вичікую одну політичну комбінацію... і шкодую, що не був на конференції»*. У цьому листі Винниченко наполягав на організації 30 вересня 1919 року своєї конференції і просив Бориса Павловича допомогти в цій справі, позаяк *«е багато питань, які конче треба хоч як-небудь освітити. Дуже*

серйозні питання... Я і Левінський гадаємо, що ми повинні закласти свій, власний орган... спочатку на українській мові для еміграції, потім іншого типу — для закордону... Нетерпляче чекаю відповіді. Стискаю руку. В. Винниченко. Вітаю Марію Григорівну».

Так, протягом двох років доктор медицини Б. П. Матюшенко допомагав молодій Українській Республіці відстоювати свою незалежність.

Після захоплення України більшовиками Б. П. Матюшенко виїхав до Чехословаччини, у Празі став професором кафедр гігієни Українського вільного університету та Української господарської академії в Подебрадах.

Завдяки таланту та енергії доктора Б. П. Матюшенка українські лікарі створили в Празі з дозволу президента Чехословаччини Т. Г. Масарика* Спільку українських лікарів (СУЛ). Співчутливо ставлячись до українського національно-визвольного руху, дбаючи про здоров'я нації, зокрема активізуючи боротьбу з такою недугою, як туберкульоз, Масарик з великою увагою сприйняв ідеї українців [10].

* **МАСАРИК Т. Г. (1850–1937)** — перший Президент Чехословаччини. Випускник філософського факультету Віденського університету (1876), доктор філософії, професор (1878), із 1882 р. — професор Чеського університету (Прага). Як політик, член австрійського рейхстагу, засновник Ліберальної, а потім Народної партії боровся за розширення автономії Чехії у складі Австро-Угорщини. Обстоював право галицьких українців на вільний розвиток. В роки Першої світової війни, будучи в еміграції (Париж, Лондон) був одним із засновників Чеської (пізніше Чехословацької) національної ради. Після проголошення в Празі Чехословацької Республіки 21.12.1918 р. обраний її президентом; тричі переобирався на цю посаду — у 1920, 1927 та 1934 р. Під час перебування 1917–1918 рр. у Росії й Україні організував добровільний легіон із чеських військовополонених, уклав угоду з Центральною Радою про його екстериторіальність. Незважаючи на русофільські тенденції, із симпатією ставився до українського визвольного руху й автономістсько-федералістського курсу Центральної Ради. (Українська дипломатична енциклопедія. У 2-х томах. Редколегія: Л. В. Губернський (голова) та ін. — К., 2004. — С. 26).

СТВОРЕННЯ СПІЛКИ УКРАЇНСЬКИХ ЛІКАРІВ В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ

Засновниками СУЛ були 33 лікаря: Борис Матюшенко, Антон Гончаренко, Іван Рихло, Микола Сисак, Олекса Білоус, Андрій Дідуник, Степан Літов, Ярослав Рибак, В'ячеслав Соколов, Іван Очеретко, Кость Бризгун, Людмила Бризгунова, Юрко Добриловський, Іван Ортинський, Микола Кметь, Юліан Божейко, Осип Залужний, Наталія Сингалевиц-Мазепа, Софія Кониська, Всеволод Гармашів, Павло Сокологорський, Мартірос Заруб'янц, Володимир Свуєрський, Кость Воевідка, Дмитро Стасюк, Микола Чилецький, Василь Наливайко, Володимир Бабій, Осип Гробельний, Іван Яворський, Шульгінова, Микола Козицький, Зінаїда Васильєва [11].

Слід зазначити активну роль в заснуванні СУЛ видатного українського лікаря, суспільного діяча, одного із засновників «Спілки українських лікарів» при медичній секції Українського наукового товариства Євмена Лукасевича (1871–1929). Є. Лукасевич був одним із організаторів Українського Червоного Хреста, редактором часопису «Українські медичні вісті» — першого на Наддніпрянській Україні періодичного медичного видання. В 1918 р. очолив українську дипломатичну місію в Швейцарії. З 1919 р. в еміграції, поселився в Чехословаччині разом з Б. Матюшенко, де брав активну участь в організації СУЛ. У 1921 р. переїхав у Варшаву, де став членом Українського лікарського товариства. Займався питаннями української медичної термінології та медичної етнографії. Видав власним коштом «Анатомічний словник» та одну частину «Загального латино-українського медичного словника». Помер в 1929 р. [12].

31 жовтня 1922 року відбулися організаційні збори СУЛ. Першим на порядку денному стояло питання про ухвалення проекту статуту об'єднання, з яким виступив Б. П. Матюшенко. Присутні схвалили його і висловили доповідачеві повну довіру щодо постановки справ у організації [13]. Статут містив чотири головні завдання: об'єднання українських лікарів у еміграції, допомога їм у професійному вдосконаленні, в науковій праці, культурно-просвітницькій діяльності та підтримка в громадській роботі [14]. 10 листопада 1922 року Статут СУЛ подали на затвердження урядові Чехословаччини [15].

10 грудня 1922 р. уряд Чехословаччини затвердив статут СУЛ [16].

Першим головою спілки було обрано професора Б. П. Матюшенко, заступником і скарбником — доктора Івана Рихло, секретарем — доктора Антіна Гончаренко [17].

Про створення СУЛ і її завдання секретар доктор А. Гончаренко розіслав оголошення в газети: «Земля і воля», «Українська справа» «Соборна Україна», «Український прапор», «Свобода», «Український голос», «Руська нива», «Вперед», «Час». Вісімнадцять крон на перші витрати пожертвував доктор Степан Літов — нащадок знаменитого книгаря в Києві і постачальника рідкісних книг у придворну бібліотеку [18].

На засіданні членів СУЛ 9 листопада 1922 року доктор А. Дідуник поінформував про переговори з ректором тільки що організованого в Празі Українського вільного університету* доктором С. Дністрянським щодо навчання в цьому закладі українських лікарів-емігрантів, підвищення їхньої кваліфікації і

* **Український вільний університет** — перший вищий навчальний заклад і наукова установа української еміграції за кордоном. Заснований у Відні в 1921 р. Після поразки українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. осередком політичної еміграції стала Прага, куди також був переведений Університет. Його ректором в 1922–23 рр. був визначний український правознавець, вихованець Віденського, Берлінського та Лейпцігського університетів професор Станіслав Дністрянський. В наступні роки його очолювали такі видатні вчені як І. Горбачевський, Д. Антонович, А. Яковлів, А. Волошин та ін. В 1945 р. Університет перемістився у Мюнхен, де працює і сьогодні. (Довідник з історії України. За загальною редакцією І. Підкови, Р. Шуста. Друге видання. — К., 2002. — С. 961).

можливостей отримати стипендії. С. Дністрянський порадив членам СУЛ виступити перед Сенатом університету з таким проханням. Учені пообіцяли українським колегам допомагати і підтримувати їх. Після цього ректор університету побував з візитом у Чехословацькому уряді й розмовляв з міністром Вацлавом Гірсою, який з дозволу президента Т. Масарика згодився щомісяця асигнувати на стипендії українським лікарям 25 тисяч крон. На засіданні колективу було затверджено список кандидатів на підвищення кваліфікації з подальшим відпрацюванням у клініках. До нього увійшли: Белоус, Божейко, Людмила Бризгунова, Дидуник, Добриловський, Гармашів, Кметь, Литов, Наливайко, Ортинський, Очеретько, Рибак, Рихло, Соколов, Сокологорський, Сиско, Сингалевич-Мазепа, Васильєва, Шаравський, Заруб'янець, Залужний, Воевідка. Неодруженим призначали стипендію розміром у 1000 крон на місяць, одруженим — по 1500 крон і на дитину ще по 200. Президія СУЛ на нараді 31 грудня 1922 року ухвалила, що всі члени організації щомісяця мають вносити по 10 крон у касу СУЛ [19]. Так поступово почав налагоджуватися матеріальний бік життя лікарів на чужині. Незабаром СУЛ домоглася від уряду дозволу на переїзд до Чехословаччини ще десятих кваліфікованих лікарів, інтернованих у Польщі та інших країнах. Оскільки кількість членів СУЛ зростала й тих, хто потребував матеріальної підтримки, ставало більше, довелося регулювати видачу стипендій. Від трьох місяців до року її отримували 9 чоловік, до двох — 6 лікарів, до трьох — троє, до чотирьох — один і до п'яти — шестеро. Всі, хто отримував матеріальну допомогу, виправдали цю турботу про них, працюючи в клініках асистентами, активно беручи участь у наукових з'їздах та нарадах [20].

В 1923–28 роках Чехословацький уряд надав субвенцію СУЛ в обсязі 672 000 крон, яка була використана на стипендії та видавничу діяльність [21]. Взагалі в Чехословаччині в 1925 р. отримували стипендії біля 2000 слухачів [22].

9 листопада 1922-го за схвалення всього колективу СУЛ першим її почесним членом обрали професора Карлового університету в Празі, вченого зі світовим іменем, українця за походження Івана Горбачевського (1854–1942). Двадцятидев'ятирічний випускник Віденського університету став професором медичної хімії і фармакології Карлового університету й назавжди пов'язав свою долю з Чехословаччиною, організувавши

постачання Праги доброякісною водою з річки Ізери. На початку 1920-х років професор працював над чотиритомним підручником з хімії, який опублікував 1924 року чеською і українською мовами. Автор знаменитого відкриття з синтезу сечової кислоти та креатиніну. В 1902–03 рр. ректор Празького університету, чотири рази був деканом медичного факультету цього університету. В 1917–18 рр. очолив міністерство здоров'я Австрії. Був одним із ініціаторів створення Українського вільного університету у Відні й Празі, в 1923–24 і 1931–35 рр. очолював його. В 1925 р. обраний академіком Всеукраїнської Академії наук.

Іван Горбачевський був відомим громадським діячем і патріотом України, організатором багатьох українських науково-культурних установ на чеській землі. Разом з І. Пулюєм організував «Українську громаду» в Празі, створив фонд допомоги студентам [23, 24].

На чергових загальних зборах СУЛ 16 січня 1923-го президія запропонувала прийняти ще одного почесного члена до своєї організації – Модеста Пилиповича Левицького [25]. Це була людина надзвичайно широких знань не тільки з медицини, а й з історії, філології, української культури.

Він знав французьку, польську, російську, ідиш, латинську і грецьку мови. Був автором української граматики [26, 27].

З часом почесними членами СУЛ стали професори Всеволод Гармашів і Борис Матюшенко [28].

Всеволод Петрович Гармашів народився 9 лютого 1868 р. в сім'ї міщанина Херсонської губернії. В 1894 р. закінчив медичний факультет Університету Св. Володимира в Києві. Був призначений лікарем в 74-й піхотний Ставропольський полк. У 1899 р. вдосконалювався в Імператорській Військово-медичній академії в С.-Петербурзі, де в 1902 р. захистив докторську дисертацію. В 1900 р. приймав участь в походах «по усмирению мятежа в Китае».

В київському військовому шпиталі служив з 2-го січня 1903 р. на посаді молодшого ординатора. В роки Російсько-Японської війни надвірний радник В. П. Гармашів був старшим лікарем 21-го Сибірського військово-санітарного потягу. Відомі його праці, надруковані «Военно-медицинским журналом». Перша стаття «Военно-санитарные поезда и эвакуация раненых» надрукована в 1907 р., стосувалась особливостей надання

медичної допомоги 3119 хворим та пораненим, евакуйованих із Харбіну в Європейську частину Росії. Друга стаття – «К вопросу о раненых японскими пулями», надрукована в 1905 р., присвячена особливостям надання хірургічної допомоги пораненим новою на той час зброєю – японськими кулями. В 1910 р. В. П. Гармашів призначено старшим ординатором Київського військового шпиталю і завідуючим хірургічним відділенням. Працював також в дерматовенерологічній клініці Університету Св. Володимира професора С. П. Томашевського, що на той час розміщалась в шпиталі. З 1912 р. викладав хірургію в Київській військово-фельдшерській школі. 23 травня 1914 р. отримав чергове підвищення по службі – призначений консультантом по хірургії. З початком Першої світової війни – був мобілізований на фронт [29].

Після Громадянської війни проживав в Києві, але невідомо, де і ким працював. Відомо тільки, що згідно з Постановою Ради Робітничої і Селянської Оборони був зареєстрований в Київському відділі охорони здоров'я. В Центральному Державному архіві вищих органів України зберігаються два посвідчення, виданих В. П. Гармашеві про цю реєстрацію. Одне від 30 серпня 1920 р., друге – від 11 квітня 1921 р. [30].

В роки Визвольних змагань В. Гармашів служив військовим лікарем, отримав звання генерала медично-санітарної служби. В 1922 р. емігрував в Чехословаччину, був активним членом СУЛ, займав різні наукові посади, був професором біології та гігієни в Українському вищому педагогічному інституті. Свої наукові роботи опублікував в журналі «Український медичний вісник». В 1945 р. виїхав до Німеччини. Помер в 1953 р. [31].

На початку 20-х років СУЛ в Чехословаччині була єдиною організацією українських лікарів у світі, що активно працювала [32].

Глава 3

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ СУЛ

Повсякденна робота СУЛ знайшла своє відображення в протоколах, де повідомляли про прийом нових членів, контроль за навчанням і роботою стипендіатів, про створення наукової бібліотеки. 29 грудня 1922 року на пропозицію Б. П. Матюшенка бібліотекарем-референтом призначено доктора Миколу Сисака (1890– ?) [33]. Народився він у селі Джурині на Тернопільщині в сім'ї селянина Сафрона Сисака. Медичну освіту здобув у Віденському університеті, де йому в 1915 році вручили диплом доктора всіх лікарських наук. Служив полковим лікарем у австрійській армії (1917–1918), завідував інфекційним відділенням у таборі для біженців (1918–1919). У 1919 році став працювати у Віденському бактеріологічному інституті і в складі санітарної місії Міжнародного Червоного Хреста їздив в Україну для боротьби з тифом. Пропрацювавши деякий час у Вінницькому госпіталі, Сисак залишився в Україні на посаді асистента кафедри мікробіології Київського медичного інституту. Після встановлення на українській землі тоталітарного радянського режиму мусив виїхати до Праги (1921), працював в Німецькому патолого-анатомічному інституті. У 1922 році разом із Б. П. Матюшенком Микола Сисак брав участь у організації Спільки українських лікарів у Празі. Активно листувався з київськими і львівськими колегами, друкував свої наукові праці в журналі «Український медичний вісник». Введені в оману радянською владою буцімто в Україні розпочалася стабілізація, українізація, демократизація і нормально працює Академія Наук М. Грушевський, С. Єфремов та інші провідні вчені почали агітувати емігрантів повертатися додому, де на них, мовляв,

чекають високі посади й можливість брати участь у розвитку української науки та культури. Доктор М. Сисак наприкінці 1924 року відгукнувся на ці заклики й повернувся до Києва, де дістав посаду спочатку асистента, а потім і доцента кафедри патологічної анатомії Київського медичного інституту. Талановитий лікар багато працював — спочатку над кандидатською, а потім і над докторською дисертацією. Та починаючи з 1927 року його регулярно заарештовують, допитують (1930, 1933, 1935). У 1939-му Сисака випустили на свободу, але і в 1954-му радянський уряд його не реабілітував. Рік смерті М. Сисака не встановлено [34].

Через рік своєї діяльності СУЛ зібралася для перших підсумків роботи. 23 грудня 1923 р. в Празі в залі Гігієнічного інституту Карлового університету відбулися річні збори «Спілки українських лікарів в ЧСР». Після привітань із доповіддю «Сучасний стан здоров'я українського народу і перспективи на ближче майбутнє» виступив Б. П. Матюшенко. Потім було обрано президію СУЛ в попередньому складі: — проф. Б. Матюшенко — голова, д-р В. Наливайко — заступник, д-р Ординський — секретар [35].

Одним із найважливіших напрямів діяльності СУЛ було надання можливості українцям, що емігрували до Чехословаччини, отримати медичну освіту. Наші співвітчизники вивчали медицину в Карловому університеті в Празі, де вони розпочинали і закінчували навчання, або продовжували свою освіту, почату в Українському (таємному) університеті у Львові, чи в інших вищих медичних закладах України.

Медичний факультет Празького університету закінчили вихідці з України, учасники Визвольних змагань: Микола Букшований (1929 р.), Тома Воробець (1928 р.), Роман Гаванський, Осип Гробельний (1925), Домна Гуцало-Ясинчук (1929), Микола Гілецький (1923), Софія Девоссер (1931), Григорій Дмитрів (1925), Дмитро Добротвір (1930), Мирон Волинський (1929), Іларіон Домбчевський, Євген Дурделло, Іван Жовнірович (1928), Микола Залеський (1926), Юліан Кордюк (1926), Стефан Крижанівський, Іван Лемішка (1929), Мирон Лисяк, Микола Малійський, Роман Маяковський (1929), Григорій Месик (1931), Богдан Несільський (1926), Микола Нездійминого, Тиміш Олесьюк (1929), Петро Онуфрик, Володимир Пасічник (1928), Зоя Равич-Плітас (1930), Іван Рижий (1923), Дмитро Селеней (1927), Остап Селянський, Ярослав Хмілевський (1929), Михайло Фіглус (1927), Ольга Чайківська (1925) та ін. [36].

Медичну освіту отримали і майбутні члени СУЛ Осип Берест, Іван Белів, Микола Кметь, Кость Могила, Іван-Христом Ординський, Микола Попович, Ярослав Рибак, Остап Романюк, Степан Рубель, Наталія Сукманська-Солодецька, Василь Темник, Олекса Тивоняк, Володимир Трутяк та ін. [37].

Після закінчення навчання більша частина молодих лікарів повернулася у Галичину, де у Львівському, або Познанському університетах нострифікувала свої дипломи, а потім розпочала лікарську практику. Інша частина лікарів залишилась працювати в Чехословаччині, або виїжджала в інші країни.

Крім опанування медичної освіти СУЛ піклувалася і про вдосконалення лікарів, залучала їх до наукової роботи. 16 січня 1923 р. за дорученням СУЛ Б. П. Матюшенко звернувся до керівництва Карлового університету в Празі з проханням надати дозвіл українським лікарям працювати в його клініках.

Візит Б. П. Матюшенка в університет був успішний: він домовився, що деякі українські лікарі працюватимуть у клініках і регулярно звітуватимуть про роботу. Про це Матюшенко доповів 25 січня 1923 року на черговому засіданні президії СУЛ [38].

В хірургічних клініках Карлового університету з 1923 р. працював Василь Наливайко, який до цього займав високі посади в Українській армії і був співавтором (разом з М. Галиним та Б. Матюшенко) «Латинсько-українського медичного словника», що побачив світ в 1926 р.

Василь Наливайко народився 1887 р. у селі Северинівні на Поділлі. Середню освіту отримав в Кам'янці-Подільському, а медичну в Томську та Одесі. За роки української незалежності займав високі посади в армії. Разом з Армією УНР в 1920 р. відступив за Збруч і був інтернований в Польщі. Обирався членом Головної Ради Українського Червоного Хреста, керував санітарним відділом. В 1923 р. переїхав до Чехословаччини. Крім практичної роботи хірургом виступав з науковими доповідями на 1-му та 2-му українських наукових з'їздах в 1926 та 1932 р. В 1926 р. виступ був присвячений численним злякисним мезенхімальним пухлинам, а в 1932 р. зробив доповідь «Хірургічне лікування Elephantiasis Scuris». В 1926—29 рр. працював в Албанії, потім подорожував по Палестині та Єгипту. Помер в 1938 р. [39].

Один із організаторів санітарної служби УНР Кость Воевідка був асистентом в гінекологічній клініці професора Вагнера у Празі. Він народився в 1891 р. у Празі в родині лікаря.

Середню освіту здобував в Чернівцях і Перемишлі, медичну — у німецькому університеті Праги, в який поступив в 1909 р. Під час Першої світової війни К. Воєвідка служив лікарем в лавах Українських січових стрільців. З 1918 р. він працював у Києві, активно займаючись організацією санітарної служби Армії УНР. Від Уряду УНР був командирований до Берліна, де опікувався полоненими українцями. Після поразки визвольної боротьби лікар залишився в Берліні, де в 1921–23 рр. пройшов спеціалізацію з акушерства та гінекології. В 1923 р. він переїхав в Прагу. В 1925 р. К. Воєвідка відкрив приватну практику у Станіславі. В 1939 р. став завідуючим гінекологічним відділом загального шпиталю, а в 1941 р. його директором. Надавав медичну допомогу воякам УПА у підпільних шпиталях. К. Воєвідка трагічно загинув у 1944 р., коли, відступаючи, гітлерівці вистежили лікаря-патріота і розстріляли разом з дружиною і єдиним сином [40].

Рівень професіоналізму українських лікарів був такий високий, що декому дозволили приватну практику. Так, Іван Рихло і Михайло Завальняк лікували внутрішні хвороби, Яків Якубовський — дитячі. Нестор Білик, Михайло Гончаренко, Степан Загребельний, Ганна Ординська-Тарасевич, Микола Слюсар, Тетяна Солуха-Приходько і Доміцелла Ясинчукова мали приватну практику з жіночих хвороб. Іван Ортинський лікував шкірні і венеричні хвороби, а Микола Стаховський — вушні, носові й горлові. Ярослава Шматера-Коважова мала практику на одному з курортів [41].

Приватною практикою у Жегуні біля Подебрад займався колишній завідуючий терапевтичним відділом Київського військового шпиталю Микола Антонович Равич.

Українським лікарям дозволялося служити і в Чехословацькій армії.

З 1926 р. контрактовим лікарем в Чехословацькій армії працював Іван Очеретко, випускник медичного факультету Новоросійського університету. В Російсько-Японську війну — військовий лікар, під час Визвольних змагань 1917–1921 рр. був лікарем армії УНР, брав участь у Зимовому поході та перейшов з українською армією за Збруч до Польщі, де перебував інтернований у Каліші. Після звільнення з полону переїхав до Чехословаччини, де нострифікував диплом у Празькому університеті [42].

Лікарем військової справи Міністерства народної оборони Чехословаччини працював Костянтин Іванович Бризгун (1892–

1986). Випускник медичного факультету Томського університету (1917 р.), він був активним учасником боротьби за самостійну Україну, служив в ранзі санітарного сотника в Богданівському полку. Наказом по Воєнно-санітарній частині УНР від 11 квітня 1918 р. був призначений інтерном терапевтичного відділу Київського військового шпиталю [43]. За Гетьманату П. Скоропадського продовжував служити в шпиталі разом зі своєю дружиною Людмилою Яківною Скорюк, з якою вінчався 15 листопада 1918 р. в госпітальній церкві Покрова Божої Матері. Людмила Бризгун працювала інтерном акушерсько-гінекологічного відділу шпиталю [44]. Медичну освіту завершила в Празі, навчаючись на урядову стипендію Чехословаччини в Українському вільному університеті [45]. В 1919 р. К. Бризгун був призначений Петлюрою до місії Червоного Хреста по евакуації полонених з Німеччини. Після поразки Визвольних змагань емігрував до Чехословаччини. Служив в шпиталях Мукачєво, Туменному, Братислави. В Братиславі заснував «Просвіту» — як філію ужгородської, був її головою. Пізніше емігрував до Німеччини, потім до Канади [46]. Разом з дружиною Константин Бризгун були активними членами СУЛ.

Не забували українці вітати з різних приводів своїх колег з чеської і німецької спілок у Празі та Львові. На львівську адресу керівника спілки Івана Куровця (вул. Вірменська, № 9) надходила з Праги цікава інформація [47]. У січні 1923-го СУЛ звернулася до Міністерства закордонних справ Чехословаччини з проханням, аби дозволили приїхати в березні до них із Відня докторові Бурачинському для читання лекцій зі шкірних хвороб [48]. Восени 1936-го СУЛ шляхом листування з доктором Бачинським налагодила зв'язок з українськими лікарями в Канаді. Розпочався регулярний обмін інформацією. Крім того, пражани допомогли встановити листування між канадськими лікарями-українцями і Лікарською громадою у Львові, з якою підтримували постійний контакт, виступаючи на сторінках «Лікарського вісника» з науковими статтями [49].

СУЛ взяла активну участь у збиранні засобів на спорудження у Львові госпіталю й поліклініки за назвою «Народня лікарня». Зберігся журнал обсягом 116 сторінок, геть заповнений автографами дарувальників [50]. До 1937 року на це будівництво перераховано з Праги 15 000 крон. Члени СУЛ під час візиту до Львова на з'їзд українських лікарів і природознавців відвідали вже майже готовий народний госпіталь і поліклініку [49]. Авторитет СУЛ був такий високий, що в її бібліотеку почали надходити в

подарунок книги від закордонних колег [49]. У 1938 році СУЛ підтримала ініціативу Львівської лікарської громади щодо створення в Празі Музею визвольної боротьби України й почали збирати гроші на купівлю приміщення [51].

Діяльністю українських лікарів у Празі постійно цікавився президент Чехословацької республіки професор Т. Масарик. 22 лютого 1936-го він подарував СУЛ свою фотографію з подячним написом [52]. Не забував земляків у еміграції й колишній міністр народної освіти УНР професор Іван Іванович Огієнко, котрий жив і працював на той час у Варшаві. 13 березня 1937 року на річних звітних зборах СУЛ було зачитано лист, в якому І. І. Огієнко повідомляв, що зібрав навколо себе багатьох учених і відомих діячів культури і почав видавати два щомісячні журнали — «Рідна мова» та «Наша культура», які виходять на високому науковому рівні. Редактор рекомендував ознайомитися з їхнім змістом українців, що проживають на території Чехії і Моравії. СУЛ надіслала Іванові Огієнку до Варшави на вулицю Сталова 25, кв. 10 подячного листа [53].

СУЛ брала участь у кількох громадських організаціях, а саме: в Українському академічному комітеті, в підготовчому комітеті Конгресу, в управі Товариства прихильників Господарської академії, у комітеті для вшанування пам'яті президента Т. Масарика, у комітеті для допомоги українським і білоруським студентам. Збереглася інформація про роботу комітету зі вшановування пам'яті Івана Пулюя (1845—1918) — ученого-фізика, професора, винахідника Х-проміння (пізніше назване рентгенівським), викладача Празького університету. Уродженець Тернопільщини, автор понад 50 наукових праць, помер у січні 1918 року і був похований у Празі. Місце на кладовищі оплатили до 1928 року, а до 1934-го могили ніхто не відвідував і не доглядав. СУЛ організувала комісію в складі лікарів Білика і Малинського для впорядкування могили вченого і патріота і встановлення на ній пам'ятника [54]. Незалежна Україна повернула із забуття ім'я великого сина Івана Пулюя. У 1995-му до його 150-річчя від дня народження відбулися наукові конференції у Львові, Тернополі, Києві, видано спеціальне число газети «Русалка Дністровська» і віддруковано поштову марку на честь всесвітньо відомого вченого. Українські історики пишуть про нього монографії й статті. Так через багато років забуте з політичних причин ім'я Івана Пулюя повернулося в Україну [55].

НАУКОВА РОБОТА УКРАЇНСЬКИХ ЛІКАРІВ НА ЧУЖИНІ

Президія СУЛ надавала великої уваги дисципліні, дружнім взаєминам у колективі й всіляко сприяла в науковій роботі. З цією метою було ухвалено таке рішення: щомісяця, кожної першої суботи, о 19-й годині збиратися в кафе «Лувр». Лікарі приходили і приїжджали звідусіль із сім'ями на ці зустрічі, обмінювалися новинами [56].

Щоб наукові дослідження потрапляли до Києва, Львова, Берліна та інших міст, куди доля закинула українців, потрібно було мати власне друковане видання. У червні 1923 року президія СУЛ запропонувала докторові Б. Матюшенкові побувати в міністра закордонних справ Чехословаччини для вирішення цього питання. 28 червня на черговому засіданні президії заслухано його звіт про візит до міністра, який згодився асигнувати на публікацію журналу 120 000 крон [57]. З 1923 до 1925 року побачили світ шість чисел «Українського медичного вісника» із статтями редактора Б. П. Матюшенка, його колишніх колег по Київському військовому госпіталю В. Гармашева, М. Равича та інших членів СУЛ: Горбачевського, Ортинського, Сисака, Добриловського [58].

Це було перше науково-методичне видання українською мовою. Крім членів СУЛ, у ньому співпрацювали лікарі з «великої України і західних українських земель». Через це велику частину накладу журналу відправляли туди, дістаючи високу оцінку медиків. Коли ж 1925 року в Києві почали виходити «Українські медичні вісті», а у Львові «Лікарський вісник», СУЛ, вважаючи що історичну роль виконано, закрила празький

журнал, а лікарі-емігранти почали посилати свої статті в нові українські видання [58].

Ще в 1923 році у СУЛ з'явилася думка про підготовку й публікацію «Латинсько-українського медичного словника», взявши за основу «Російсько-український медичний словник», виданий у Києві 1920 року доктором медицини, бувшим головним лікарем Київського військового госпіталю генерал-хорунжим санітарної служби Української армії в роки боротьби за незалежність УНР Мартирієм Галіним (1856–1943) [58].

Після поразки УНР талановитий вчений-клініцист змушений був покинути в 1920 році Україну й оселитися в Бессарабії. Там він продовжував працювати над українською медичною термінологією. Завдяки зусиллям голови Співки українських лікарів у Празі доктора Б. Матюшенка та доктора В. Наливайка, котрий також працював над українською медичною термінологією, вдалося опублікувати у Празі «Медичний латинсько-український словник» доктора медицини М. Галіна (1926). До термінологічної комісії з видання цієї надзвичайно важливої праці Матюшенко залучав протягом трьох років доктора Рихла, професора Симовича, докторів Модеста Левицького, Корольова та професора І. Горбачевського. Спочатку комісія працювала в повному складі, але остаточно готувати словник до видання довелося лише Б. Матюшенкові та В. Наливайку. За їхньою редакцією й вийшла ця праця [58, 59].

Словником М. Галіна відразу ж зацікавилися. Його високо оцінила медична громадськість, оскільки він сприяв підвищенню наукового рівня медичних праць, написаних українською мовою. СУЛ на перше ж прохання надсилала словники до бібліотек і окремим особам, незалежно від того, в якій країні вони жили. Про це свідчать архівні документи. Так, у травні 1937-го президія співки одержала листа з Парижа, в якому працівники бібліотеки імені Симона Петлюри щиро дякували за словники і гроші, переказані на підтримку їхньої просвітницької діяльності [60]. У справах СУЛ збереглася інформація про те, що в січні 1939 року на її адресу надійшло повідомлення з Канади від доктора І. Верхоміна, який практикував у Едмонтоні. Лікар також дякував за словник М. Галіна [61].

Завдяки тісному зв'язку СУЛ зі Львовом словники М. Галіна було передано в Польщу і Україну. Оскільки в другій половині ХХ століття вони стали бібліографічною рідкістю, Українське лікарське товариство Північної Америки перевидало в Детройті «Медичний латинсько-український словник» М. Галіна (1969).

Професор Ярослав Ганіткевич у чесній і гуманній книзі «Українські лікарі-вчені першої половини ХХ століття» простежив трагічну долю словника в Україні після 1933 року, коли самого автора оголосили «буржуазним націоналістом», а його всесвітньо відому працю знищували або ховали в спецфондах [62].

В 1923–25 рр. у Празі зусиллями українського громадянського видавничого фонду та СУЛ видано понад 10 книжок для вищої школи з медичних дисциплін. Зокрема: акад. А. Старков – «Загальна біологія» і «Остеологія»; М. Павлічук – «Коротка анатомія для студентів медицини», Ч. 1 (перший український науковий підручник з анатомії); д-р В. Гармашів – «Шкільна гігієна»; д-р А. Гончаренко – «Загальна гігієна»; проф. Б. Матюшенко – «Соціальна гігієна» та ін. [63]. Підручник із соціальної гігієни підготувала Наталія Сангалевиц-Мазепа [64].

Лікарі СУЛ підготували декілька медично-популярних викладів про туберкульоз та венеричні хвороби, а також зробили виклади для пластунів* з анатомії та першої медичної допомоги. СУЛ у Чехословаччині приймала активну участь у зборі пожертв на видання популярного часопису «Народне здоров'я» [65].

У 1927 році стараннями СУЛ було послано в медичну секцію Української академії наук у Києві великий обсяг раніше придбаної для України медичної літератури. Вона зберігалася в Берліні з 1919 року [66].

Результати наукових досліджень лікарів СУЛ двічі представлялись на українських медичних форумах у Празі: 7.10.1926 року та 24.03.1932 року. За постановою президії СУЛ підготовкою з'їздів займався доктор Б. П. Матюшенко. На I-му українському науковому з'їзді лікарів у 1926 році він виступив з доповідями: «Зміни здоров'я українського народу під впливом війни і революції» та «Сучасна організація медично-санітарної служби в Україні». Тоді ж заслухали доповіді членів СУЛ Белея, Добриловського, Мазепа, Ортинського, Рибак та Наливайка. На другому з'їзді (1932 г.) про свої наукові розвідки розповіли Горбачевський, Наливайко, Ортинський, Матюшенко, Добриловський, Якубовський та Мазепа [66].

* **Пластуни** – спеціальні піхотні підрозділи (команди) з призначенням до розвідувальної, спостережної і сторожової служби у різних теренових умовах. Пластунські підрозділи були в українському козацькому війську, в Українській Галицькій Армії були чоти пластунів в кількох бригадах, а в 1-й кінній бригаді – навіть пластунський курінь.

Цікава історія участі лікарів Спілки в роботі Всеслов'янського лікарського союзу, в якому активну участь брав Б. П. Матюшенко.

В червні 1926 р. в Белграді відбувся 8-й з'їзд південно-слов'янських лікарів у Дубровніку, на який запрошено лікарів інших слов'янських народів. Оскільки Українське лікарське товариство зі Львова не змогло послати свого представника на з'їзд, то воно уповноважило Б. П. Матюшенко представляти також своє Товариство. Тому що в програмі з'їзду було пропущено вітання від української делегації, хоча була подана доповідь Б. Матюшенко про туберкульоз в Україні, то українська делегація зробила тактовний протест. На наступний день святкового зібрання українських представників привітали як самостійну і рівноправну делегацію.

15–16 грудня 1926 р. в Празі зібралися представники слов'янських національних комітетів. Українців репрезентував Б. П. Матюшенко. Головним питанням для обговорення стало — хто повинен бути представником у Всеслов'янському лікарському союзі: національні слов'янські делегації (як було раніше) чи делегації від слов'янських держав.

Перший загальний з'їзд Всеслов'янського лікарського союзу відбувся у Варшаві 26–27 травня 1927 р. СУЛ представляв проф. Б. П. Матюшенко. Із 500 делегатів було 7 лікарів-українців. На з'їзді у Варшаві остаточно схвалено і затверджено статут Всеслов'янського лікарського союзу. В статуті зазначалося, що членом союзу може бути тільки одне слов'янське лікарське об'єднання з кожної держави. Це означало, що з Польщі може бути тільки польське об'єднання, а з Чехословаччини — відповідно тільки чехословацьке. Тому Українське лікарське товариство, що знаходилося у Львові (тоді територія Польщі) і Спілка українських лікарів в Чехословаччині не могли входити окремо до Союзу. Тому українці не прийняли цей статут. Проф. Б. П. Матюшенко багато зусиль приклав, аби переконати своїх слов'янських колег зберегти національний принцип членства, щоб усі слов'янські народи, державні і недержавні мали рівноправний голос у Всеслов'янському лікарському союзі.

Перед 3-м з'їздом у Празі відбулася остаточно реорганізація Союзу за державним, а не за національним принципом. На таку участь ні СУЛ у Чехословаччині, ні Українське лікарське товариство у Львові не погодилися й покинули Всеслов'янський лікарський союз [67].

5–6 червня 1927 р. у Львові в Народному домі відбувся 2-й з'їзд українських природознавців і лікарів. В його роботі

приймали участь і члени СУЛ Б. Матюшенко, Н. Добровольський, М. Долинський. Б. Матюшенко виступив з доповіддю «Проблеми старіння і відмолодження в світі сучасних біологічних дослідів». В засіданнях лікарської секції виступили Ю. Добриловський і М. Долинський.

В 1931 р. (24–25 травня) відбувся 3-й з'їзд українських природознавців і лікарів. З доповідями на секції лікарів виступив Б. П. Матюшенко.

Цікаво зазначити, що Б. П. Матюшенко був одним із перших вітчизняних авторів, що надрукував праці з геронтології та медичної генетики. В 1928 р. у «Лікарському віснику» опублікована його стаття «Проблеми старіння і відмолодження в світі сучасних біологічних дослідів», в 1931 р. також у «Лікарському віснику» (Львів) вийшла в світ його робота «Євгенічні поради та їх організація» [68].

Ярослав Ганіткевич один із перших вітчизняних авторів, що вдався до аналізу робіт Б. Матюшенка з питань стану здоров'я українського народу. На його погляд вони ще потребують глибокого вивчення. В роботах Б. Матюшенко звучить глибока стурбованість падінням стану здоров'я українців. Якщо до 1914 р. український народ був найздоровіший і найміцніший у світі (Україна займала третє місце за народжуваністю та перше за приростом населення, чоловіки займали 4-е місце за ростом та друге за окружністю грудей, була невеликою розповсюдженість туберкульозу, венеричних хвороб, пошестей, вживання алкоголю), то в 20-і роки стан здоров'я українців значно погіршився. Нищівні війни, пошесті і голод нищили сили українського населення. Особливо велику шкоду здоров'ю принесло нищення української інтелігенції, що є його «біологічним фондом», оберегом генофонду нації. Він був першим, хто пропонував створити спеціальні заклади, де б надавалась допомога населенню по збереженню здоров'я (сьогоднішні медико-генетичні консультації). Таким чином пріоритет Б. П. Матюшенка в цих питаннях має бути ще визнаним [69].

Подальша доля Б. Матюшенка невідома. Помер він 25 березня 1944 р.

У 1937 році у Львові знову готувалися до чергового з'їзду українських лікарів і СУЛ запросили до участі в ньому. Запрошення радо сприйняли й на адресу Комітету з підготовки. Президія СУЛ надіслала листа із заявкою на виступи делегації з Праги [70].

ПІДСУМКИ ДІЯЛЬНОСТІ СУЛ (1922–1936) ТА ПОДАЛЬША ДОЛЯ ОРГАНІЗАЦІЇ

13 лютого 1937 року на річних загальних зборах членів СУЛ у приміщенні Українського вільного університету в Празі лікарі підбили підсумки діяльності організації за 14 років. Було зауважено, що протягом цього часу СУЛ піклувалася про соціальні, господарські й моральні аспекти життя на чужині. Проте, на жаль, не вдалося об'єднати всіх лікарів-емігрантів. Цьому заважало їхнє розселення у різних, іноді дуже віддалених, куточках Чехословаччини. На початок лютого 1937 року в СУЛ нараховували 74 члени і одного почесного. З них 66 осіб уже здобули громадянство ЧСР, а останні клопотали про набуття такого статусу, оскільки це давало стабільну роботу й матеріальне підґрунтя [71].

Після доктора медицини Б. П. Матюшенка в 1935 році головою СУЛ було обрано Юрія Добриловського [72].

Юрій Добриловський народився 7 січня 1891 р. Медичну освіту здобував у Києві. Після закінчення медичного факультету Університету Св. Володимира в роки Першої світової був полковим лікарем 2-го Запорізького полку, потім дивізійним лікарем 1-ї Запорізької та 3-ї Запорізької дивізії. В роки Визвольних змагань очолював санітарну службу Армії УНР. Емігрував в Чехословакію, де був активним членом СУЛ. Спеціалізувався в гінекології. В журналі «Лікарський вісник» опублікував декілька наукових робіт, присвячених актуальним проблемам гінекології. Був членом редакційного комітету журналу «Лікарський вісник», що видавався Українським лікарським товариством з 1920 року.

Ю. Добриловський очолював Спілку до 1940 р. Помер 11 липня 1955 р. в Празі, похований на Ольшанецькому кладовищі [73, 74].

На жаль, події, що розгорнулися в Європі внаслідок посилення фашистської Німеччини і її устремління до пере-
кроювання карти сусідніх держав, завдали удару по Чехо-
словаччині, а відтак і по Спілці українських лікарів у Празі.
Ситуацію, що склалася на початок 1940 року, голова СУЛ
доктор Ю. Добриловський у виступі на загальних річних зборах
24 лютого схарактеризував так:

«1939 рік приніс усім нам багато несподіванок. Чехосло-
вацька держава розпалася. На її руїнах постали протекторати: Чехія
й Моравія та самостійна Словаччина. Найдорожча нам частина
колишньої Чехословаччини — Карпатська Україна — втратила
самостійність і була примусово приєднана до Угорщини.

Всі ці пертурбації внесли багато неприємного в життя
українського лікарського загалу, що волею долі опинився на теренах
колишньої Чехословаччини, причому розвиток подій різко позна-
чився на житті українських лікарів окремих частин республіки.

Мабуть чи не в найліпшому становищі опинились ті
українські лікарі, що жили й працювали в Словаччині. Там за
браком лікарів-словаків всі лікарі арійського походження мають
однакові права з автохтонами.

Українцям з протекторату випала гірша доля. Чехія й
Моравія порівняно з іншими частинами колишньої республіки
були забезпечені лікарськими кадрами більшою мірою, ніж
треба. Після згаданих перемін чехам треба було подумати про
приміщення: лікарів-чехів з тих земель, що відійшли до сусідніх
держав; тих, хто працював у Словаччині та Карпатській Україні,
і врешті-решт — про військових кадрових лікарів і тих, що
відбували військову повинність. Загалом треба було прилашту-
вати майже 1300 лікарів-чехів.

Отже, внаслідок цього чеські лікарські організації за під-
тримкою урядів користувалися будь-якою нагодою, щоб одібрати
право на практику у лікарів-нечехів, особливо ж чужинців, і,
звичайно, не давали права на практику прибулим до протек-
торату вже після згаданих подій. Підставою для цього було
розпорядження влади від 1938 року під ч. 265, яке в 1939-му
продовжено під ч. 265. На підставі цього розпорядження закон
114-й з 1939 року про право лікарської практики змінено так, що
кожний лікар міг розпочати практику лише після одержання
посвідчення від окружного уряду. А такі посвідчення уряд видавав
лише після згоди лікарської камори та відповідної професійної

організації. Отже, закон фактично припинив чинність, а натомість почалася «гра нагоди», яка залежала від доброї чи лихого волі місцевих провідників окружних лікарських організацій.

Крім того, у багатьох лікарів немісцевого походження, українців також, одібрали право лікувати приватно, чим часто ставили їх під загрозу голоду. Ще й тепер серед українських лікарів таких майже півтора десятка.

Потім у 1939 році вийшли розпорядження влади ч. 15-1939 та ч. 34-1939 про ревізію державної належності. Попри те, що на підставі § 5 останнього розпорядження, доки державну належність підтвердять або заперечать, треба до цих осіб ставитися як до повноправних громадян. Лікарські організації, а часто й уряди, вимагали від наших лікарів підтвердити громадянство документально, бо, мовляв, без цього їх неможливо вважати за повноправних громадян...

У січні цього року вийшло нове розпорядження влади про те, що громадянами протекторату є всі ті, хто до 15.03.1939 року мав статус громадян ЧСР. Цим документом закон про ревізію громадянства фактично анулюється. Але уряди й лікарські організації буцімто його не помітили й досі вимагають підтвердити громадянство.

Нарешті задля обмеження прав лікарів чужого походження навесні 1939-го *Ustředni Jednota* виносить рішення, що після 22.04.1939 року не прийматимуть до неї навіть слов'ян (не чехів), навіть громадян протекторату.

І ось саме до цього нерадісного становища дійшла третина наших земляків, яка опинилася у тяжкій матеріальній скруті й була позбавлена перспективи на майбутнє. Це — лікарі-втікачі переважно з Карпатської України. Загалом безробітних лікарів ми навесні минулого року нарахували майже двадцять. Їх треба розподілити на три групи.

Перша група, що складалася з військових лікарів, була порівняно в найліпшому становищі. Вони з гріхом пополам посіли або якісь, бодай і найгірші, посади, або ж мають дозвіл на практику. Хоча навіть і їх, попри розпорядження уряду про право першості військових лікарів — без різниці щодо національності — під час надання лікарських посад, не прирівняли в правах до чехів. Ми знаємо факти, коли *Spolek pokladenských* не дав колишньому військовому кадровому лікареві-українцю права лікувати, мотивуючи це тим, що він не є чех. Причому цей чоловік уже мав підтвердження громадянства.

Другу групу складають так звані урядові лікарі. Двом із них лише приблизно місяць тому дали посади обwodових лікарів, але жодним чином вони не можуть здобути право лікувати на фонди. Досі ж були безробітними. Єдиним плюсом стало те, що їм видавали половину урядової платні, котра, ясна річ, не могла задовольнити навіть крайніх потреб.

До третьої групи належать лікарі вільної практики. Вони опинилися в найгіршому становищі. Нізвідкіль допомога їм не надходила, а уряди й лікарські організації не хочуть дати дозвіл на практику. Чи й справді становище чеських лікарів таке трагічне, що вони цинічно прирекли на голодування своїх колег, до того ж братерського слов'янського походження ?!

Helbich у статті, вміщеній у 4.15 *Vestnika českých lékařů* в 1939 році за назвою «Шукаємо місця для 1300 лікарів» справді таким його змальовує...

У справі захисту своїх інтересів, а головне, здобуття права на працю, потерпілі не раз зверталися особисто і письмово. Так само доклали багато зусиль щодо цього видатні діячі Карпатської України, зокрема пан міністр Клочурак.

Від імені спілки я разом із паном інженером Яремиминим звертався з приводу ревізії громадянства до Міністерства внутрішніх справ, а також у справах захисту наших прав та безробітних лікарів. Президія багато разів відвідала *Ustředni jednotu*, а також мала розмову з головою *Ustř. lek. rady Dr. Jelenkom*. На жаль, ніде ми не відчували прихильності.

Нарешті разом із представником російських і південно-слов'янських лікарів я був у міністра соціальних справ і здоров'я д-ра Клумпача. Він у присутності радника доктора *Chaloupky* заявляв, що після підтвердження державної належності всіх лікарів слов'янського походження прирівняють у правах до чехів. На жаль, обіцяне паном міністром досі не зроблено.

Через неможливість прилаштувати безробітних лікарів у протектораті ми звернулися з листом до Спілки німецьких лікарів з проханням допомогти знайти роботу на теренах Великої Німеччини. Наш лист передано до лікарської організації в Берліні, а звітти він потрапив до лікарської німецької організації в Празі. І хоча вже було написано силу-силенну анкет і охочих працювати в Німеччині лікарів особисто представляли визначній особі, котра в цій справі приїжджала з Берліна, ніхто посади або дозволу на практику не дістав. Ліпше зробили ті, що самі поїхали до Німеччини.

Нині там працюють сім наших лікарів: п'ятеро лікарюють, а два займають посади санітарів. Щоправда, лише тимчасово, але є надія, що врешті-решт дістануть там дозвіл на вільну практику.

З безробітних на сьогодні двоє дістали посади обwodових лікарів тут, один, мабуть, невдовзі матиме дозвіл на практику, ще один працює обwodовим лікарем у Словаччині, семеро в Німеччині. Про двох не маємо відомостей, п'ятеро ще й досі без праці.

Безробітні лікарі перебувають у тяжкій фінансовій скруті. Незначних заощаджень вистачило ненадовго. Спілка змогла надавати лише маленьку допомогу в формі безтермінових позичок, поки у нас були гроші. Сподіватимемося, що час працюватиме на нас і що врешті-решт усі, хто ще не має роботи, дістануть дозвіл на практику тут, бо вільні місця є.

Підсумувавши все, що я сказав, можна дійти висновку, що робилося нами багато в справі захисту наших прав і інтересів, та наслідки були не блискучі. І все-таки нам не можна закинути, що ми не зробили всього, що було в наших силах. Щоправда, ми не йшли шляхом скарг і судових позовів, та розділяли погляди потерпілих.

Перейдімо до інших аспектів життя й діяльності спілки.

На початку звітного року СУЛ мала двох почесних і 117 дійсних членів, з них 10 ветеринарних лікарів. Нині СУЛ нараховує двох почесних та 106 дійсних членів, у тому числі 9 ветеринарних лікарів.

Після утворення протекторату в Празі було сформовано українську комісію на чолі з комісаром доктором Тисовським. Ця комісія перереєструвала українські статутні організації й мала на меті тісніше об'єднати всіх українців — як громадян протекторату, так і емігрантів. Поки що справа об'єднання не завершилася, а сама комісія реорганізувалася й має тепер назву «Українська установа довіри в протектораті».

Реєстрацію українських організацій, крім того, провела й німецька поліція в протектораті. Після неї припинили діяльність багато українських організацій, причому деякі з них добровільно приєдналися до дозволених у протектораті українських організацій. Лише кільком українським організаціям дозволено подальше самостійне існування.

У листопаді минулого року й нашій спілці запропоновано приєднатися до УНО, або до Союз гетьманців, але президія СУЛ одностайно не погодилася з цим з таких мотивів:

1) СУЛ є суто професійною організацією, а УНО й Союз гетьманців організації політичні;

2) СУЛ об'єднує майже всіх українських лікарів у протектораті, в тому числі й тих, що належать до УНО та гетьманців, але найбільше серед її членів безпартійних;

3) СУЛ складається майже винятково з громадян протекторату. З приєднанням до емігрантської організації вона може втратити свій статус;

4) СУЛ є організацією національних меншин у протектораті і, якщо існують тут чеська, німецька й російська професійні організації, то є логічним, щоб була й українська;

5) згідно зі статутом Спілки, ні голова СУЛ, ні президія не можуть вирішувати долю Спілки без ухвали загальних зборів. Наші мотиви врахували, й Спілці дозволено працювати за умови, що не провадитимемо організаційної діяльності й не скликатимемо зборів без попереднього дозволу...

Як усім відомо, лікарська комора вимагала від лікарів протекторату певної кількості метричних та шлюбних свідоцтв на доказ арійського походження. Лікарі, котрі походять з Великої України, звичайно, таких документів представити не можуть. Отже, замість цього треба попросити посвідчення від української установи довіри в протектораті (*Praha XII, Fochowa č.6*). На прохання до згаданої установи наведені дані мають засвідчити двоє українців...

Наукова діяльність спілчан цього року з огляду на бурхливі часи майже припинилася, зв'язок з Львівським лікарським товариством, починаючи з березня 1939 року, через заборону поштових зв'язків з Польщею припинився.

У звітному році Спілка брала участь у таких громадських організаціях: в Українському академічному комітеті та Товаристві господарської академії...

Прожитий рік був для українських лікарів протекторату тяжким. Багато неприємностей і навіть бід припало на долю наших земляків, та, мабуть, наше становище було б ще гіршим, якби не Спілка» [75].

На цьому ж загальному зібранні виступив скарбник доктор М. Завальняк з фінансовим звітом СУЛ з 24 січня 1939 р. по 24 лютого 1940 р. Після нього короткий звіт щодо отриманої та відправленої кореспонденції зробив секретар Т. Дідух, Тоді ж було обрано таку президію СУЛ: головою став М. Завальняк, його заступником и скарбником – Я. Шматера-Коважова, секретарем – Т. Дідух [76].

Що ж за особистість був М. Завальняк? Звернемося до авторитетного дослідника Павла Пундія: *«Доктор Михайло Завальняк (1902–1963) – лікар-фтизіатр та громадський діяч, родом з Миколаєва над Дністром. Юнаком брав участь у визвольних змаганнях, а опісля емігрував з частиною армії до Чехословаччини. Тут закінчив гімназію і медицину та спеціалізувався з фтизіатрії. Працював у туберкульозних санаторіях, у 1936 році став директором одного з таких санаторіїв. Належав до СУЛ та був обраний останнім її головою в 1940 році. У 1945 році емігрував до Німеччини і працював лікарем у шпиталі для переміщених осіб в Регенсбурзі. 1949 року переїхав до Америки, де працював спершу старшим лікарем, від 1960 року – суперінтендантом туберкульозного шпиталю в Мериленді. Був членом УЛТЛА у Мериленді та ініціатором стипендійного фонду ім. проф. Івана Горбачевського. Помер у 1963 році, похований на українському цвинтарі в Балтиморі» [77].*

Михайло Завальняк відомий як перший автор споминів про діяльність СУЛ, надрукованих у «Лікарському віснику» за 1958 рік – «Організація Українських лікарів у Чехословацькій Республіці в 1922–1945 рр.».

12 серпня 1940 р. президія СУЛ одержала офіційного листа від судового радника Української установи довіри в протектораті Чехії і Моравії в Празі Євгена Тисовського про ліквідування з кінця вересня 1940 року СУЛ. У ньому наголошувалося: «В справі продовження терміну просимо вже більше до нас не звертатися» [78].

21 вересня 1940 року Спілка скликала всіх членів на засідання, яке відбулося в Празі о 8-й вечора на першому поверсі «Народної каварні» [79]. Присутніх було лише 23 лікарі. Вони заслухали звіт голови М. Завальняка й обговорили питання про ліквідацію майна Спілки. На цьому останньому зібранні СУЛ доктор М. Завальняк повідомив таке:

«Діяльність спілки від останніх зборів 24.02.1940 року була через нинішні несприятливі для організаційного життя умови досить обмежена. Президія провела за цей період чотири засідання і одне спільне з ревізійною комісією. Надійшло дві заяви про допомогу студентам. Президія доклала всіх зусиль, щоб допомогти нашим студентам закінчити студії. Поміч ця була конче потрібною. Видали 3950 крон з пожертв наших членів» [80, 81].

Під час обговорення питання про ліквідацію майна СУЛ було висловлено дві пропозиції: 1) передати його на зберігання в Музей Праги і розрахуватися за послугу «Словниками», яких ще залишалося 1214 примірника 2) передати майно українським лікарям з УНО. Всі проголосували за другу пропозицію, оскільки ця організація залишалася єдиною в усій Великій Німеччині [82]. Такий зміст був останнього протоколу Спілки українських

лікарів у Чехословаччині. Він був написаний від руки олівцем на маленьких папірцях.

Багато років поспіль останній голова Спілки Українських Лікарів у Празі (1939–1940) Михайло Завальняк в своїй публікації «Організація українських лікарів у Чехословацькій Республіці в 1922–1945 рр.» на сторінках журналу «Лікарський Вісник» з великою шаною розповість про цю організацію, її засновників і членів [83].

В ній він зазначив, що *«Розвій кожної організації залежить від людей, які її творять, та від обставин, в яких це творіння відбувається... Початки організації українських лікарів у межах Чехословацької Республіки припадають на час 1917–1920 рр., тобто на час великої трагедії українського народу після програної визвольної боротьби в 20-х роках цього століття... У цей критичний час провідники чеського народу широко відчиняють перед українською військовою та політичною еміграцією свої двері. Цей час датується 1920-м роком... Що спонукало молоду Чехословацьку Республіку, оминаючи свої власні політичні й економічні труднощі, витратити на українську еміграцію коло п'ятсот мільйонів чеських крон, тяжко з точністю установити... Не сміємо забувати, що організаційні досягнення українських лікарів були тільки частиною того великого числа досягнень української еміграції у ЧСР, та тої великої роботи, яку вона проводила там у часи 1920–45 рр., завдяки допомозі чеського народу».*

Продовжуючи розповідь про СУЛ в 14 номері журналу «Лікарський Вісник» (1959), М. Завальняк констатував: *«Діяльність Спілки українських лікарів від її легального оформлення у грудні 1922 р. до кінця 1940 р. була дуже жвавою і всесторонньою... Новоприбулі лікарі горнулися тієї організації та свою професійну діяльність починали з членства у СУЛ. Інакше й бути не могло, бо Спілка своєю активністю швидко здобула собі довіря і повагу у представників чехословацької влади, що в значній мірі облегувало справу всебічної допомоги та правної охорони членів СУЛ. Авторитет голови Спілки був такий високий, що без його рекомендації не було можливо ні правно оформитись, ані приміститись на праці...»*

«Аналізуючи цей період з перспективи часу, можна легко прийти до висновку, що проф. Б. Матюшенко керувався певною доцільністю та плануванням на майбутнє. Треба пригадати, що то був час, коли вся еміграція жила лише надіями на скоріше повернення на батьківщину...

Українські лікарі описаного часу своєю активністю відігравали також поважну роль у житті цілої громади і не можна собі було уявити ніякої поважнішої акції без близької участі в ній СУЛ як організації, або її членів».

* * *

На підставі архівних документів, які дали змогу ознайомитися з долею українських лікарів, котрі через політичні мотиви опинилися в еміграції, можна дійти висновків, що ці професіонали високого класу, спираючись лише на себе та свої організаторські таланти, старалися радикально змінити ситуацію довкола Спілки українських лікарів, створеної у Празі. Створена вона була на демократичних засадах, коли всі питання розглядали й вирішували на загальних зборах. Порядок та дисципліна, турбота про кожного члена організації і здоров'я українців на Батьківщині, куди їм не судилося повернутися, чесність та порядність, відповідальність за власні вчинки, наукову й громадську діяльність пронизували все їхнє життя в чужій країні. Оселившись у Чехословаччині й ставши її громадянами, вони зберегли свою національну ідентичність, створили українське видавництво, провадили велику культурно-просвітню діяльність і дістали високу оцінку від уряду держави, яка їх прийняла.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК ЛІКАРІВ

Азарова Олександра	Васильєва
Акулова Зоя	Васильченко Михайло
Андріївський	Вацик
Анищук	Величенко Панас
Базилевич	Вікул В'ячеслав
Баліцький М.П.	Вісс (де Вісс)
Баличівна Марія	Винник Я.
Барбара А.О.	Вохняний Денис
Барченко Дмитро	Воячек
Бікуліч Теофіл	Врублевська Лідія
Білецький	Вульчин
Білопольський	Гай-Гаєвська
Бількевич Олена	Гармашев В.П.
Бойко В.	Гармашев П.
Бращайко М.	Гльор
Брищенко	Геньків
Бурковський Іван	Герасименко Поліна
Бутовський	Герасимович
Бушило Павло	Головко
Буялів	Горонескуль
Валенков	Гудзій Юрій
Васеріс	Давиденко
Даін Олександр	Зданович Лідія
Дверницький	Злотчанський В.
Дембський Леопольд	Зналий
Денисенко Степан	Зозуля Я.
Денисенко	Зубків
Денисюк Лука	Заруб'янець Мартирос Саркісович
Дмитренко	Іваненко Антон
Добриловський Микола	Іванець Іван
Добриловський Юрій Митрофанов.	Іваненко
Добровольський І.	Калиновський
Дольницький М.	Карабай
Долинська Серафіма	Касьяненко
Друбич	Кобза Іван Іванович
Дубницький	Кобиланський Люцій
Дубовенко	Ковальник Василь
Дудіцький Сергій	Ковальова Ганна
Євтимович	Козак Іван
Ейхельман Отон	Колисінський Антін

Журба Антін
Заболотний Д.К.
Завадська В.
Завальняк Михайло
Завізіон Василь
Заволоць С.
Коляга
Комарецький С.
Коннієвська
Коновалець Мирон
Корбут
Косенко-Возницька Зоя
Кохакі Левко
Кравченко
Краснопільський
Крегер Юрко
Крижанівський
Кузьмін
Кунехеліс Яков
Купцев
Куріленко
Кушнір Володимир
Левицький Модест Пилипович
Леонтьєв Борис
Лесік
Лілівна Ізабелла
Ліневич Галина
Лінніченко
Лісецький
Літов С.
Нагорська Ганна
Нагорська Олена
Наливайко
Нездийминога Микола
Немчинов
Нечитайло
Новицький М.
Носач
Обермотів
Огородник Яків
Окопенко Андрій
Окуневський Ярослав
Олексієнко Микола
Олексюк Л.
Орлов Дмитро

Колодій Ганна Касянівна
Колодій
Колодій В.
Колодій О.
Колодяжний
Колосов
Липа Іван Львович
Липа Юрій Іванович
Лозинський Михайло
Лопушняк
Лукашевич Євмен
Лукашевич Андрій
Лютій-Лютенко
Ляшук Микола Григорович
Мазепа Наталья
Маліхатко
Мандрика М.
Марченко Петро
Марчук Юрко
Марцинчик Альфред Емільович
Масик
Матрук Іван
Матюшенко Борис Якович
Мельницький Іван
Мельничук Олена
Меркевський
Мільман
Можерівська Марія
Молявська Павлина
Морозовський Кость
Плескацевич В.Т.
Плітас Зоя
Плітас Олександр
Плюш В.
Поливанов
Потапів Михайло
Приходько Ганна
Приходько В.
Прокоф'єва Олена
Пулій
Равич Микола А.
Радченко
Рапчевський І.Ф.
Рачинський
Рижак

Осканів
Осмоловський Леон
Осталопова Марія
Отченаш Д.
Очеретько Іван
Паладійчук С.
Пак Іван
Півнівна Галина
Підбуцький
Снігур
Совачів В. Я.
Соколов
Сокологорський Павло
Станіславський Кость
Старіків Данило
Старокомко Федір
Старосельський Володимир
Тешенко
Студинська Ольга
Сучак
Сушко (Скачковська-Сушко)
Христина
Тарнавський Гриць
Терлецький
Тимченко
Тишківська Броніслава Петрівна
Фалатюк
Федисів Петро
Федисіва Стефанія
Фейгель
Фрік
Фурман

Рожків Михайло
Рошинський Петро
Рудько Йосип
Садовник Павло
Самойлів Микола
Самосуд Роман Іванович
Сегалевич
Сімбірська Г.
Смаль-Стоцький Степан
Футурович Олімпіада
Холодний Ілля
Христич
Хижняк
Цуглевич
Чайка К.
Чеботарьов Василь
Чередниченко Анастасія
Чирко
Чирський Д.П.
Чуднівський
Шалай

Самборська Тетяна
Шевченко Ольга
Шемет С.
Шовгенів І.О.
Штурлер
Шульгинова Марія
Янів
Ярмола
Ярмолів Іван

Список
«Спілки Українських Лікарів в Празі»
(1922 — 1940 рр.)

(складено на підставі документів, які зберігаються у фонді
 4411 Центрального державного архіву Вищих Органів України).

1. Облік осіб Спілки українських лікарів в Празі,
які сплачували членські вклади за 1931–1939 рр.
 (ЦДАВОУ. — Ф. 4411. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 1–50).

1. Белей Гнат	20. Кметьова Софія
2. Березовська Віра	21. Колянківська-Огороднікова Олена
3. Біднова Оксана	22. Кониська Софія
4. Боженко Юліан	23. Крижанівський Степан
5. Бризгун Кость Іванович	24. Ладонівський Іван
6. Бризгунова Людмила	25. Леонтович-Пасова
7. Василів Дмитро	26. Магліон Василь
8. Васильєва-Максімова Зінаїда	27. Мандлер Віктор
9. Вербовський Остап	28. Матюшенко Борис
10. Вовк Іван	29. Масик Григорій
11. Галянт Михайло	30. Мельничук-Кобизька Олена
12. Гармашів Всеволод	31. Могила Кость
13. Гончаренко Михайло	32. Наливайко Василь
14. Грушенька-Рябокінь Неоніла	33. Науменко М.
15. Денисенко Степан	34. Ортинська Анна
16. Добриловський Юрій	35. Ортинський Іван
17. Завальняк Михайло	36. Очеретько Іван
18. Заруб'янц Мартірос	37. Пироженко Михайло
19. Калюжна Ірена	38. Равич Микола
39. Рибак Ярослав	46. Сокологорський Павло
40. Рихло Іван	47. Солуха-Приходько Татяана
41. Сінгалеви́ч-Мазепа Ната́лія	48. Стахівський Микола
42. Скомороська-Лино́ва	49. Тивонян Олександр
43. Слодецька-Сукманська Надія	50. Комишин Володимир
44. Слодецький Федір	51. Якубівський Яків
45. Соколов В'ячеслав	52. Яхно Остап

(Починаючи з аркуша № 28 всі прізвища були записані без дотримання алфавіту. Для полегшення читання матеріал подано за алфавітом).

53. Бариш Зенон
54. Білик Нестор
55. Бич Лідія.
56. Вергун Йосип
57. Верещинський Василь
58. Геніуш Іван
59. Грицай С.
60. Громовський К.
61. Гуменюк Леонід
62. Дідич Володимир
63. Елиїв Михайло
64. Загородній Володимир
65. Загребельний Степан
66. Іваненко А.
67. Кейвиндт-Фронцлова
68. Кігут Ярослав
69. Кметь Микола
70. Кмент Сиринь
71. Коваленкова-Родзенко
72. Крисканівський Степан
73. Шматера-Коважова
74. Шумейко

73. Ліндфорс Любов
74. Ліпський
75. Лісецький
76. Малійський М.
77. Микитинський
78. Михасків Степан
79. Наболотний Степан
80. Наболотний Іван
81. Остальський Микола
82. Павлюк Федір
83. Прокопів Микола
84. Рудзінський Осип
85. Сазовський Микола
86. Сірко Іван
87. Сіркова Наталія
88. Слюсар Микола
89. Соніціон Тр.
90. Стахівський Л.
91. Цимбалка О.
92. Чесниковський
93. Шустикевич Андрій
94. Ясінчукова Доміцеля

**2. Облік фундаторів Спілки, яких нема в Фонді 4411 –
Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 1–50 (Див. Спр. 2. – Арк. 1–1-зв).**

97. Бабій Володимир
98. Білоус Алекса
99. Воєвідка Кость
100. Гробельний Осип
101. Дідуник Андрій
102. Залужний Осип
103. Козицький Микола

104. Літов Степан
105. Свєрський Володимир
106. Сисак Микола
107. Стасюк Дмитро
108. Чилецький Микола
109. Шульгинова
110. Яворський Іван

**3. Облік лікарів Спілки з книги «Реєстрація вхідних і вихідних
документів Спілки за 1935–1939 рр.»**

111. Биднова-Трубова
112. Воронкевич
113. Гачакова-Покорна
114. Главатий Юліан
115. Голуб-Бучинська

116. Гуречко Павло
117. Кобилянський Л.
118. Кобилянська-Свободова
119. Комаренко Гаврило
120. Кранц В.

121. Курганський В.
122. Мальчик Василь
123. Митський
124. Нездійминого
125. Подригуля Іван
126. Пятченко Борис
127. Радченко Віктор
128. Семець Мирон

129. Сидорукова Анастасія
130. Сінявський Ємельян
131. Спринь Клим
132. Стаховський Лев
133. Шишековський
134. Яблонський Е.
135. Якибовський
136. Яків Микола

4. Книга реєстрації вхідних і вихідних документів Спілки за 1939–1940 рр. (ЦДАВОУ. – Ф. 4411. – Оп. 1. – Спр. 19.)

137. Белеєва
138. Вольківський
139. Гвоздецький Роман
140. Гончаров-Гончаренко Антон
141. Долинов Микола
142. Доскач Осип
143. Дубів В.
144. Іванец Роман
145. Іванівський Василь
146. Іванчук Авдій
147. Ключко Петр
148. Кронік

149. Кухаришин Микола
150. Литвин Лев
151. Мануляк О.
152. Найда В.
153. Ольшевський
154. Плітас Олександр
155. Плітас З.
156. Рондяк Ярослав
157. Тисовський Євген
158. Шишаків Василь
159. Янів Юрій
160. Янішевська Ганна

5. Квитанції про одержання грошей від різних осіб на студентський фонд (26.02.1939 – 09.05.1949 рр.) (ЦДАВОУ. – Ф. 4411. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк.. 14, 18-зв).

В справі 38 квитанцій знайомих лікарів Спілки. Серед них є і два прізвища нових лікарів:

161. Паламарчук Петро (Кн.. квитанцій 1).
162. Птичкин Юрко (Кн.. квитанцій 2).

6. В фонді 4411. – Оп. 1. є справа 15 – Список членів Спілки (150 осіб), написаний чеською мовою.

В ньому є ще біля 40 осіб, не згаданих вище. Справа не має дати.

ДЖЕРЕЛА

(літературні, архівні)

Розділ І.

1. Закон Директорії про заснування військового музею-архіву. ЦДАВОУ. – Ф. 3179. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 1–48.
2. ЦДАВОУ. – Ф. 2439. – Оп. 1. – Спр. 99. – Арк. 1, 11, 21, 171.
3. Павленко М. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919–1924) – К., 1999. – С. 50–51.
4. Колянчук О. Незабутні могили. – Львів., 1993. – С. 45.
5. Колянчук О. Незабутні могили. – Львів., 1993. – С. 7.
6. Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена інтернована Армія УНР у таборах Польщі. – К., 1997. – С. 115.
7. Литвин Сергій. Суд історії: Симон Петлюра і Петлюріана. – К., 2001. – С. 401–403.
8. Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Перевидання в Україні. – К., 1995. – С. 572.
9. Павленко М. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919–1924) – К., 1999. – С. 51–53.
10. Там само. – С. 32–33.
11. Михайло Завальняк. Організація українських лікарів у Чехословацькій Республіці в 1922–1945 рр. // Лікарський вісник. – № 10. – 1955. – Нью-Йорк. – С. 23.
12. ЦДАВОУ. – Ф. Р4411. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 13–13-зв.
13. ЦДАВОУ. – Ф. 2439. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 3.
14. ЦДАВОУ. – Ф. 1429. – Оп. 2. – Спр. 32. – Арк. 70–71.
15. Павленко М. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919–1924) – К., 1999. – С. 94–95.

16. Колянчук О. Незабутні могили. — Львів, 1993. — С. 97, 117, 126, 140, 159.

17. Павленко М. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919—1924) — К., 1999. — С. 89.

18. Колянчук О. Незабутні могили. — Львів, 1993. — С. 76—78.

19. ЦДАВОУ. — Ф. 1604. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 17—17-зв.

20. ЦДАВОУ. — Ф. 2562. — Оп. 1. — Спр. 36. — Арк. 8, 17.

21. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 91. — Арк. 79.

22. Українське козацтво. Мала енциклопедія. — Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр. — 2002. — С. 357.

23. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 91. — Арк. 81.

24. ЦДАВОУ. — Ф. 3179. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 8-зв.

25. Колянчук О. Незабутні могили. — Львів., 1993. — С. 62—69.

26. ЦДАВОУ. — Ф. 1604. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 18.

27. ЦДАВОУ. — Ф. 2562. — Оп. 3. — Спр. 15. — Арк. 1.

28. ЦДАВОУ. — Ф. 2562. — Оп. 3. — Спр. 15. — Арк. 6—7.

29. ЦДАВОУ. — Ф. 2562. — Оп. 1. — Спр. 36. — Арк. 8, 17.

30. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 27. — Арк. 130, 144.

31. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 55, 57.

32. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 53.

33. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 227.

34. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 27. — Арк. 226.

35. ЦДАВОУ. — Ф. 2562. — Оп. 1. — Спр. 33. — Арк. 68.

36. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 27. — Арк. 88, 278.

37. Карманський П. Кривава книга.// Вперед. — 1920. — № 5. — Ч. II. — С. 241.

38. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 4, 72-зв.

39. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 72.

40. Там само. — Ф. 3179. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 8-зв.

41. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 22, 44, 47.

42. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 36, 121-зв.

43. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 23. — Арк. 13-зв., 14.

44. ЦДАВОУ. — Ф. 2562. — Оп. 3. — Спр. 15. — Арк. 18, 19, 21.

45. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 68. — Арк. 13.

46. ЦДАВОУ. — Ф. 1396. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 62-зв.

47. ЦДАВОУ. — Ф. 1396. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 15-зв, 16, 18-зв.

48. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 68. — Арк. 45.

49. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 68. — Арк. 26, 40.

50. ЦДАВОУ. — Ф. 3179. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 8-зв.

51. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 74. — Арк. 18.

52. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 68. — Арк. 40-зв.

53. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 68. — Арк. 1—2.

54. ЦДАВОУ. — Ф. 1396. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 2—3.

55. ЦДАВОУ. — Ф. 1396. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 48-зв.

56. ЦДАВОУ. — Ф. 1396. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 62-зв.
57. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 68. — Арк. 12.
58. Симон Петлюра. Статті, листи, документи (упорядник книги В. Сергійчук). — К, 2006. — С. 542.
59. ЦДАВОУ. — Ф. 4465. — Оп. 1. — Спр. 599. — Арк. 17.
60. ЦДАВОУ. — Ф. 4465. — Оп. 1. — Спр. 599. — Арк. 17-зв — 18-зв.
61. ЦДАВОУ. — Ф. 4465. — Оп. 1. — Спр. 599. — Арк. 1.
62. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 68. — Арк. 2.
63. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 74. — Арк. 8.
64. ЦДАВОУ. — Ф. 3534. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 26.
65. Колянчук О. Незабутні могили. — Львів, 1993. — С. 91.
66. ЦДАВОУ. — Ф. 1396. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 22.
67. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 115. — Арк. 601-зв.
68. ЦДАВОУ. — Ф. 2562. — Оп. 1. — Спр. 36. — Арк. 8, 17.
69. ЦДАВОУ. — Ф. 1604. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 15.
70. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 227.
71. Павленко М. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919–1924) — К, 1999. — С. 94.
72. ЦДАВОУ. — Ф. 1604. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 20.
73. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 30-зв.
74. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 255.
75. ЦДАВОУ. — Ф. 1604. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 13-зв–16.
76. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 50.
77. ЦДАВОУ. — Ф. 2562. — Оп. 1. — Спр. 33. — Арк. 11.
78. ЦДАВОУ. — Ф. 3635. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 70–70-зв.
79. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 17.
80. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 257.
81. Колянчук О. Незабутні могили. — Львів, 1993. — С. 91–92.
82. ЦДАВОУ. — Ф. 4018. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 14–14-зв.
83. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 273.
84. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 147. — Арк. 7, 11-зв.
85. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 128. — Арк. 11.
86. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 115. — Арк. 112.
87. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 119. — Арк. 11, 38.
88. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 115. — Арк. 573, 574.
89. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 115. — Арк. 172.
90. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 119. — Арк. 21–21-зв.
91. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 115. — Арк. 449-зв.
92. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 115. — Арк. 29, 330.
93. ЦДАВОУ. — Ф. 3523. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 3.
94. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 119. — Арк. 120.
95. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 96. — Арк. 2-зв, 5.
96. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 96. — Арк. 13.
97. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 127. — Арк. 8.

98. Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. — Львів, 1995. — 284 с.
99. ЦДАВОУ. — Ф. 2562. — Оп. 1. — Спр. 36. — Арк. 8, 14, 17.
100. ЦДАВОУ. — Ф. 2562. — Оп. 1. — Спр. 32. — Арк. 109-зв—110.
101. Павленко М. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919—1924) — К, 1999. — С. 104—105.
102. ЦДАВОУ. — Ф. 1396. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 1.
103. ЦДАВОУ. — Ф. 2562. — Оп. 1. — Спр. 36. — Арк. 14, 17.
104. Лікарський збірник. Нова серія. Том XII. До 80-ліття від дня народження Павла Пундій. — Львів—Чикаго, 2003. — С. 636.
105. ЦДАВОУ. — Ф. 1396. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 5, 11, 13.
106. ЦДАВОУ. — Ф. 1396. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 35-зв, 19, 29.
107. ЦДАВОУ. — Ф. 1396. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 25, 26, 29, 32, 36-зв, 37, 39-зв, 45, 49.
108. Павло Пундій. Українські лікарі. — Кн. 1. — Львів—Чикаго, 1994. — С. 186.
109. Павло Пундій. Українські лікарі. — Кн. 1. — Львів—Чикаго, 1994. — С. 171.
110. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 7-зв, 9-зв.
111. ЦДАВОУ. — Ф. 4411. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 1—1-зв.
112. ЦДАВОУ. — Ф. 1604. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 19—19-зв.
113. Срібняк І. Українці на чужині. — К, 2000. — С.186.
114. ЦДАВОУ. — Ф. 1396. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 1—2-зв.
115. Тимченко Я. «Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917 — 1921)». — К., 2007. — С. 202.
116. ЦДАВОУ. — Ф. 1396. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 8.
117. ЦДАВОУ. — Ф. 1396. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 10.
118. ЦДАВОУ. — Ф. 1396. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 12—13-зв.
119. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 115. — Арк. 601-зв.
120. Колянчук О. Незабутні могили. — Львів, 1993. — С. 58.
121. Срібняк І. Українці на чужині. — К, 2000. — С.129.
122. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 90. — Арк. 7.
123. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 90. — Арк. 7-зв.
124. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 90. — Арк. 9.
125. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 89. — Арк. 1.
126. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 90. — Арк. 36, 50.
127. ЦДАВОУ. — Ф. 1604. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 12—13-зв.
128. ЦДАВОУ. — Ф. 2562. — Оп. 1. — Спр. 36. — Арк. 5—6, 13—14.
129. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 90. — Арк. 35.
130. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 90. — Арк. 7—8.
131. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 90. — Арк. 2-зв.
132. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 90. — Арк. 18.
133. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 90. — Арк. 15, 24.
134. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 90. — Арк. 51.

135. Колянчук О. Незабутні могили. — Львів, 1993. — С. 59—60.
136. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 89. — Арк. 48.
137. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 89. — Арк. 8.
138. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 90. — Арк. 48.
139. ЦДАВОУ. — Ф. 2562. — Оп. 3. — Спр. 15. — Арк. 32.
140. ЦДАВОУ. — Ф. 3524. — Оп. 1. — Спр. 2. — Л. 21.
141. ЦДАВОУ. — Ф. 3524. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 3.
142. ЦДАВОУ. — Ф. 3524. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 8, 10, 15, 18, 25.
143. Колянчук О. Незабутні могили. — Львів, 1993. — С. 100.
144. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 96. — Арк. 2.
145. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 91. — Арк. 16.
146. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 91. — Арк. 11, 85, 89.
147. ЦДАВОУ. — Ф. 2562. — Оп. 3. — Спр. 15. — Арк. 21.
148. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 91. — Арк. 7, 9, 87.
149. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 91. — Арк. 104.
150. ЦДАВОУ. — Ф. 3524. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 22, 23.
151. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 91. — Арк. 7-зв.
152. ЦДАВОУ. — Ф. 2562. — Оп. 3. — Спр. 15. — Арк. 33.
153. Колянчук О. Незабутні могили. — Львів, 1993. — С. 105—106.
154. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 91. — Арк. 14.
155. Колянчук О. Незабутні могили. — Львів, 1993. — С. 102.
156. ЦДАВОУ. — Ф. 3307. — Оп. 2. — Спр. 17. — Арк. 1.
157. ЦДАВОУ. — Ф. 3307. — Оп. 2. — Спр. 17. — Арк. 1-зв.
158. ЦДАВОУ. — Ф. 3307. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 1.
159. ЦДАВОУ. — Ф. 3307. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 1-зв—2-зв.
160. ЦДАВОУ. — Ф. 3307. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 15—15-зв.
161. ЦДАВОУ. — Ф. 3307. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 1, 7.
162. ЦДАВОУ. — Ф. 3307. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 10—20-зв.
163. ЦДАВОУ. — Ф. 3307. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 20.
164. ЦДАВОУ. — Ф. 3307. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 27.
165. ЦДАВОУ. — Ф. 3307. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 29—30, 31—32, 48-зв.
166. Бойчак М.П. История Киевского военного госпиталя. Кн.1. — К., 2006. — С. 281.
167. Енциклопедія українознавства. — Т. 7. — Львів, 1998. — С. 2649—2650.
168. ЦДАВОУ. — Ф. 3990. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 5.
169. ЦДАВОУ. — Ф. 3990. — Оп. 2. — Спр. 12. — Арк. 2.
170. ЦДАВОУ. — Ф. 3990. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 1-зв, 14, 15, 19.
171. ЦДАВОУ. — Ф. 3307. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 49-зв—50.
172. ЦДАВОУ. — Ф. 3307. — Оп. 2. — Спр. 12. — Арк. 14, 16.
173. ЦДАВОУ. — Ф. 3307. — Оп. 2. — Спр. 12. — Арк. 15.
174. ЦДАВОУ. — Ф. 3307. — Оп. 2. — Спр. 17. — Арк. 1-зв.
175. ЦДАВОУ. — Ф. 3307. — Оп. 2. — Спр. 17. — Арк. 5, 14.
176. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 164. — Арк. 4.

177. ЦДАВОУ. – Ф. 2439. – Оп. 1. – Спр. 127. – Арк. 8.
178. Колянчук О. Меморіали та могили учасників українських визвольних змагань. 1917–1821 р. – Перемишль., 2003. – С. 145.
179. ЦДАВОУ. – Ф. 3307. – Оп. 2. – Спр. 17. – Арк. 12–12-зв, 13-зв.
180. ЦДАВОУ. – Ф. 3990. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 1.
181. Там само. – Спр. 8. – Арк. 1,2.
182. Там само. – Спр. 10. – Арк. 4.
183. ЦДАВОУ. – Ф. 1396. – Оп. 1. – Спр. 1–4.
184. ОДАМОУ. – Ф. 144. – Оп. 33047. – Спр. 728. – Арк. 181–188.
185. Бойчак М. П. История Киевского военного госпиталя. – Кн. 2. – К., 2006. – С. 523.
186. Бойчак М. П. История Киевского военного госпиталя. – Кн. 2. – К., 2006. – С. 483–485.
187. ЦДАВОУ. – Ф. 1396. – Оп. 1. Спр. 3. – Арк. 49.
188. В'ялов П. І., Кривошия В. В. Шляхетсько-козацькі роди та їх доля. – К., 1999. – С. 26.
189. ЦДАВОУ. – Ф. 1396. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 14-зв.
190. ЦДАВОУ. – Ф. 1396. – Оп. 1. – Спр. 1–4.
191. ЦДАВОУ. – Ф. 1396. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 8.
192. ЦДАВОУ. – Ф. 1396. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 30-зв.
193. ЦДАВОУ. – Ф. 1396. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 43-зв.–44.
194. ЦДАВОУ. – Ф. 1396. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 19-зв–20.
195. ЦДАВОУ. – Ф. 1396. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 49.
196. ЦДАВОУ. – Ф. 1396. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1–1-зв.
197. ЦДАВОУ. – Ф. 1396. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 14-зв.
198. ЦДАВОУ. – Ф. 1396. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 7–8.
199. ЦДАВОУ. – Ф. 1396. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 22.
200. ЦДАВОУ. – Ф. 1396. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 28.
201. ЦДАВОУ. – Ф. 4411. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 1–50.
202. Бойчак М. П. История Киевского военного госпиталя. – Кн. 2. – 2006. – С. 33, 44–45, 711.
203. ЦДАВОУ. – Ф. 1396. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 67–67-зв.
204. ЦДАВОУ. – Ф. 1396. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 28.
205. ЦДАВОУ. – Ф. 1396. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 24.
206. ЦДАВОУ. – Ф. 1396. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 18–18-зв.
207. ЦДАВОУ. – Ф. 1396. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 14.
208. ЦДАВОУ. – Ф. 3566. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 8–18.
209. ЦДАВОУ. – Ф. 3566. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 105–107.
210. ЦДАВОУ. – Ф. 1396. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 9.
211. ЦДАВОУ. – Ф. 1396. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 39-зв., 44-зв., 52.
212. ЦДАВОУ. – Ф. 1396. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 38.
213. ЦДАВОУ. – Ф. 1396. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 40.
214. ЦДАВОУ. – Ф. 1396. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 42.

215. ЦДАВОУ. – Ф. 1396. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 4.
216. ЦДАВОУ. – Ф. 1065. – Оп. 4. – Спр. 61.
217. ЦДАВОУ. – Ф. 1396. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 6–8.
218. ЦДАВОУ. – Ф. 1396. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 1–2.
219. ЦДАВОУ. – Ф. 1396. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 16–16-зв.
220. ЦДАВОУ. – Ф. 1396. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 17.
221. ЦДАВОУ. – Ф. 2562. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 1–3.
222. Тимченко Ярослав. Офіцерський корпус армії Української Народної Республіки /1917–1921/. – Кн. 1. – К, 2007. – С. 415–416.
223. ЦДАВОУ. – Ф. 1396. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 54–55.
224. Павло Пундій. Українські лікарі. – Кн.1. – Львів–Чикаго, 1994. – С. 131–132.
225. Ярослав Ганіткевич. Українські лікарі-вчені першої половини ХХ століття та їхні наукові школи. – Львів, 2002. – С. 470–482.
226. Павло Пундій. Українські лікарі. – Кн.1. – Львів–Чикаго, 1994. – С. 122–123.
227. ЦДАВОУ. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 599.
228. ЦДАВОУ. – Ф. 1396. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 62-зв., 63.
229. Енциклопедія Українознавства. – Том 2. – Львів, 1993. – С. 552.
230. Тимченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). – К., 2007. – С. 140–141.
231. ЦДАВОУ. – Ф. 1396. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 64.
232. ЦДАВОУ. – Ф. 1396. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 66.
233. Ярослав Ганіткевич. Українські лікарі-вчені першої половини ХХ століття та їхні наукові школи. – Львів, 2002. – С. 69–70.
234. Лікарський збірник. Нова серія. Том XII. До 80-ліття від дня народження Павла Пундія. – Львів–Чикаго, 2003. – С. 175, 186, 217, 275–277.
235. ЦДАВОУ. – Ф. 4411. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 18.
236. Завальняк М. Організація українських лікарів у Чехословацькій Республіці в 1922–1945рр. // Лікарський Вісник. – № 10. – Нью-Йорк, 1955. – С. 23.
237. ЦДАВОУ. – Ф. 1396. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 66.
238. Завальняк М. Організація українських лікарів у Чехословацькій Республіці в 1922–1945 рр. // Лікарський Вісник. – № 10. – 1955, Нью-Йорк.
239. ЦДАВОУ. – Ф. 2562. – Оп. 1. – Спр. 70. – Арк. 1–12-зв.
240. ЦДАВОУ. – Ф. 2562. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 70.
241. ЦДАВОУ. – Ф. 2562. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 47.
242. Ганіткевич Ярослав. Українські лікарі-вчені першої половини ХХ століття та їхні наукові школи. – Львів., 2002. – С. 90.
243. Ярослав Тимченко. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917 – 1921). Кн. І. – К, 2007. – С. 243–244.
244. ЦДАВОУ. – Ф. 3566. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 13–18.

245. Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні. Головний редактор В. Кубийович. Том 4. — Львів, 1994. — С. 1291.
246. Павло Пундій. Українські лікарі. — Кн. 1. — Львів—Чикаго, 1994. — С. 192.
247. Пундій П. Лікарський збірник. Нова серія. Том III. — Львів., 2003. — С. 278—279.
248. Ганіткевич Ярослав. Українські лікарі-вчені першої половини ХХ століття та їхні наукові школи. — Львів., 2002. — С. 69—70.
249. ЦДАВОУ. — Ф. 2562. — Оп. 2. — Спр. 6. — Арк. 33—36.
250. ЦДАВОУ. — Ф. 342. — Оп. 1. — Спр. 954. — Арк. 2—3.
251. ЦДАВОУ. — Ф. 342. — Оп. 1. — Спр. 525. — Арк. 2.
252. ЦДАВОУ. — Ф. 342. — Оп. 1. — Спр. 525. — Арк. 6, 10.
253. ЦДАВОУ. — Ф. 2562. — Оп. 2. — Спр. 13. — Арк. 33—34-зв.
254. Енциклопедія українознавства. Гол. ред. В. Кубийович. — Т. 9. — Львів, 2000. — С. 3446.
255. Скоропадський Павло. Спогади. — Київ—Філадельфія, 1995. — С. 374—375.
256. Лікарський збірник. Нова серія, том XII. — Львів—Чикаго, 2003. — С. 230.
257. Ганіткевич Я. Українські лікарі — вчені. — Львів., 2002. — С. 300—303.
258. ЦДАВОУ. — Ф. 2562. — Оп. 2. — Спр. 13. — Арк. 19.
259. ЦДАВОУ. — Ф. 2562. — Оп. 1. — Спр. 59. — Арк. 1—3.
260. ЦДАВОУ. — Ф. 2562. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 19—20, 24.
261. ЦДАВОУ. — Ф. 2496. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 2, 5.
262. ЦДАВОУ. — Ф. 2496. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 1—2, 11, 13.
263. ЦДАВОУ. — Ф. 2496. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 21—24.
264. ЦДАВОУ. — Ф. 2496. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 48.
265. ЦДАВОУ. — Ф. 4465. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 1—4.
266. ЦДАВОУ. — Ф. 2562. — Оп. 1. — Спр. 85. — Арк. 1—9-зв.
267. ЦДАВОУ. — Ф. 2562. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 27—28.
268. ЦДАВОУ. — Ф. 2562. — Оп. 2. — Спр. 8. — Арк. 49, 113, 116, 117, 125, 137, 143—144.
269. ЦДАВОУ. — Ф. 2562. — Оп. 2. — Спр. 15. — Арк. 8.
270. ЦДАВОУ. — Ф. 2562. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 89—90.
271. ЦДАВОУ. — Ф. 2496. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 108.
272. ЦДАВОУ. — Ф. 2562. — Оп. 3. — Спр. 3. — Арк. 1—3.
273. Наріжний С. Українська еміграція. — Прага, 1992. — С. 50.
274. ЦДАВОУ. — Ф. 2562. — Оп. 1. — Спр. 93. — Арк. 31-зв.
275. ЦДАВОУ. — Ф. 2562. — Оп. 1. — Спр. 36. — Арк. 9.
276. ЦДАВОУ. — Ф. 2562. — Оп. 3. — Спр. 4. — Арк. 2, 5, 17, 28, 30, 31, 33.
277. Енциклопедія українознавства. — Гол. ред. В. Кубийович. — Т. 9. — Львів, 2000. — С. 3446.
278. ЦДАВОУ. — Ф. 3566. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 27, 30, 32, 33, 37.

279. ЦДАВОУ. — Ф.2562. — Оп.2. — Спр.4. — Арк. 73—73-зв.
280. ЦДАВОУ. — Ф.2562. — Оп.2. — Спр.5. — Арк. 5, 12, 15—15-зв.
281. ЦДАВОУ. — Ф.2562. — Оп.2. — Спр.5. — Арк. 34—35, 37.
282. ЦДАВОУ. — Ф.2562. — Оп.2. — Спр.5. — Арк. 99.
283. ЦДАВОУ. — Ф.2562. — Оп.2. — Спр.13. — Арк. 42—42-зв.
284. Бойчак М. П. Киевский военный госпиталь в первой половине XX века. — Кн.2. — К., 2006. — С.480, 496, 524.
285. ЦДАВОУ. — Ф.2562. — Оп.1. — Спр.56. — Арк. 6, 18.
286. ЦДАВОУ. — Ф.2562. — Оп.1. — Спр.56. — Арк. 15.
287. Там само. — Спр.56. — Арк.17.
288. ЦДАВОУ. — Ф.2562. — Оп.1. — Спр.56. — Арк. 1, 3.
289. Там само. — Спр.56. — Арк.26—26-зв.
290. ЦДАВОУ. — Ф.4465. — Оп.1. — Спр.602. — Арк. 2—3.
291. ЦДАВОУ. — Ф.4465. — Оп.1. — Спр.602. — Арк. 33.
292. ЦДАВОУ. — Ф. 3202. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 1—1-зв.
293. ЦДАВОУ. — Ф. 3208. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 3.
294. ЦДАВОУ. — Ф. 2562. — Оп. 2. — Спр. 15. — Арк. 103—104.
295. ЦДАВОУ. — Ф. 4465. — Оп. 1. — Спр. 952. — Арк. 1—5.
296. ЦДАВОУ. — Ф. 4465. — Оп. 1. — Спр. 1007. — Арк. 149.
297. ЦДАВОУ. — Ф. 3208. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 53, 55.
298. ЦДАВОУ. — Ф. 3208. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 63.
299. ЦДАВОУ. — Ф. 3208. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 64—64-зв., 66.
300. ЦДАВОУ. — Ф.3635. — Оп.1. — Спр.1. — Арк. 17.
301. ЦДАВОУ. — Ф.3635. — Оп.1. — Спр.1. — Арк. 78.
302. ЦДАВОУ. — Ф.4465. — Оп.1. — Спр.1011. — Арк. 43.
303. ЦДАВОУ. — Ф.3635. — Оп.1. — Спр.1. — Арк. 13.
304. ЦДАВОУ. — Ф.3635. — Оп.1. — Спр.1. — Арк. 6.
305. Там само. — Спр.1. — Арк. 7.
306. ЦДАВОУ. — Ф.3635. — Оп.1. — Спр.1. — Арк. 18.
307. ЦДАВОУ. — Ф.3635. — Оп.1. — Спр.1. — Арк. 33, 42—43.
308. ЦДАВОУ. — Ф.3635. — Оп.1. — Спр.1. — Арк. 52.
309. Там само. — Спр.1. — Арк. 106.
310. ЦДАВОУ. — Ф.3635. — Оп.1. — Спр.2. — Арк. 11.
311. ЦДАВОУ. — Ф.3635. — Оп.1. — Спр.1. — Арк. 106, 107, 109.
312. ЦДАВОУ. — Ф.3635. — Оп.1. — Спр.2. — Арк. 10.
313. ЦДАВОУ. — Ф.3635. — Оп.1. — Спр.2. — Арк. 8—9.
314. ЦДАВОУ. — Ф.3635. — Оп.1. — Спр.2. — Арк. 12.
315. ЦДАВОУ. — Ф. 3635. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 123, 125.
316. ЦДАВОУ. — Ф.3635. — Оп.1. — Спр.1. — Арк. 134, 135.
317. ЦДАВОУ. — Ф.3179. — Оп.1. — Спр.8. — Арк. 4.
318. ЦДАВОУ. — Ф.3635. — Оп.1. — Спр.1. — Арк.107-зв.
319. ЦДАВОУ. — Ф.3566. — Оп.1. — Спр.1. — Арк. 33, 35—38.
320. ЦДАВОУ. — Ф.3566. — Оп.1. — Спр.1. — Арк. 51.
321. ЦДАВОУ. — Ф.3566. — Оп.1. — Спр.43. — Арк. 102—102-зв.
322. ЦДАВОУ. — Ф.3566. — Оп.1. — Спр.43. — Арк. 99.

323. ЦДАВОУ. — Ф.3566. — Оп.1. — Спр.43. — Арк. 100.
324. ЦДАВОУ. — Ф.3566. — Оп.1. — Спр.4. — Арк. 33.
325. ЦДАВОУ. — Ф.3566. — Оп.1. — Спр.4. — Арк. 48—49.
326. ЦДАВОУ. — Ф.3566. — Оп.1. — Спр.4. — Арк. 50.
327. ЦДАВОУ. — Ф.3566. — Оп.1. — Спр.4. — Арк. 51,52.
328. ІРНБУВ. — Ф.1. — Справи 23927, 23928, 23929.
329. ЦДАВОУ. — Ф.3566. — Оп.1. — Спр.28. — Арк. 1, 4.
330. ЦДАВОУ. — Ф.3566. — Оп.1. — Спр.18. — Арк. 28.
331. ЦДАВОУ. — Ф.3566. — Оп.1. — Спр.18. — Арк. 31.
332. ЦДАВОУ. — Ф.3566. — Оп.1. — Спр.18. — Арк. 39.
333. Павленко М. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919—1924) — К., 1999. — С. 97.
334. ЦДАВОУ. — Ф.3566. — Оп.1. — Спр.18. — Арк. 30, 32.
335. ЦДАВОУ. — Ф.3566. — Оп.1. — Спр.18. — Арк. 3, 7, 24.
336. ЦДАВОУ. — Ф.3566. — Оп.1. — Спр.18. — Арк. 44.
337. ЦДАВОУ. — Ф.3566. — Оп.1. — Спр.18. — Арк. 63.
338. ЦДАВОУ. — Ф.3566. — Оп.1. — Спр.12. — Арк. 128.
339. КИЕВ. Энциклопедический справочник / Под ред А. В. Кудрицкого / — К., 1982. — С. 274—275.
340. ЦДАВОУ. — Ф.3566. — Оп.1. — Спр.18. — Арк. 47.
341. ЦДАВОУ. — Ф.3566. — Оп.1. — Спр.18. — Арк. 25, 26.
342. ЦДАВОУ. — Ф.3566. — Оп.1. — Спр.16. — Арк. 20.
343. ЦДАВОУ. — Ф.3566. — Оп.1. — Спр.16. — Арк. 22—25.
344. ЦДАВОУ. — Ф.3566. — Оп.1. — Спр.45. — Арк. 2.
345. ЦДАВОУ. — Ф.3566. — Оп.1. — Спр.45. — Арк. 3—5, 7—10.
346. ЦДАВОУ. — Ф.3566. — Оп.1. — Спр.45. — Арк. 26—26-зв.
347. ЦДАВОУ. — Ф.3566. — Оп.1. — Спр.45. — Арк.28.
348. Там само. — Спр.45. — Арк. 30—31, 33—34, 37—38.
349. ЦДАВОУ. — Ф.3566. — Оп.1. — Спр.45. — Арк. 12, 14.
350. ЦДАВОУ. — Ф.3566. — Оп.1. — Спр.45. — Арк. 17, 20.
351. ЦДАВОУ. — Ф.3566. — Оп.1. — Спр.45. — Арк. 21.
352. Там само. — Спр.45. — Арк. 22, 24.
353. ЦДАВОУ. — Ф.3566. — Спр.46. — Арк. 133.
354. ЦДАВОУ. — Ф.3566. — Оп.1. — Спр.45. — Арк. 42—44, 48—52, 86, 98.
355. ЦДАВОУ. — Ф.3566. — Оп.1. — Спр. 46. — Арк. 14.
356. ЦДАВОУ. — Ф.3566. — Оп.1. — Спр.45. — Арк. 80—82, 86, 91—93, 97—98, 99, 101.
357. ЦДАВОУ. — Ф.3566. — Оп.1. — Спр.46. — Арк. 71, 129.
358. ЦДАВОУ. — Ф.3566. — Оп.1. — Спр.45. — Арк. 104, 107.
359. ЦДАВОУ. — Ф.3566. — Оп.1. — Спр.45. — Арк. 156, 158.
360. ЦДАВОУ. — Ф.3566. — Оп.1. — Спр.45. — Арк. 157.
361. ЦДАВОУ. — Ф.3635. — Оп.1. — Спр.8. — Арк. 28.
362. ЦДАВОУ. — Ф.3179. — Оп.1. — Спр.10. — Арк. 1—48.

363. Там само. — Спр.10. — Арк. 1—3-зв.
364. ЦДАВОУ. — Ф.3866. — Оп.1. — Спр.48. — Арк. 1 — 24.
365. ЦДАВОУ. — Ф.4018. — Оп.1. — Спр.5. — Арк. 1—4.
366. ЦДАВОУ. — Ф.4018. — Оп.1. — Спр. 9, 10, 78.
367. ЦДАВОУ. — Ф.4018. — Оп.1. — Спр.9. — Арк. 7-зв., 14, 29, 95.
368. ЦДАВОУ. — Ф.4018. — Оп.1. — Спр.10. — Арк. 76.
369. ЦДАВОУ. — Ф.4018. — Оп.1. — Спр.24. — Арк. 17, 24.
370. Бойчак М.П. Киевский военный госпиталь. — Кн.2. — К, 2006. — С. 526.
371. ЦДАВОУ. — Ф.4018. — Оп.1. — Спр.9. — Арк. 39, 54, 92, 190.
372. ЦДАВОУ. — Ф.4018. — Оп.1. — Спр. 9. — Арк. 111, 233.
373. ЦДАВОУ. — Ф.3866. — Оп.1. — Спр.129. — Арк. 1—7.
374. Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні. — Гол. ред. В. Кубійович. — Т.1. — Львів, 1993. — С. 339.
375. ЦДАВОУ. — Ф.4018. — Оп.1. — Спр.9. — Арк. 230.
376. ЦДАВОУ. — Ф.4018. — Оп.1. — Спр.10. — Арк. 3, 52, 56, 82.
377. ЦДАВОУ. — Ф.4018. — Оп.1. — Спр.21. — Арк. 3-зв., 31-зв.
378. ЦДАВОУ. — Ф.4018. — Оп.1. — Спр.21. — Арк. 5-зв.
379. ЦДАВОУ. — Ф.4018. — Оп.1. — Спр.7. — Арк. 6.
380. Лікарський збірник. Нова серія, том XII. — Львів—Чикаго, 2003. — С. 185.
381. ЦДАВОУ. — Ф.4018. — Оп.1. — Спр.7. — Арк. 4, 6.
382. ЦДАВОУ. — Ф. 36355. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 141.
383. ЦДАВОУ. — Ф. 3635. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 1, 2, 4, 23.
384. ЦДАВОУ. — Ф. 3635. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 10—10-зв.
385. ЦДАВОУ. — Ф. 3635. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 349—359.
386. Тимченко Ярослав. Офіцерський корпус армії УНР (1917 — 1921). — Київ, 2007. — С. 334—335.
387. ДАКО. — Ф. 782. — Оп. 1. — Спр. 8836. — Арк. 3—25.
388. ЦДАВОУ. — Ф. 3635. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 274, 275—278.
389. ЦДАВОУ. — Ф. 3635. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 315.
390. ЦДАВОУ. — Ф. 3635. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 292.
391. ЦДАВОУ. — Ф. 4018. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 3, 52, 56, 82.
392. ЦДАВОУ. — Ф. 4465. — Оп. 1. — Спр. 335. — Арк. 2—5-зв.
393. ЦДАВОУ. — Ф. 4465. — Оп. 1. — Спр. 335. — Арк. 6.
394. Авраменко Василь Кирилович. Матеріал з Вікіпедії — вільної енциклопедії. Інтернет, розділ «Мистецтво, культура».
395. ЦДАВОУ. — Ф. 4465. — Оп. 1. — Спр. 83. — Арк. 117.
396. ЦДАВОУ. — Ф. 3635. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 77, 84—87, 95, 98, 99, 101, 120-зв., 129, 133.
397. ЦДАВОУ. — Ф. 2439. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 6, 9.
398. ЦДАВОУ. — Ф. 3644. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 3—5.
399. ЦДАВОУ. — Ф. 3644. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 192.
400. ЦДАВОУ. — Ф. 3644. — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 353.
401. ЦДАВОУ. — Ф. 3644. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 31.

402. ЦДАВОУ. – Ф. 3644. – Оп. 1. – Спр. 24.
403. ЦДАВОУ. – Ф. 3644. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 44–45-зв.
404. ЦДАВОУ. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 1.
405. ЦДАВОУ. – Ф. 2439. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 2-зв.–3-зв.
406. ЦДАВОУ. – Ф. 3761. – Оп. 1. – Спр. 1.
407. ЦДАВОУ. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 572. – Арк. 1.
408. ЦДАВОУ. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 572. – Арк. 9–22.
409. ЦДАВОУ. – Ф. 3761. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 65.
410. ЦДАВОУ. – Ф. 3761. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 59-зв., 69,
70–71.
411. ЦДАВОУ. – Ф. 3761. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 60.
412. ЦДАВОУ. – Ф. 4005. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 1.
413. ЦДАВОУ. – Ф. 4005. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 3–4.
414. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української
Народної Республіки (1917–1921). – К., 2007. – С. 489–490.
415. ЦДАВОУ. – Ф. 3990. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 1.
416. ЦДАВОУ. – Ф. 4005. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 2–3-зв.
417. ЦДАВОУ. – Ф. 4005. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 12–15.
418. ЦДАВОУ. – Ф. 4005. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 17.
419. ЦДАВОУ. – Ф. 4005. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 147.
420. ЦДАВОУ. – Ф. 3990. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 1.
421. ЦДАВОУ. – Ф. 4005. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 3, 22.
422. ЦДАВОУ. – Ф. 3990. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 9.
423. ЦДАВОУ. – Ф. 4005. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 7-зв.
424. ЦДАВОУ. – Ф. 4005. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 128-зв., 138.
425. О. Колянчук Меморіали та могили учасників українських
визвольних змагань. – Перемишль, 2003. – С. 145.
426. Юрій Веленський. Життя і смерть Юрія Липи. // Наше
здоров'я. – 5 вересня 2008 – № 34.
427. ЦДАВОУ. – Ф. 4005. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 1, 3–4, 7,
9–12, 20, 21.
428. ЦДАВОУ. – Ф. 4005. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 23.
429. ЦДАВОУ. – Ф. 4005. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 26.
430. ЦДАВОУ. – Ф. 4005. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 30.
431. ЦДАВОУ. – Ф. 4005. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 22.
432. ЦДАВОУ. – Ф. 4005. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 22.
433. Колянчук О. Незабутні могили. – Львів, 1993. – С. 18–19.
434. Наріжний Симон. Українська еміграція. – Прага, 1999. –
С. 89–90.
435. ЦДАВОУ. – Ф. 2439. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 6–6-зв.
436. ЦДАВОУ. – Ф. 3990. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 21.
437. ЦДАВОУ. – Ф. 3990. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 5.
438. ЦДАВОУ. – Ф. 3990. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 5.
439. ЦДАВОУ. – Ф. 4005. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 141-зв – 142-зв.
440. Колянчук О. Незабутні могили. – Львів, 1993. – С. 44.

441. ЦДАВОУ. — Ф. 3566. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 27.
442. Савченко В.А. Время и судьбы. Симон Петлюра. — Харьков, 2004. — С. 372.
443. ЦДАВОУ. — Ф. 4465. — Оп. 1. — Спр. 973. — Арк. 1—1-зв.
444. Проценко Л.А. И до небес рукой подать. — К., 2002. — С. 5.
445. О. Колянчук. Незабутні могили. — Львів, 1993. — С. 28, 31—34, 36—37, 42—43.
446. ЦДАВОУ. — Ф. 4018. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 6-зв., 51.
447. ЦДАВОУ. — Ф. 4018. — Оп. 1. — Спр. 78. — Арк. 5-зв., 6.

Розділ II.

1. Організація українських лікарів у Чехословацькій Республіці в 1922—1945 рр. // Лікарський Вісник. — № 10. — Нью-Йорк, 1955. — С. 24.
2. Бойчак М. П. История Киевского военного госпиталя. — Кн. 2 — К., 2006. — С. 437.
3. Ганіткевич Я. Історія української медицини в датах та іменах. — Львів., 2004. — С. 67, 69, 253.
4. Довідник з історії України. За загальною редакцією І. Підкови, Р. Шуста. 2-ге видання. — К., 2002. — С. 961.
5. ЦДАВОУ. — Ф. 3850с. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 1—4.
6. ЦДАВОУ. — Ф. 3850с. — Оп. 1. — Спр. 3.
7. ЦДАВОУ. — Ф. 3850с. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 1, 6, 7, 10, 23, 34, 40.
8. ЦДАВОУ. — Ф. 3850с. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 1—2.
9. ЦДАВОУ. — Ф. 3850с. — Оп. 1. — Спр. 23. — Арк. 3—3-зв.
10. ЦДАВОУ. — Ф. Р 4411. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 1.
11. ЦДАВОУ. — Ф. Р 4411. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 1-зв.
12. Пундій П. Українські лікарі. Бібліографічний довідник. Книга 1. Естафета поколінь національного відродження. Головний редактор Я. Ганіткевич. — Львів — Чикаго, 1994. — С. 131—132.
13. ЦДАВОУ. — Ф. Р 4411. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 2.
14. ЦДАВОУ. — Ф. Р 4411. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 1.
15. ЦДАВОУ. — Ф. Р 4411. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 1.
16. Ганіткевич Я. Історія української медицини в датах та іменах. — Львів, 2004. — С. 83.
17. Пундій П. Українські лікарі. Бібліографічний довідник. Книга 1. Естафета поколінь національного відродження. Головний редактор Я. Ганіткевич. — Львів — Чикаго, 1994. — С. 270.
18. ЦДАВОУ. — Ф. Р 4411. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 11-зв.
19. ЦДАВОУ. — Ф. Р 4411. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 11-зв., 18-зв., 19.
20. ЦДАВОУ. — Ф. Р 4411. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 1, 2-зв.
21. Енциклопедія українознавства. Том 8. Перевидання в Україні. Гол. редактор В. Кубійович. — Львів., 2000. — С. 3003.

22. Там само. — Том 8. — С. 3741.
23. Михайло Подільчак. Академік Іван Горбачевський — видатний український учений. // Агарт. — К., 1998. — № 9–10. — С. 51–52.
24. Пундій П. Українські лікарі. Бібліографічний довідник. Книга 1. Естафета поколінь національного відродження. Головний редактор Я. Ганіткевич. — Львів — Чикаго, 1994. — С. 60.
25. ЦДАВОУ. — Ф. Р 4411. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 22.
26. Пундій П. Українські лікарі. Бібліографічний довідник. Книга 1. Естафета поколінь національного відродження. Головний редактор Я. Ганіткевич. — Львів — Чикаго, 1994. — С. 122.
27. Енциклопедія українознавства. Том 10. Перевидання в Україні. Головний редактор В. Кубійович. — Львів, 2000. — С. 3743.
28. Павло Пундій. Українські лікарські організації Західних земель України і в еміграції в Чехословаччині. — Лікарська збірка: Нова серія. — Т. 12. — Львів — Чикаго, 2003. — С. 175.
29. Бойчак М.П. История Киевского военного госпиталя. — Кн. 2. — К, 2006. — С. 44–45, 67, 70, 279–280.
30. ЦДАВОУ. — Ф. 4465. — Спр. 1011. — Арк. 70–72.
31. Пундій П. Українські лікарі. Бібліографічний довідник. Книга 1. Естафета поколінь національного відродження. Головний редактор Я. Ганіткевич. — Львів — Чикаго, 1994 — С. 56.
32. Ворох С. Громадська праця проводу УЛГПА. В кн.: Пропам'ятна книга з нагоди 25-ліття УЛГПА (1950–1975). Гол. редактор Р. Осінчук. — Нью-Йорк., 1975. — С. 276.
33. ЦДАВОУ. — Ф.Р 4411. — Оп.1. — Спр. 2. — Арк. 21.
34. Ярослав Ганіткевич. Українські лікарі-учені першої половини ХХ століття і їхні наукові школи. — Львів, 2002. — С. 160–162.
35. Ганіткевич Я. Історія української медицини в датах та іменах. — Львів, 2004. — С. 85.
36. Пундій П. Українські лікарі. Бібліографічний довідник. Книга 1. Естафета поколінь національного відродження. Головний редактор Я. Ганіткевич. — Львів — Чикаго, 1994. — С. 40–240.
37. Там само. — С. 31–228.
38. ЦДАВОУ. — Ф. Р 4411. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 29-зв.
39. Пундій П. Українські лікарі. Бібліографічний довідник. Книга І. Естафета поколінь національного відродження. Гол. редактор Я. Ганіткевич. — Львів, 1994. — С. 155.
40. Пундій П. Українські лікарі. Бібліографічний довідник. Книга 1. Естафета поколінь національного відродження. Головний редактор Я. Ганіткевич. — Львів — Чикаго, 1994. — С. 49, 154.
41. ЦДАВОУ. — Ф. Р 4411. — Оп. 1 — Спр. 3. — Арк. 1, 2-зв., 3.
42. Пундій П. Українські лікарі. Бібліографічний довідник. Книга 1. Естафета поколінь національного відродження. Головний редактор Я. Ганіткевич. — Львів — Чикаго, 1994. — С. 171, 192.

43. Бойчак М.П. История Киевского военного госпиталя. — Кн. 2. — К., 2006. — С. 526.
44. Там само. — С. 522.
45. ЦДАВОУ. — Ф. 4411. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 19.
46. Доктор Константин Бризгун (Посмертна згадка). // Український медичний архів. — 1986. — № 10. — С. 130.
47. ЦДАВОУ. — Ф. Р 4411. — Оп.1. — Спр. 2. — Арк. 24.
48. ЦДАВОУ. — Ф. Р 4411. — Оп.1. — Спр. 2. — Арк. 30-зв.
49. ЦДАВОУ. — Ф. Р 4411. — Оп.1. — Спр. 3. — Арк. 1-зв.
50. ЦДАВОУ. — Ф. Р 4411. — Оп.1. — Спр. 11.
51. ЦДАВОУ. — Ф. Р 4411. — Оп.1. — Спр. 7. — Арк. 2.
52. ЦДАВОУ. — Ф. Р 4411. — Оп.1. — Спр. 18. — Арк. 36-зв.
53. ЦДАВОУ. — Ф. Р 4411. — Оп.1. — Спр. 3. — Арк. 2-зв.
54. ЦДАВОУ. — Ф. Р 4411. — Оп.1. — Спр. 7. — Арк. 28.
55. Пундій П. Лікарський збірник: Нова серія. — Т. XII. — Львів — Чикаго, 2003. — С. 245–255.
56. ЦДАВОУ. — Ф. Р 4411. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 2.
57. ЦДАВОУ. — Ф. Р 4411. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 67-зв., 92.
58. ЦДАВОУ. — Ф. Р 4411. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 2.
59. Ярослав Ганіткевич. Українські лікарі першої половини ХХ століття та їхні наукові школи. — Львів, 2002. — С. 250–260.
60. ЦДАВОУ. — Ф. 4411 — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 41-зв.
61. ЦДАВОУ. — Ф. 4411. — Оп.1. — Спр. 19. — Арк. 5.
62. Ярослав Ганіткевич. Українські лікарі-вчені першої половини ХХ століття та їхні наукові школи. — Львів, 2002. — С. 258.
63. Ганіткевич Я. Історія української медицини в датах та іменах. — Львів, 2004. — С. 88.
64. Енциклопедія українознавства. Том.8. Перевидання в Україні. Гол. редактор В. Кубійович. — Львів, 2000. — С. 2814.
65. Пундій П. Українські лікарі. Бібліографічний довідник. Книга 1. Естафета поколінь національного відродження. Головний редактор Я. Ганіткевич. — Львів — Чикаго, 1994. — С. 271.
66. ЦДАВОУ. — Ф. Р 4411. — Оп.1. — Спр. 5. — Арк. 2.
67. Пундій П. Українські лікарі. Бібліографічний довідник. Книга 1. Естафета поколінь національного відродження. Головний редактор Я. Ганіткевич. — Львів — Чикаго, 1994. — С. 287–289.
68. Ганіткевич Я. Історія української медицини в датах та іменах. — Львів, 2004. — С. 100, 105, 115.
69. Ганіткевич Я. Українські лікарі-вчені першої половини ХХ століття та їхні наукові школи. — Львів, 2002. — С. 73–74.
70. ЦДАВОУ. — Ф. Р 4411. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 1-зв.
71. ЦДАВОУ. — Ф. Р 4411. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 1–2.
72. Енциклопедія українознавства. Том 8. Перевидання в Україні. Гол. редактор В. Кубійович. — Львів, 2000. — С. 3003.

73. Енциклопедія українознавства. Том. 2, Том 4. Перевидання в Україні. Гол. редактор В. Кубійович. — Львів, 1993. — С. 552, С.1310.
74. Пундій П. Українські лікарі. Бібліографічний довідник. Книга 1. Естафета поколінь національного відродження. Головний редактор Я. Ганіткевич. — Львів — Чикаго, 1994. — С.75.
75. ЦДАВОУ. — Ф. Р 4411. — Оп.1. — Спр. 5. — Арк.11—12-зв.
76. ЦДАВОУ. — Ф. Р 4411. — Оп.1. — Спр. 5. — Арк. 13—13-зв.
77. Лікарський збірник. Нова серія. Том XII. До 80-ліття від дня народження Павла Пундія. — Львів — Чикаго. — 2003. — С. 280.
78. ЦДАВОУ. — Ф. Р 4411. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 13.
79. ЦДАВОУ. — Ф. Р 4411. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 16.
80. ЦДАВОУ. — Ф. Р 4411. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 4, 5, 7.
81. Там само. — Спр. 13. — Арк. 1—30.
82. ЦДАВОУ. — Ф. Р 4411. — Оп.1. — Спр. 4. — Арк. 7, 9.
83. М. Завальняк. «Організація українських лікарів у Чехословачкій Республіці в 1922—1945 рр». // Лікарський вісник. — 1958. — № 10, Нью-Йорк. — С. 23—28.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ I

МЕДИЧНА, ДУХОВНА І МАТЕРІАЛЬНА ДОПОМОГА ІНТЕРНОВАНИМ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМ АРМІЇ УНР ТА ЇХНІМ РОДИНАМ В ТАБІРНИХ УМОВАХ НА ТЕРЕНАХ ПОЛЬЩІ

<i>Глава 1. Перебування Армії УНР в умовах інтернування у таборах Польщі</i>	<i>5</i>
<i>Глава 2. Становище інтернованих українських вояків у Вадовицькому таборі</i>	<i>12</i>
<i>Глава 3. Тимчасовий збірний табір в Ланцуті та організація в ньому першої медичної допомоги</i>	<i>15</i>
<i>Глава 4. Важкі умови життя в Петроківському таборі і таємні дії більшовицьких та французьких агентів по набору старшин Армії УНР служити в їхніх військах</i>	<i>19</i>
<i>Глава 5. Медичний персонал Олександрівського табору та організація повсякденного життя інтернованих</i>	<i>25</i>
<i>Глава 6. Моральний стан мешканців Щипіорнівського табору та прагнення командирів частин налагодити серед них медичну та просвітню роботу</i>	<i>30</i>
<i>Глава 7. Служба лікарів Армії УНР у Калішському таборі</i>	<i>33</i>
<i>Глава 8. Санітарна служба в Пікулицькому таборі. Закриття українського шпіталю</i>	<i>39</i>
<i>Глава 9. Табір у Стржалково</i>	<i>45</i>
<i>Глава 10. Становище інвалідів Армії УНР на еміграції в Польщі ...</i>	<i>48</i>
<i>Глава 11. Санітарний інспектор Армії УНР доктор медицини генерал В.Я. Совачов і його діяльність в Тарнівському таборі</i>	<i>56</i>
<i>Глава 12. Спроба створити спілку лікарів у польських таборах</i>	<i>67</i>
<i>Глава 13. Медична комісія при Міністерстві внутрішніх справ УНР</i>	<i>73</i>
<i>Глава 14. Заснування Головної управи Українського Товариства Червоного Хреста та її взаємодії з Міжнародною організацією Червоного Хреста під час інтернування Армії УНР в Польщі (1920–1924)</i>	<i>76</i>
<i>Глава 15. Діяльність благодійного товариства Українського Блакитного Хреста та «Союзу жінок українок»</i>	<i>91</i>
<i>Глава 16. Діяльність Міністра ісповідань професора І. І. Огієнка разом з громадськими організаціями в польських таборах інтернованих вояків Армії УНР (1920–1922)</i>	<i>94</i>
<i>Глава 17. Православне братство ім. Святих Кирила й Мефодія в Каліші та листування з ним Головного отамана С. Петлюри</i>	<i>114</i>
<i>Глава 18. Патріотична місія танцювальних, хорових, драматичних та мистецьких колективів в справі відродження української культури на чужині</i>	<i>118</i>

<i>Глава 19.</i> Видавнича діяльність редакції «Чорномор» та дивізійних газет і часописів в таборних умовах	125
<i>Глава 20.</i> Ліквідація таборів інтернованих українських вояків в Польщі та їхні долі	129
<i>Глава 21.</i> Запорізькі хрести на кладовищах Польщі	133

РОЗДІЛ II

СПІЛКА УКРАЇНСЬКИХ ЛІКАРІВ У ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ (1922–1940)

<i>Глава 1.</i> Б. П. Матюшенко як репрезентант спільноти українських лікарів-вигнанців	137
<i>Глава 2.</i> Створення Співки Українських Лікарів в Чехословаччині	142
<i>Глава 3.</i> Основні напрями діяльності СУЛ	147
<i>Глава 4.</i> Наукова робота українських лікарів на чужині	153
<i>Глава 5.</i> Підсумки діяльності СУЛ (1922–1936) та подальша доля організації	158
ДОДАТКИ	167
ДЖЕРЕЛА (літературні, архівні)	173

Науково-публіцистичне видання

М.П. БОЙЧАК, Р.М. ЛЯКІНА

**УКРАЇНСЬКІ ЛІКАРІ ЗА КОРДОНОМ
(ПОЛЬЩА 1920–1924,
ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА 1922–1940 рр.)**

Макет та комп'ютерна верстка МПП «Гордон»

Підп. до друку 15.12.2009 р. Формат 60х84/16.
Папір офсетний № 1. Гарнітура "Таймс". Офс. друк.
Фіз. друк. арк. 11,87. Ум. друк. арк. 11,04. Обл.-вид. арк. 9,73.
Зам. № 0804. Тираж 500.

Друкарня "Гордон".
03179, м. Київ, вул. Котельникова, 95
Тел./факс (044) 501-35-69
Свідоцтво про державну реєстрацію
ДК № 1422 від 08.07.2003 р.

17

302

5-89371

Бойчак Михайло Петрович – генерал-майор медичної служби, начальник Головного військово-медичного клінічного центру «Головний військовий клінічний госпіталь» Міністерства оборони України, заслужений лікар України, доктор медичних наук, професор.

Автор понад 250-ти науково-літературних праць з кардіології та внутрішніх хвороб; автор 6-томного видання – «Історія Київського воєнного госпіталю».

Лякіна Рімма Миколаївна – історик, у минулому викладач у вузах міст Горлівки, Донецька, Києва; провідний науковець музею Гетьманства і Центрального Музею Збройних сил України (м. Київ).

Автор 300 науково-літературних праць з історії м. Києва, Києво-Могилянської академії, Гетьманства і Головного військового клінічного госпіталю.

ISBN 978-966-8398-17-9